ponit eximia Christi præcepta, et quomodo observentur a Christianis declarat (n. 15), nempe de castitate, de charitate in omnes et liberalitate in pauperes, de patientia (n. 16) et de vitando jurejurando, et de obedientia regibus præstanda (n 17), et solvendis vectigalibus. Tam bene affectos cives si spernant imperatores, minatur eis Justinus futurum post mortem judicium (n. 18), quod ipsi gentiles scriptores agnoscunt, Christiani vero multo magis, qui et resurrectionem sperant, eamque non difficiliorem Deo esse putant (n. 19), quam ipsam creationem. Huic dogmati nonnulla affinia dixere gentiles (n. 20); quare æquum non est ut soli Christiani flagrent invidia. Sic etiam quæ de Filio Dei ejusque in cœlum ascensione (n. 21), de Verbi generatione (n. 22), ejusque incarnatione et morte docent, absurda videri non debent, cum tam multa poetæ de filiis Jovis nugati fuerint.

In secunda parte pollicetur (n. 23) se tria probaturum. 1° Veritatem a solis Christianis doceri. 2° Filium Dei vere incarnatum. 3° Fabulas opera dæmonum inventas, ut Christi adventus fabula videretur.

Veritatem a Christianis doceri, eosque non aliam ob causam vexari probat. 1° Quia (n. 24) illis solis non licet quod aliis omnibus permittitur. 2° Quia (n. 25) solus veritatis amor adducere eos potuit, ut cultum Dei morte proposita amplecterentur. 3° Quia (n. 26) si quis veritatem religionis Christianæ erroribus corrumpat, hunc persecutio non attinget, saltem ob hæresim. Non audet asserere Justinus hæreticos nefanda illa scelera committere; sed Christianos ita ab eis abhorrere declarat, ut ne pueros quidem exponere fas esse putent (n. 27). Sibi ipsis nocent qui Christianos calumniantur (n. 28), et cum diabolo in ignem mittentur. Quanta sit morum castitas apud Christianos, demonstrat (n. 29) ex cujusdam adolescentis facto, cui opponit Antinoum

Filium Dei vere incarnatum esse demonstrat (n. 29, 31) ex pluribus prophetarum oraculis, in quibus recensendis regulas tradit (n. 36, 39) ad discernendum quisnam in Scripturis loquatur ; fatum ex his prædictionibus minime sequi declarat (n. 33, 34) ; eosque minime innocuos esse monet (n. 46), qui ante Christi incarnationem vixerunt. Ex his autem prophetiis resurrectionem mortuorum, quæ nondum evenit, confirmari probat (n. 52) : tum concludit (n. 53) certissimis argumentis niti fidem Christianorum, qui oculis suis vident impleri quæ olim prædicta fuerant de conversione gentium, et reprobatione Judæorum.

Probat denique (n. 54) fabulas de filiis Jovis (id enim ad religionis veritatem et antiquitatem valere existimabat) inspiratione dæmonum inventas fuisse, ut Filii Dei adventus fabula videretur. Nihil tamen de cruce suspicati poetæ (n. 55), cujus potentiam et utilitatem Justinus ex rebus sub aspectum cadentibus et magni apud ethnicos momenti commendat. Eodem consilio (n. 56, 58) dæmones induxere Simonem et Marcionem. Sed nihil aliud perficere potuerunt (n 57), nisi ut Christianos improbi odissent. Ipse etiam Plato quæ de mundi creatione (n. 59) et de Filii decussatione (n. 60) tertiis circa tertium dixit, ea ex Moyse derivavit.

In tertia parte (n. 61) Justinus exponit quomodo sese Christiani Deo consecrent in baptismo, de quo cum aliquid audissent dæmones (n. 62), aspersiones et lavacra induxerunt. Sic etiam ex his quæ Christus Moysi dixerat, instituerunt ut calceos solverent qui templa ingrediebantur. Non enim Deus Pater apparuit Moysi (n. 63), sed Filius; et Judæi, qui Patrem apparuisse volunt, nec Patrem nec Filium norunt. Eidem dæmonum artificio tribuuntur (n. 64) fabulæ de Proserpina et Minerva. Redit ad propositum Justinus : quomodo consacretur Eucharistia (n. 65), et quid sit (n 66), et quæ tota series eorum (n. 67), quæ in Synaxibus agebantur, exponit : ac imperatores in conclusione admonet (n. 68), ut si ea, quæ hactenus dixerat, nugæ videantur, saltem capitali supplicio digna non videantur. Subjungit Apologiæ epistolam Adriani in gratiam Christianorum datam.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ

ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΥΠΕΡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ

ΠΡΟΣ ΑΝΤΩΝΙΝΟΝ ΤΟΝ ΕΥΣΕΒΗ

—

EJUSDEM JUSTINI APOLOGIA PRIMA

PRO CHRISTIANIS

AD ANTONINUM PIUM.

—

44 1. Imperatori Tito Ælio Adriano Antonino Pio Augusto Cæsari, et Verissimo filio philosopho, et Lucio philosopho Cæsaris natura filio, Pii autem adoptivo, doctrinæ amatori, sacroque senatui, et

A 1. Αὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Σεβαστῷ Καίσαρι, Οὐηρισσίμῳ υἱῷ φιλοσόφῳ, καὶ Λουκίῳ φιλοσόφῳ (25) Καίσαρος φύσει υἱῷ, καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῷ, ἐραστῇ παιδείας (26), ἱερᾷ τε

(25) Φιλοσόφῳ. Legitur φιλοσόφου apud Eusebium, *Hist.* lib. IV, c. 12, ubi hoc exordium *Apologiæ* S. Justini refertur. Sed vitium videtur hæc apud Eusebium scriptura. 1° Etsi legitur φιλοσόφου in multis codicibus, non desunt alii in quibus habemus φιλοσόφῳ. Quatuor ejusmodi citantur a Valesio, quibus alius ex Colbertinis adjungendus. 2° De eodem Lucio legimus in Apol. 2, n. 2, φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδί, sicque habent non solum codices quibus usus est Valesius, sed etiam multi alii quos consului ; uno tantum excepto. 3° Verisimilius multo est hunc philosophi titulum Lucio Vero viventi, laudandi causâ, quam veluti quoddam cognomen ipsius patri mortuo tributum fuisse.

(26) *Παιδείας*. Valesius in contextu apud Eusebium loco mox citato vertit, *doctrinæ amatori*. At in adnotationibus reddendum putat, *litterarum studioso*. Unde concludit legendum esse φιλοσόφου, non φιλοσόφῳ, quia cum Lucius vocetur litterarum studiosus, quod de philosopho dici non solet, philosophi nomen ipsius patri potius tribuendum. Ipse Grabius, etsi legit φιλοσόφου, fatetur tamen παιδείας nomine rhetoricen et poeticen, non philosophiam, designari. Sed eruditis illis viris non favent antiqui scriptores. Nam Plato in *Sophista*, p. 229, edit. H. St., παιδείαν opponit ignorationi. In *Gorgia*

συγκλήτῳ, καὶ δήμῳ παντὶ Ῥωμαίων, ὑπὲρ τῶν ἐκ A παντὸς γένους ἀνθρώπων ἀδίκως μισουμένων καὶ ἐπηρεαζομένων, Ἰουστῖνος Πρίσκου, τοῦ Βακχείου (27), τῶν ἀπὸ Φλαουΐας νέας πόλεως (28) τῆς Συρίας, Παλαιστίνης, εἷς αὐτῶν τὴν προσφώνησιν καὶ ἔντευξιν πεποίημαι.

2. Τοὺς κατὰ ἀλήθειαν εὐσεβεῖς καὶ φιλοσόφους μόνον τἀληθὲς τιμᾶν καὶ στέργειν ὁ λόγος ὑπαγορεύει, παραιτουμένους δόξαις παλαιῶν ἐξακολουθεῖν ἂν φαῦλαι ὦσιν. Οὐ γὰρ μόνον μὴ ἕπεσθαι τοῖς ἀδίκως τι πράξασιν ἢ δογματίσασιν ὁ σώφρων λόγος ὑπαγορεύει· ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου, καὶ πρὸ τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς τὸν φιλαλήθη, κἂν θάνατος ἀπειλῆται, τὰ δίκαια λέγειν τε καὶ πράττειν αἱρεῖσθαι δεῖ. Ὑμεῖς μὲν οὖν ὅτι λέγεσθε (29) εὐσεβεῖς καὶ φιλόσοφοι, καὶ φύλακες δικαιοσύνης καὶ ἐρασταὶ παιδείας ἀκούετε πανταχοῦ, εἰ δὲ καὶ ὑπάρχετε, δειχθήσεται (30). Οὐ γὰρ κολακεύσοντες ὑμᾶς διὰ τῶνδε τῶν γραμμάτων (31), οὐδὲ πρὸς χάριν ὁμιλήσοντες, ἀλλ' ἀπαιτήσοντες κατὰ τὸν ἀκριβῆ καὶ ἐξεταστικὸν λόγον τὴν κρίσιν ποιήσασθαι, προσεληλύθειμεν, μὴ προλήψει μηδ' ἀνθρωπαρεσκείᾳ τῇ δεισιδαιμόνων κατεχομένους, ἢ ἀλόγῳ ὁρμῇ, καὶ χρονίᾳ προκατεσχηκυίᾳ φήμῃ κακῇ, τὴν καθ' ἑαυτῶν ψῆφον φέροντας. Ἡμεῖς μὲν γὰρ πρὸς οὐδενὸς πείσεσθαί τι κακὸν δύνασθαι λελογίσμεθα, ἢν μὴ κακίας ἐργάται ἐλεγχώμεθα, ἢ πονηροὶ διεγνώσμεθα· ὑμεῖς (32) δ' ἀποκτεῖναι μὲν δύνασθε, βλάψαι δ' οὔ.

3. Ἀλλ' ἵνα μὴ ἄλογον φωνὴν καὶ τολμηρὰν δόξῃ τις ταῦτα εἶναι, ἀξιοῦμεν τὰ κατηγορούμενα αὐτῶν C ἐξετάζεσθαι, καὶ ἐὰν οὕτως ἔχοντα ἀποδεικνύωνται, κολάζεσθαι, ὡς πρέπον ἐστὶ, μᾶλλον δὲ κολάζειν (33). Εἰ δὲ μηδὲν ἔχοι τις ἐλέγχειν, οὐχ ὑπαγορεύει ὁ

universo populo Romano, pro iis qui ex omni hominum genere vocati præter æquum odio habentur et vexantur, Justinus Prisci filius, Bacchii nepos, Flaviæ Neapolis in Syria Palæstinæ civium, unus ex illorum numero, orationem et supplicationem conscripsi.

2. Præscribit ratio, ut qui vere pii et philosophi sunt, verum unice colant et diligant, recusantes majorum opiniones sequi, si pravæ sint. Neque enim id solum sana ratio præcipit, ut ne eos sequamur, qui injuste quid fecere aut docuere; sed omnino vel præ sua ipsius anima, veritatis amatori, quamvis mors intentetur, statuendum et eligendum est, ut æqua dicat et faciat. Quod igitur pii et philosophi appellamini, et justitiæ custodes, ac doc- B trinæ amatores ubique auditis, utrum tales sitis demonstrabitur. Neque enim ea mente accessimus, ut vobis hoc scripto assentaremur, aut ad gratiam alloqueremur, sed ut postularemus, ut judicium ad accuratam et diligentem in inquirendo rationem faciatis, nec anticipata opinione, aut superstitiosis hominibus placendi studio detenti, aut impetu a ratione alieno, aut dudum insidente animis malo rumore, sententiam in vosmetipsos feratis. Sic enim tenemus, nihil nos mali a quoquam perpeti posse, nisi maleficii arguamur, aut improbi deprehendamur. Vos autem occidere quidem potestis, lædere vero nequaquam.

3. Sed ne hæc quis alienam a ratione et temerariam vocem esse existimet, oramus ut quæratur de criminibus, quæ Christianis objiciuntur, **45** ac, si rem ita se habere pateat, ut quemlibet alium punire decet, ita puniantur. Sed si nihil ar-

autem p. 485, φιλοσοφίας μὲν, ὅσον παιδείας χάριν, καλὸν μετέχειν· Socrates apud Plutarchum p. 580, de Socratis genio dicitur φιλοσοφώτερον χαρακτῆρα παιδείας καὶ λόγον περιβάλλεσθαι. Lucianus in *Convivio* p. 1042, sic loquitur de Aristæneto, qui selectos ex unaquaque secta ad nuptias filii vocaverat: Ἀλλὰ καὶ παιδείας μέλει αὐτῷ καὶ πλεῖστον τοῦ βίου τοῖς τοιούτοις ξύνεστιν. *Sed et doctrinæ studiosus est ac maximam vitæ partem cum ejusmodi hominibus traducit.*

(27) *Τοῦ Βακχείου.* Hieronymus Justini patrem hoc habuisse cognomen existimavit, idemque error illusit Christophorsono et Justini interpretibus. Ruffinus probe vidit avum Justini sic appellatum; D unde sic reddit: *Justinus Prisci filius Bacchiadis.* Ruffinum secuti sunt Valesius et Grabius.

(28) *Νέας πόλεως.* Legitur apud Eusebium νέας πόλεως Συρίας τῆς Παλαιστίνης. Mox idem habet εἷς αὐτῶν ὢν... ποιοῦμαι. Vid. n. 68. Citat sequentia Joan. Damas., *Paral.* p. 753.

(29) *Ὅτι λέγεσθε.* Conjicit Henricus Stephanus hæc Justini non esse, sed ad marginem apposita ad explicandum illud ἀκούετε, inde in textum obrepsisse. Sed illud ὅτι λέγεσθε satis commode titulos et veluti cognomina, ἀκούετε autem laudes significat, quas hominum fama tribuebat. Vocabantur pii et philosophi, audiebant justitiæ custodes et doctrinæ amatores. Particula δὲ ante καὶ ὑπάρχετε redundat, ut paucis post lineis ante κολάζειν et sæpe alias apud Justinum. *Vid.* n. 33.

(30) *Δειχθήσεται.* Frustra H. Steph. legendum putat δείξετε.

(31) *Γραμμάτων.* In utroque codice Regio et Clarom. legitur ad marginem πραγμάτων. Mox recte observavit Sylburgius legi convenientius προσεληλύθαμεν.

(32) *Ὑμεῖς.* Simile Socratis dictum: Ἐμὲ δὲ Ἄνυτος καὶ Μέλιτος ἀποκτεῖναι μὲν δύνανται, βλάψαι δὲ οὔ, apud Clementem Alex. *Strom.* IV, p. 505 et Origen. VIII *contra Celsum*. Vide Socrat. *Apol.* p. 23, apud Plat.

(33) *Μᾶλλον δὲ κολάζειν.* Ex levissima immutatione exstitit sententia Justini proposito hærens aptissime. Pro ὡς πρέπον ἐστὶ, μᾶλλον δὲ κολάζειν, lego ὡς πρέπον ἐστὶν, ἄλλον δὲ κολάζειν, *ut quemlibet alium punire decet, ita puniantur.* Postulat Justinus, ut Christiani eodem jure sint ac alii rei, nec nomen crimini vertatur, sed, ut ait infra n. 7, si quis ex illis arguatur, puniatur ut improbus, non ut Christianus. Probabiles non videntur conjecturæ tum Sylburgii qui πικρότερον addendum putat adductus hac Langi interpretatione: *seu potius ut acrius puniantur*; tum etiam Grabii, qui sic interpretatur, *seu potius ipsi puniatis.* — *Κολάζεσθαι, ὡς πρέπον ἐστί.* His verbis vulgo additur μᾶλλον δὲ κολάζειν. Sed ita locum corruptum esse, omnes editores viderunt. Quare Sylburgius, Langi versione (*seu potius ut acrius puniantur*) ductus, legi vult μᾶλλον δὲ κολάζεσθαι πικρότερον (ac sic fere habet Athenagor. *Legat p. Christ.* c. 2, p. 3 A. ed. Colon.). Grabius vero additione illa rejecta reddit: *Si crimina Christianis objecta fuerint probata, puniantur, quia* (vel *seu*) *potius vos ipsi puniatis.* Porro Fabricius (*Biblioth. Gr.* ed. Harl., vol. VII, p. 59, sq.) Grabium corrigens ita interpretatur: *Volumus in crimina Christianis objecta inquiri, atque si ita se habere probata,*

gere quisquam habeat, ratio vera non præcipit, ut A ob malum rumorem hominibus innocentibus injurias faciatis, vel potius vobismetipsis, qui non judicio, sed affectu negotia facessere in animum inducitis. Atque hanc quidem præclaram esse solamque justam conditionem sanus quisque pronuntiabit, ut innoxiam quidem privati et inculpatam vitæ et doctrinæ suæ rationem exhibeant; similiter autem et qui præsunt, non vim et tyrannidem, sed pietatem et philosophiam sequentes, sententiam dicant. Sic enim et in iis qui præsunt, et in iis qui parent, præclare agatur. Dixit enim alicubi quidam veterum: « Nisi philosophentur et qui regunt et qui reguntur, fieri non possit ut beatæ sint civitates. » Nostrum igitur munus est, ut vitæ et doctrinæ nostræ inspiciendæ copiam omnibus facia- B mus, ne pro iis, qui res nostras sibi videntur ignorare, pœnam eorum, quæ cæcutientes peccaverint, ipsi debeamus. Vestrum autem, ut audita, quemadmodum ratio præscribit, causa, boni judices reperiamini. Nihil enim deinceps excusationis, re cognita, apud Deum relinquetur, si æqua non feceritis.

ἀληθὴς λόγος διὰ φήμην πονηρὰν ἀναιτίους ἀνθρώπους ἀδικεῖν, μᾶλλον δὲ ἑαυτούς, οἳ οὐ κρίσει, ἀλλὰ πάθει τὰ πράγματα ἐπάγειν (34) ἀξιοῦτε. Καλὴν δὲ καὶ μόνην δικαίαν πρόκλησιν (35) ταύτην πᾶς ὁ σωφρονῶν ἀποφανεῖται, τὸ τοὺς ἀρχομένους τὴν εὐθύνην τοῦ ἑαυτῶν βίου καὶ λόγου ἄληπτον παρέχειν· ὁμοίως δ' αὖ καὶ τοὺς ἄρχοντας μὴ βίᾳ μηδὲ τυραννίδι, ἀλλ' εὐσεβείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ ἀκολουθοῦντας, τὴν ψῆφον τίθεσθαι. Οὕτως γὰρ ἂν καὶ οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ ἀρχόμενοι ἀπολαύοιεν τοῦ ἀγαθοῦ. Ἔφη γάρ που καί τις τῶν παλαιῶν (36)· « Ἂν μὴ οἱ ἄρχοντες φιλοσοφήσωσι καὶ οἱ ἀρχόμενοι, οὐκ ἂν εἴη τὰς πόλεις εὐδαιμονῆσαι. » Ἡμέτερον οὖν ἔργον, καὶ βίου καὶ μαθημάτων τὴν ἐπίσκεψιν πᾶσι παρέχειν, ὅπως ὑπὲρ τῶν (37) ἀγνοεῖν τὰ ἡμέτερα νομιζόντων, τὴν τιμωρίαν ὧν ἂν πλημμελῶσι τυφλώττοντες αὐτῶν, αὐτοῖς ὀφλήσωμεν· ὑμέτερον δέ, ὡς αἱρεῖ λόγος, ἀκούοντας, ἀγαθοὺς εὑρίσκεσθαι κριτάς. Ἀναπολόγητον γὰρ λοιπὸν μαθοῦσιν, ἢν μὴ τὰ δίκαια ποιήσητε, ὑπάρξει πρὸς Θεόν.

4. Nominis quidem appellatione nec bonum nec malum dijudicatur sine subjectis nomini actionibus; etenim quantum ad nomen, quo appellamur, optimi sumus: sed quia æquum esse non censemus, ut propter nomen, si mali esse arguamur, absolutionem petamus; rursus si nec ob nominis appellationem, nec ob vivendi rationem quidquam pecca- C mus, vestrum est elaborare, ne plectendis injuste hominibus non convictis pœnas justitiæ debeatis. Ex nomine enim nec laus nec pœna merito exstiterit, nisi quid egregie possit, aut improbe factum probari. Nam quicunque coram vobis accusantur,

4. Ὀνόματος μὲν οὖν προσωνυμίᾳ οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν κρίνεται ἄνευ τῶν ὑποπιπτουσῶν τῷ ὀνόματι πράξεων· ἐπεί, ὅσον τε ἐκ τοῦ κατηγορουμένου (38) ἡμῶν ὀνόματος, χρηστότατοι ὑπάρχομεν. Ἀλλ' ἐπεὶ οὐ τοῦτο δίκαιον ἡγούμεθα, διὰ τὸ ὄνομα, ἐὰν κακοὶ ἐλεγχώμεθα, αἰτεῖν ἀφίεσθαι, πάλιν, εἰ μηδὲν διά τε τὴν προσηγορίαν τοῦ ὀνόματος, καὶ διὰ τὴν πολιτείαν εὑρισκόμεθα ἀδικοῦντες, ὑμέτερον ἀγωνίασαί ἐστι, μή, ἀδίκως κολάζοντες τοὺς μὴ ἐλεγχομένους, τῇ δίκῃ κόλασιν ὀφλήσητε. Ἐξ ὀνόματος μὲν γὰρ ἢ ἔπαινος, ἢ κόλασις οὐκ ἂν εὐλόγως γένοιτο, ἢν μή τι ἐνάρετον ἢ φαῦλον δι' ἔργων ἀποδείκνυσθαι

fuerint, pro eo atque par est puniri, seu potius (ipsimet nos) illa punire. Sed hæc quoque interpretatio non satisfacit. Maranus igitur pro ὡς πρέπον ἐστί, μᾶλλον δὲ κολάζειν legit ὡς πρέπον ἐστιν, ἄλλον δὲ κολάζειν· *ut quemlibet alium punire decet, ita puniantur.* At vero, ut jam Thalemannus intellexit, obstat δέ; debebat esse τινά. Quæ cum ita sint, recte omnino Thirlbius verba μᾶλλον δὲ κολάζειν delenda esse existimavit. Nam, ut Heumannus (*Miscell.* Lips. nov., vol. III, p. II, p. 223, sq.) observat, aliquis hujus loci lector, qui κολάζεσθαι perperam scriptum esse putavit, adscripsit in margine μᾶλλον κολάζειν, quæ verba librarius in textum recepit et connexionis causa δέ inseruit. Sed erravit V. D. in eo, quod correctorem recte mutasse censet; etenim Braunio notante κολάζεσθαι (sc. αὐτούς) hoc loco vim obtinet passivam, id quod ex antecedente ἐξετάζεσθαι apparet aliisque ex locis, quorum hunc tantummodo afferemus nostro haud dissimilem: Κολάζεσθαι δὲ τοὺς οὐκ ἀκολούθως τοῖς διδάγμασιν αὐτοῦ βιοῦντας — ἀξιοῦμεν (infra num. 16, in fine.) OTTO.

(34) *Τὰ πράγματα ἐπάγειν*. Billius legendum putat, ἐτάζειν, *examinare*, lib. II *Observat. sacr.* cap. 6; sed necessaria non videtur hæc emendatio.

(35) *Πρόκλησιν*. Conditionem reddidi: neque enim hac voce designatur provocatio in jus, sed potius, ut sæpe alias, lata ad componendam aut avertendam discordiam conditio. Pyrrhus apud Plutarchum, p. 389, accepit τὴν πρόκλησιν *conditionem* Lysimachi postulantis ut Macedoniam inter se partirentur. Sylla apud eumdem, p. 466, accepit conditionem Archelai pacem postulantis. In lib. *De consuetud. Rom.* Æditus Herculis προκλήσεσιν ἐμμένων, *stans conditionibus*, Larentiam convivio exceptam Herculi tradidit. Ex his illustrari potest Philostorgii locus lib. IX, p. 519, non belle a Valesio redditus. Demophilus et qui cum eo Cyzicum ordinandi episcopi causa venerant, dicuntur accepisse τὴν πρόκλησιν *conditionem* a Cyzicenis latam, et Aetium ac Eunomium anathemate damnasse, τοῦτο γὰρ ἡ πρόκλησις, *hæc enim erat conditio*.

D (36) *Τὶς τῶν παλαιῶν*. Dictum est Platonis, lib. V *De rep.*, quod a Philone quoque refertur p. 445 et a Cicerone ep. ad Q. fratrem. Idem et Marco Antonino semper in ore fuisse adnotatum a Julio Capitolino in Vita ejus cap. 27. SYLBURG.

(37) *Ὅπως ὑπὲρ τῶν*. Recte admonuit Billius, lib. II *Observat. sacr.* cap. 6, legendum esse ὅπως μὴ ὑπὲρ τῶν. Idem existimat delendum esse αὐτῶν post τυφλώττοντες. Sed tamen fieri potest hæc scriptura, ut Justini stylo non aliena. Idem enim valet ac οἱ τυφλώττοντες αὐτῶν, *qui ex eis sive inter illos cæcutiunt*. Ibidem legendum videtur αὐτοὶ ὀφλήσωμεν. Non belle Grabius legit αὐτὰ ὀφλήσωμεν.

(38) *Κατηγορουμένου*. Nomen, quod crimini datur, nequaquam significatur hac voce, sed ipsum nomen quo appellantur Christiani. Sic infra n. 7, τὸ ἐπικατηγορούμενον ὄνομα aliam interpretationem non patitur. Et n. 27: τὸ ἐπικατηγορούμενον ὄνομα τῆς φιλοσοφίας.

δύνηται. Καὶ γὰρ τοὺς κατηγορουμένους ἐφ' ὑμῶν πάντας (39) πρὶν ἐλεγχθῆναι οὐ τιμωρεῖτε· ἐφ' ἡμῶν δὲ τὸ ὄνομα ὡς ἔλεγχον λαμβάνετε, καίπερ, ὅσον γε ἐκ τοῦ ὀνόματος, τοὺς κατηγοροῦντας μᾶλλον κολάζειν ὀφείλετε. Χριστιανοὶ (40) γὰρ εἶναι κατηγορούμεθα· τὸ δὲ χρηστὸν (41) μισεῖσθαι οὐ δίκαιον. Καὶ πάλιν, ἐὰν μέν τις τῶν κατηγορουμένων ἔξαρνος γένηται, τῇ φωνῇ μὴ εἶναι φήσας, ἀφίετε αὐτὸν, ὡς μηδὲν ἐλέγχειν ἔχοντες ἁμαρτάνοντα· ἐὰν δέ τις ὁμολογήσῃ (42) εἶναι, διὰ τὴν ὁμολογίαν κολάζετε· δέον καὶ τὸν τοῦ ὁμολογοῦντος βίον εὐθύνειν καὶ τὸν τοῦ ἀρνουμένου, ὅπως διὰ τῶν πράξεων ὁποῖός ἐστιν ἕκαστος φαίνηται. Ὃν γὰρ τρόπον παραλαβόντες τινὲς παρὰ τοῦ διδασκάλου Χριστοῦ μὴ ἀρνεῖσθαι ἐξεταζόμενοι παρακελεύονται (43), τὸν αὐτὸν τρόπον κακῶς ζῶντες, ἴσως ἀφορμὰς παρέχουσι τοῖς ἄλλως (44) καταλέγειν τῶν πάντων Χριστιανῶν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν αἱρουμένοις. Οὐκ ὀρθῶς μὲν οὐδὲ τοῦτο πράττεται· καὶ γάρ τοι φιλοσοφίας ὄνομα καὶ σχῆμα ἐπιγράφονταί τινες οἳ οὐδὲν ἄξιον τῆς ὑποσχέσεως πράττουσι. Γινώσκετε δ' ὅτι καὶ οἱ τὰ ἐναντία δοξάσαντες καὶ δογματίσαντες τῶν παλαιῶν (45), τῷ ἑνὶ

A eos pœna non afficitis antequam convincantur. In nobis autem nomen argumenti loco sumitis; quamvis, quantum ad ipsum nomen attinet, in eos potius qui illud deferunt, animadvertere deberetis. Accusamur enim quod Christiani simus: **46** bonum autem odio haberi contra justitiam est. Deinde vero, si quis ex his qui accusantur negatorem se præbeat, verbo negans se esse Christianum, dimittitis tanquam nihil habentes quod eum peccare arguatis. Si quis autem confiteatur, pœnam ob ipsam confessionem irrogatis, cum et confitentis et negantis vitam excutere oporteat, ut ex actionibus qualis quisque sit intelligatur. Quemadmodum enim quidam, cum a magistro Christo didicerint non negare, interrogati hortatorum munere funguntur: sic qui B male vivunt, ansam fortasse iis præbent, qui aliunde ad affingendam omnibus Christianis impietatem et injustitiam parati sunt. Neque id recte comparatum est. Quidam enim philosophiæ nomen et habitum præ se ferunt, qui nihil dignum hoc promisso faciunt; nec vos latet eos, qui contraria olim inter se sensere ac docuere, nomine uno appellari philo-

(39) *Ἐφ' ὑμῶν πάντας*. Ita R. Steph. et codex Clarom. Male in editionibus Paris. et German. ἐφ' ὑμῶν πάντων.

(40) *Χριστιανοί*. Sylburgius, Langus et Grabius legendum putant hoc in loco et in alio simili n. 7, χρηστιανοί; propterea quod Justinus hanc vocem idem esse putat ac τὸ χρηστόν, unde etiam supra, *quantum ad ipsum nomen* χρηστότατοι *sumus*. In quo quidem S. martyrem respicere putant ad usitatam, ut eruditorum non pauci opinati sunt, Chresti C per ridiculum pronuntiandi rationem. Sed hæc sententia parum mihi, fateor, arridet. Nam 1° Justinus Christi nomen deducit ab ungendo in *Apol.* 2, n. 5. 2° Cum ait hoc loco Christianos, quantum ad nomen attinet, esse optimos, atque hoc nomen odio haberi non debere, quia τὸ χρηστόν odisse injustum est; minime derivat hanc vocem ἀπὸ τοῦ χρηστοῦ, sive a bonitate, sed ab unctione, quam rem utilem et optimam judicat. Hoc nomen si deduxisset ἀπὸ τοῦ χρηστοῦ, non dixisset, χρηστότατοι, *optimi sumus*, nec superlativo usus fuisset, qui satis commode apponi potuit, si Christianorum nomen ex re optima derivetur: at perabsurde adhiberetur, si ἀπὸ τοῦ χρηστοῦ deducatur. 3° Justini sententiam illustrat Theophilus Antiochenus, qui in lib I, n. 1, ait: « Fateor me esse Christianum, ac fero hoc nomen Deo acceptum, sperans me utilem esse Deo, ἐλπίζων εὔχρηστος εἶναι τῷ Θεῷ. » Quibus verbis designat necessitudinem intercedentem inter Christianos D et τὸ χρηστόν, non quod prima vox ab altera derivetur, sed quia, ut ipse ait n. 12, τὸ Χριστὸν ἡδὺ καὶ εὔχρηστόν ἐστι, *id quod unctum est, suave et bonum est*.

(41) *Τὸ δὲ χρηστόν*. Chresti pronuntiandi ratio non tam pervulgata fuit apud ethnicos, quam existimarunt eruditi viri. Nam si perpauca excipias, ut dialogum, qui *Philopatris* inscribitur apud Lucianum, ubi Chrestus legitur, et Suetonium qui Judæos, « impulsore Chresto, assidue tumultuantes » Roma a Claudio expulsos narrat, ubique pronuntiatur Christus et Christiani, in epistola Plinii ad Trajanum, atque etiam Adriani apud Vopisc. in *Saturn.* p. 245; apud Cornelium Tacitum *Annal.* lib. XV, apud Lucianum in *Proteo et Alexandro*, et in libris Celsi, cujus tam multa in Christum et Christianos contumeliose dicta referuntur ab Origene. Hinc illa ethnicorum dicta: « Christianos ad leonem. » Tert., *De spectac.*: « Bonus vir Caius Seius tantum quod Christianus. » *Apol.* c. 3. Quamobrem vitiosa pronuntiatio apud paucos obrepserat, neque id contumeliæ causa, ut viri docti existimarunt, sed errore, ut patet ex Tertulliano et Lactantio. « Etiam cum corrupte a vobis, inquit Tertullianus, I *ad Nat.* cap. 3, Chrestiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate modulatum est. » Et Lactantius lib. IV, cap. 7: « Sed exponenda hujus nominis ratio pro- C pter ignorantium errorem, qui eum immutata littera Christum (*lege* Chrestum) solent dicere. » — *Τὸ δὲ χρηστόν*. Non ignorat S. Martyr veram nominis Christiani originem, ut apparet ex *Apol.* I, c. 12, p. 60 A. et II, c. 6, p. 44. E.; nec ideo cum Sylburgio, Lango et Grabio legendum Χρηστιανοί. Vehementer vero antiqui tum sacri tum profani scriptores, Attici imprimis, Plato et Demosthenes in ejusmodi lusibus etymologicis et quidem in hac ipsa voce χρηστός elaborarunt. Cf. Grotius ad Matth. I, 21, et Dionys. Petav. in *Epiph.*, tom. II, p. 53. BRAUNIUS. Cf. et Wolf. ad Theoph. 1, 2 p. 7.

(42) *Ὁμολογησῃ*. Judiciorum iniquitatem non omittunt cæteri religionis defensores, in primis Tertullianus, qui *Apologeticum* ab hoc exorditur argumento, ac præsides, cum Christianos negare cogerent, sic loqui solitos refert: « Sic autem soletis, inquit, dicere homicidæ: Nega, laniari jubete sacrilegum, si confiteri perseveraverit. » Corruptus lo- D cus sic videtur emendari posse: « Sic enim soletis dicere: Homicida, nega: laniari jubeo te sacrilegum, si confiteri perseveraveris. »

(43) *Παρακελεύονται*. Sic Tertullianus sub finem *Apologetici*: « Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. » Unde etiam martyres vocantur a Gregorio Nazianzeno σιγῶντα κηρύγματα, orat. 20, p. 319. Vid. Clem. *Strom.* IV, p. 503.

(44) *Τοῖς ἄλλως*. Ita H. Steph. et mss. Male in editionibus τοῖς ἄλλοις, quæ scriptura placuit Grabio, quia non vidit hanc esse debere horum verborum constructionem, τοῖς ἄλλως αἱρουμένοις καταλέγειν ἀσέβειαν καὶ ἀδικίαν τῶν πάντων Χριστιανῶν. Thirlbius non plus vidit quam Grabius. Legendum enim putat ἄλλοις et ὡς addendum ante ἀσέβειαν.

(45) *Τῶν παλαιῶν*. Sic construenda hæc verba, οἱ τῶν παλαιῶν, nec vertendum, *qui contraria veteribus senserunt*. Vide infra n. 7; Athenagoram, n. 2; Tertull., I *ad Nat.*, ubi sic loquitur: « Quot denique

sophos. Ac eorum quidem nonnulli nullos deos esse docuerunt. Jovem etiam poetæ una cum ejus filiis impudicum decantant, quorum fabulas qui agunt, non prohibentur a vobis, sed deos sonora voce exagitantibus præmia et honores ponitis.

5. Quid hæc igitur sibi volunt? Erga nos, qui nihil mali facturos, nec impia illa opinaturos pollicemur, non judicia examinatis, sed affectu a ratione alieno, ac malorum dæmonum flagello agitati, animadvertere indicta causa parvi penditis. Dicetur enim id quod res est. Pravi olim dæmones, cum præsentiam suam exhiberent, stupra mulieribus et pueris intulerunt, ac terricula hominibus monstrarunt, ita ut percellerentur qui id quod fiebat non ratione dijudicabant, sed metu correpti, ac malos dæmones esse ignari, deos appellabant, et eo quemque designabant nomine, quod sibi quisque dæmon imposuisset. Postquam autem Socrates vera et exquisita ratione hæc in lucem proferre, et a dæmonibus homines abducere conatus est; ipsi dæmones hominum nequitia gaudentium opera perfecerunt, ut velut atheus et impius necaretur, nova ab eo dæmonia **47** induci dictitantes. Hoc idem contra nos pariter moliuntur. Neque enim apud Græcos solum hæc a Verbo per Socratem convicta, sed apud barbaros etiam ab ipso illo Verbo forma induto, et homine facto ac Jesu Christo appellato. Cui cum credamus, dæmones, qui hæc perpetrarunt, non modo bonos esse non dicimus, sed etiam malos et nefandos dæmones, qui ne hominibus quidem virtutis cupidis similes actiones habeant.

6. Inde ortum ut athei appellaremur. Atque atheos quidem nos esse confitemur, si de opinatis ejusmodi diis agatur; secus vero si de verissimo illo, et justitiæ ac temperantiæ, ac cæterarum virtutum Patre, nulla admisto vitiositate Deo. Sed eum et Filium qui ab eo venit ac nos ista docuit, et cæterorum qui illum assectantur, eique assimilati sunt, bonorum angelorum exercitum, et Spiritum

A ὀνόματι προσαγορεύονται φιλόσοφοι· καὶ τούτων τινὲς ἀθεότητα ἐδίδαξαν. Καὶ τὸν Δία ἀσελγῆ ἅμα τοῖς αὐτοῦ παισὶν οἱ γενόμενοι ποιηταὶ καταγγέλλουσι· κἀκείνων τὰ διδάγματα οἱ μετερχόμενοι οὐκ εἴργονται πρὸς ὑμῶν· ἆθλα δὲ καὶ τιμὰς τοῖς εὐφώνως ὑβρίζουσι τούτους (46) τίθετε.

5. Τί δὴ οὖν τοῦτ' ἂν εἴη; ἐφ' ἡμῶν ὑπισχνουμένων μηδὲν ἀδικεῖν, μηδὲ τὰ ἄθεα ταῦτα δοξάζειν, οὐ κρίσεις (47) ἐξετάζετε, ἀλλὰ ἀλόγῳ πάθει καὶ μάστιγι δαιμόνων φαύλων ἐξελαυνόμενοι, ἀκρίτως κολάζετε μὴ φροντίζοντες. Εἰρήσεται γὰρ τἀληθές (48)· ἐπεὶ τὸ παλαιὸν δαίμονες φαῦλοι, ἐπιφανείας ποιησάμενοι, καὶ γυναῖκας ἐμοίχευσαν, καὶ παῖδας διέφθειραν, καὶ φόβητρα ἀνθρώποις ἔδειξαν, ὡς καταπλαγῆναι τοὺς οἳ λόγῳ τὰς γινομένας πράξεις οὐκ ἔκρινον,
B ἀλλὰ δέει συνηρπασμένοι, καὶ μὴ ἐπιστάμενοι, δαίμονας εἶναι φαύλους, θεοὺς προσωνόμαζον, καὶ ὀνόματι ἕκαστον προσηγόρευον, ὅπερ ἕκαστος αὐτῷ τῶν δαιμόνων ἐτίθετο. Ὅτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερὸν ἐπειρᾶτο φέρειν, καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ (49) οἱ δαίμονες διὰ τῶν χαιρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνήργησαν ὡς ἄθεον καὶ ἀσεβῆ ἀποκτεῖναι, λέγοντες καινὰ εἰσφέρειν αὐτὸν δαιμόνια. Καὶ ὁμοίως ἐφ' ἡμῶν τὸ αὐτὸ ἐνεργοῦσιν. Οὐ γὰρ μόνον Ἕλλησι (50) διὰ Σωκράτους ὑπὸ Λόγου ἠλέγχθη ταῦτα, ἀλλὰ καὶ ἐν βαρβάροις ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Λόγου μορφωθέντος καὶ ἀνθρώπου γενομένου, καὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ κληθέντος. Ὧ πεισθέντες ἡμεῖς, τοὺς ταῦτα πρά-
C ξαντας δαίμονας οὐ μόνον μὴ ὀρθοὺς εἶναι φαμὲν, ἀλλὰ κακοὺς καὶ ἀνοσίους δαίμονας, οἳ οὐδὲ τοῖς ἀρετὴν ποθοῦσιν ἀνθρώποις τὰς πράξεις ὁμοίας ἔχουσι.

6. Ἐνθένδε καὶ ἄθεοι κεκλήμεθα. Καὶ ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου, καὶ πατρὸς δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης, καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν, ἀνεπιμίκτου τε κακίας Θεοῦ· ἀλλ' ἐκεῖνόν τε, καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ Υἱὸν ἐλθόντα καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα (51), καὶ τὸν τῶν ἄλλων ἑπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγαθῶν ἀγγέλων στρατὸν, Πνεῦμά τε τὸ προφητικὸν σεβόμεθα,

philosophi dicuntur, nec tamen legem philosophiæ adimplent? Omnes nomen de professionibus gestant; seducant nomen (*forte*, sed vacat nomen) professionis præstantia. Qui superficie vocabuli infamant veritatem, non statim sunt qui dicuntur, sed quia non sunt, frustra dicuntur, cap. 5.

(46) *Ὑβρίζουσι τούτους*. Ita codex Regius et Claromont. Editi ὑβρίζουσι τούτοις, quam scripturam vitio non carere animadverterant Billius, Sylburg. et Grab. Hic tria testimonia satis similia citat Thirlbius ex lib. III Theophili Antioch. et aliud ex Lactantio lib. V, c. 20.

(47) *Οὐ κρίσεις*. Grabius legit οὐ κρίσει. Totum hunc locum illustravimus mutata interpunctione. Sic enim antea legebatur : τί δὴ οὖν τοῦτ' ἂν εἴη ἐφ' ἡμῶν... δοξάζειν. Paulo ante, illud ἐφ' ἡμῶν eodem modo usurpatur.

(48) *Εἰρήσεται γὰρ τἀληθές*. Quod palam et aperte declarat Justinus, dæmonum flagellis incitari qui ita judicant, id Tertullianus lenius et obscurius insinuat : « Suspecta sit vobis ista perversitas, inquit, *Apol*. c. 2, ne qua vis lateat in occulto, quæ vos adversus formam, adversus naturam judicandi, contra ipsas quoque leges ministret. » Quod quidem verbum positum videtur pro administret, sive regat et incitet. De dæmonibus eadem habes in *Apol*. 2, n. 4.

D (49) *Καὶ αὐτοί*. Legendum pronuntiat καὶ αὐτόν Thirlbius, et paulo post μὴ θεούς, pro μὴ ὀρθούς. Huic postremæ emendationi tantum tribuit, ut « rem tam claram exemplis aut rationibus confirmare nihil aliud esse dicat nisi lectoribus convicium facere. » Nihil sane incommodi esset, si scripsisset Justinus καὶ αὐτόν, et μὴ θεούς; sed cum aliter scriptum habeamus, et utraque scriptura apte et commode posita sit, quid opus est sana ac minime corrupta emendare? — *Καινὰ δαιμόνια*. Cf. Xenoph. *Memorabil*., c. 1, et Platonis *Apol. Socr*. OTTO.

(50) *Ἕλλησι*. Legendum ἐν Ἕλλησι jam multi post Perionium observarunt.

(51) *Καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα*. Cum magna exstiterit protestantium de hoc Justini testimonio adversus catholicos dimicatio, interpretationis meæ defensionem, quæ satis commode finibus notæ includi non poterat, in Præfationem conjeci.

καὶ προσκυνοῦμεν, λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ τιμῶντες, καὶ παντὶ βουλομένῳ μαθεῖν, ὡς ἐδιδάχθημεν, ἀφθόνως παραδιδόντες.

7. Ἀλλὰ φήσει τις, ἤδη τινὲς ληφθέντες ἠλέγχθησαν κακοῦργοι. Καὶ γὰρ πολλοὺς πολλάκις (52), ὅταν ἑκάστοτε τῶν κατηγορουμένων τὸν βίον ἐξετάζητε, ἀλλ᾽ οὐ διὰ τοὺς προλεχθέντας (53) καταδικάζετε. Καθόλου μὲν οὖν κἀκεῖνο ὁμολογοῦμεν, ὅτι ὃν τρόπον οἱ ἐν Ἕλλησι τὰ αὐτοῖς ἀρεστὰ δογματίσαντες, ἐκ παντὸς τῷ ἑνὶ ὀνόματι φιλοσοφίας προσαγορεύονται, καίπερ τῶν δογμάτων ἐναντίων ὄντων· οὕτως καὶ τῶν ἐν βαρβάροις γενομένων καὶ δοξάντων (54) σοφῶν, τὸ ἐπικατηγορούμενον ὄνομα κοινόν ἐστι. Χριστιανοὶ γὰρ πάντες προσαγορεύονται. Ὅθεν πάντων τῶν καταγγελλομένων ὑμῖν, τὰς πράξεις κρίνεσθαι ἀξιοῦμεν, ἵνα ὁ ἐλεγχθεὶς ὡς ἄδικος κολάζηται, ἀλλὰ μὴ ὡς Χριστιανός. Ἐὰν δέ τις ἀνέλεγκτος φανῆται, ἀπολύηται, ὡς Χριστιανὸς οὐδὲν ἀδικῶν. Οὐ γὰρ τοὺς κατηγοροῦντας κολάζειν ὑμᾶς ἀξιώσομεν· ἀρκοῦνται γὰρ τῇ προσούσῃ πονηρίᾳ, καὶ τῇ τῶν καλῶν ἀγνοίᾳ.

8. Λογίσασθε δ᾽ ὅτι ὑπὲρ ὑμῶν ταῦτα ἔφημεν, ἐκ τοῦ ἐφ᾽ ἡμῖν εἶναι ἀρνεῖσθαι ἐξεταζομένους. Ἀλλ᾽ οὐ βουλόμεθα ζῆν ψευδολογοῦντες. Τοῦ γὰρ αἰωνίου καὶ καθαροῦ βίου ἐπιθυμοῦντες, τῆς μετὰ Θεοῦ τοῦ πάντων Πατρὸς καὶ δημιουργοῦ διαγωγῆς ἀντιποιούμεθα, καὶ σπεύδομεν ἐπὶ τὸ ὁμολογεῖν, οἱ πεπεισμένοι καὶ πιστεύοντες τυχεῖν τούτων δύνασθαι τοὺς τὸν Θεὸν δι᾽ ἔργων πείσαντας, ὅτι αὐτῷ εἵποντο, καὶ τῆς παρ᾽ αὐτῷ διαγωγῆς ἤρων, ἔνθα κακία οὐκ ἀντιτυπεῖ. Ὡς μὲν οὖν διὰ βραχέων εἰπεῖν, ἅ τε προσδοκῶμεν, καὶ μεμαθήκαμεν διὰ τοῦ Χριστοῦ, καὶ διδάσκομεν, ταῦτά ἐστι. Πλάτων (55) δὲ ὁμοίως ἔφη Ῥαδάμανθυν καὶ Μίνω κολάσειν τοὺς ἀδίκους παρ᾽ αὐτοὺς ἐλθόντας. Ἡμεῖς δὲ, τὸ αὐτὸ πρᾶγμα φαμὲν γενήσεσθαι, ἀλλ᾽ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῖς αὐτοῖς σώμασι μετὰ τῶν ψυχῶν γινομένων (56), καὶ αἰωνίαν κόλασιν κολασθησομένων, ἀλλ᾽ οὐχὶ χιλιονταετῆ περίοδον, ὡς ἐκεῖνος ἔφη, μόνον. Εἰ μὲν οὖν ἄπιστον ἢ ἀδύνατον τοῦτο φήσει τις πρὸς ἡμᾶς, ἡ δὲ πλάνη (57) ἐστὶν ἄλλου

A propheticum colimus et adoramus, ratione et veritate venerantes, et ut quisque discere voluerit, citra invidiam, ut edocti sumus, impertientes.

7. Sed dicet aliquis: Jam nonnulli, cum comprehensi fuissent, convicti sunt malefacti. Ac multos quidem persæpe, cum in vitam inquiritis reorum, condemnatis; non tamen propter eos, qui prius fuere convicti, condemnatis. Illud ergo generatim confitemur, quemadmodum qui apud Græcos arridentes sibi opiniones docuere, uno omnino philosophiæ nomine appellantur, quamvis contrariæ sint eorum sententiæ; ita et iis qui apud barbaros exstitere aut existimati sunt sapientes, commune impositum esse nomen. Christiani enim appellantur omnes. Rogamus itaque ut omnium, B qui apud vos accusantur, dijudicentur actiones, ut qui convictus fuerit, puniatur ut improbus, nequaquam autem ut Christianus; si quem autem extra noxiam esse pateat, dimittatur ut innocens Christianus. Nam ut in ipsos delatores animadvertatis minime rogabimus; satis enim illis est supplicii sua ipsorum nequitia ac bonarum rerum ignoratio.

8. Vestra autem causa hæc a nobis dicta esse ex eo intelligite, quod in nobis situm sit negare cum interrogamur. Sed vivere nolumus obstricti mendacio. Æternæ enim ac puræ vitæ cupidi ad domicilium cum Deo universorum Patre et opifice promissum contendimus; ac properamus ad confitendum, cum persuasum habeamus et credamus, C hæc bona ab illis comparari posse, qui factis suis testati Deo fuerint se illum sectatos esse, ac illud apud eum domicilium adamasse, ubi nulla vitiositas reluctatur. Ut igitur brevissime dici potest, hæc sunt quæ exspectamus, quæque a Christo didicimus et docemus. Similiter quidem Plato improbos,
48 cum ad Minoem et Rhadamanthum venerint, punitum iri ab illis dixit: nos autem idem illis eventurum dicimus, sed a Christo; idque exsistentibus in iisdem corporibus, una cum suis animabus, ut pœna æterna puniantur, non mille annorum, ut iste dixit, circuitu definita. Si quis

(52) *Καὶ γὰρ πολλοὺς πολλάκις*. Subintelligit Grabius ἐλέγχετε, sed prorsus immerito. Nam clara est verborum constructio, πολλοὺς πολλάκις... καταδικάζετε. Quod autem Justinus multos sæpe condemnari ait, id de Christianis accipi non potest (quomodo enim multos ex illis convictos fuisse fateretur, cum paucos tantum objicerent adversarii?); sed generatim docet quanti intersit in reorum vitam inquirere, ut idem jus impetret Christianis.

(53) *Διὰ τοὺς προλεχθέντας*. Legit Grabius διὰ τοῦτο προλεχθέντας, sed inutilis prorsus hæc conjectura. Multo aptius et commodius Perionius et Billius legunt διὰ τοὺς προελεγχθέντας. Multos sane condemnatis, cum de cujusque vita inquiritis, sed eos non condemnatis propter eos qui jam convicti fuere. Quare etiamsi nonnulli ex Christianis convicti fuerint, non idcirco cæteri condemnandi.

(54) *Καὶ δοξάντων*. Illud καί idem valet hoc loco ac ἤ. Declarat enim commune esse Christianorum nomen iis qui re aut nomine sunt Christiani.

(55) *Πλάτων*. Observat Grabius his de rebus agere Platonem in *Gorg.* tom. I edit. Serrani, p. 524, et in *Apologia Socratis*, et de suppliciis mille D annorum in *Timæo*, p. 42. Addit eruditus Thirlbius lib. x *De rep.*, p. 761, et in *Gorg.*, p. 557, et in *Phædr.*, p. 1223.

(56) *Γινομένων*. Supple αὐτῶν vel ἀνθρώπων γινομένων αὐτοῖς σώμασι vel ἐν αὐτοῖς σώμασι μετὰ τῶν ψυχῶν. Necesse non est cum Thirlbio legere γινομένοις et κολασθησομένοις.

(57) *Ἡ δὲ πλάνη*. Corruptum putat hunc locum Grabius. Langus et Perionius sic interpretantur ut dicant eos, qui judicium negant, ex uno errore in alium delabi, donec tandem hoc judicio peracto nihil mali a Christianis fieri pateat. At nihil aliud sibi vult Justinus, nisi hunc errorem de judicio, si modo error sit, levissimi esse momenti, quamdiu opere et factis nihil deliquisse arguentur Christiani. Voces illæ, ἡ δὲ ἡ πλάνη ἐστὶν ἄλλου πρὸς ἕτερον, idem sonant ac πλάνη ἀλλοπρόσαλλος, error communis et quotidianus, quem si quis nobis objectat, facile sit in ipso censore simile aliquod vitium

autem nobis incredibile id esse, ac fieri non posse dicat, levis sane est ac quotidianus hic error, quandiu nullius malefacti arguimur.

9. Neque etiam victimarum copia, et florum coronis colimus quos homines, postquam effinxere et in fanis collocavere, deos appellarunt. Si quidem inanimata et mortua hæc esse, nec Dei forma prædita (neque enim talem Deo inesse formam putamus, qualem quidam colendi causa simulatam dicunt), sed malorum illorum, qui apparuerunt, dæmonum et nomina et figuras referre novimus. Quid enim attinet vobis, qui probe scitis, exponere quonam artifices modo materiam tractent, scalpendo, cædendo, fundendo et tundendo? Quinetiam sæpe ex vasis inhonestis, cum speciem tantum arte immutaverint, ac effigiem induxerint, cognominant deos. Quod quidem non solum a ratione alienum esse, sed etiam contumeliose in Deum fieri censemus; qui cum gloriam et formam non enarrabilem habeat, ejus nomen rebus corruptioni obnoxiis et assiduam curam requirentibus imponitur. Atque horum artifices vitio omni, ne singula recenseam, deditos esse accurate nostis; adeo ut suas etiam ancillas, dum secum laborant, constuprent. O stuporem attonitæ mentis! id hominibus incontinentibus tribui, ut deos ad colendum fingere et transformare dicantur, ac fanorum, in quibus illi collocantur, tales constitui custodes! Nimirum non vident et cogitatu et dictu nefas esse, homines deorum esse custodes.

10. Neque etiam materialibus hominum donis Deum indigere accepimus, cum illum videamus cuncta præbentem. Sed eos solos illi probari didicimus, et persuasum habemus et credimus, qui insita illi bona imitantur, temperantiam, justitiam et humanitatem, et quæcunque Dei, qui nullo imposito nomine vocatur, propria sunt. Et cum bonus sit, omnia illum ab initio ex informi materia propter homines condidisse accepimus. Quos 49 quidem, si dignos se per opera illius consilio ac

A πρὸς ἕτερον, μέχρις οὗ ἔργῳ μηδὲν ἀδικοῦντες ἐλεγχόμεθα.

9. Ἀλλ' οὐδὲ θυσίαις πολλαῖς καὶ πλοκαῖς ἀνθῶν τιμῶμεν οὓς (58) ἄνθρωποι μορφώσαντες, καὶ ἐν ναοῖς ἱδρύσαντες, θεοὺς προσωνόμασαν· ἐπεὶ ἄψυχα καὶ νεκρὰ ταῦτα γινώσκομεν, καὶ Θεοῦ μορφὴν μὴ ἔχοντα, (οὐ γὰρ τοιαύτην ἡγούμεθα τὸν Θεὸν ἔχειν τὴν μορφὴν ἥν φασί τινες εἰς τιμὴν μεμιμῆσθαι·) ἀλλ' ἐκείνων τῶν φανέντων κακῶν δαιμόνων καὶ ὀνόματα καὶ σχήματα ἔχειν. Τί γὰρ δεῖ εἰδόσιν ὑμῖν λέγειν, ἃ τὴν ὕλην οἱ τεχνῖται διατιθέασι, ξέοντες καὶ τέμνοντες, καὶ χωνεύοντες καὶ τύπτοντες; καὶ ἐξ ἀτίμων πολλάκις σκευῶν διὰ τέχνης τὸ σχῆμα μόνον ἀλλάξαντες καὶ μορφοποιήσαντες (59), θεοὺς ἐπονο-B μάζουσιν. Ὅπερ οὐ μόνον ἄλογον ἡγούμεθα, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὕβρει τοῦ Θεοῦ γίνεσθαι, ὃς ἄῤῥητον δόξαν καὶ μορφὴν ἔχων, ἐπὶ φθαρτοῖς καὶ δεομένοις θεραπείας πράγμασιν ἐπονομάζεται. Καὶ ὅτι οἱ τούτων τεχνῖται ἀσελγεῖς τε, καὶ πᾶσαν κακίαν, ἵνα μη καταριθμῶμεν, ἔχουσιν, ἀκριβῶς ἐπίστασθε· καὶ τὰς ἑαυτῶν παιδίσκας συνεργαζομένας φθείρουσιν. Ὢ τῆς ἐμβροντησίας, ἀνθρώπους ἀκολάστους, θεοὺς εἰς τὸ προσκυνεῖσθαι πλάσσειν λέγεσθαι (60), καὶ μεταποιεῖν· καὶ τῶν ἱερῶν, ἔνθα ἀνατίθενται, φύλακας τοιούτους καθιστάναι· μὴ συνορῶντας ἀθέμιτον καὶ τὸ νοεῖν ἢ λέγειν ἀνθρώπους θεῶν εἶναι φύλακας.

C 10. Ἀλλ' οὐ δέεσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς προσειλήφαμεν (61) τὸν Θεὸν, αὐτὸν παρέχοντα πάντα ὁρῶντες. Ἐκείνους δὲ προσδέχεσθαι αὐτὸν μόνον δεδιδάγμεθα, καὶ πεπείσμεθα καὶ πιστεύομεν, τοὺς τὰ προσόντα αὐτῷ ἀγαθὰ μιμουμένους, σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν, καὶ ὅσα οἰκεῖα Θεῷ ἐστι, τῷ μηδενὶ ὀνόματι θετῷ καλουμένῳ. Καὶ πάντα τὴν ἀρχὴν ἀγαθὸν ὄντα δημιουργῆσαι αὐτὸν ἐξ ἀμόρφου ὕλης (62) δι' ἀνθρώπους δεδιδάγμεθα· οἳ, ἐὰν ἀξίους τῷ ἐκείνου βουλεύματι (63)

castigare. Non inusitata est Justino et aliis religionis defensoribus hæc ratiocinatio. Postulat in eadem *Apologia* Justinus n. 20, ut Christiani, dum Filium Dei natum et crucifixum prædicant, non absurdiora dicere videantur, quam poetæ, qui de filiis deorum multa finxerunt. In conclusione *Apologiæ* rogat imperatores, ut si minus eis placeat Christianorum doctrina, illam quidem instar nugarum habeant, ac nequaquam in Christianos tanquam in hostes capitalem pœnam decernant. Tertullianus *Apolog.*, cap. 21, *De Verbi Incarnatione* loquens: «Recipite interim, inquit, hanc fabulam, similis est vestris.» Vide cap. 49. Legit Thirlbius: Πρὸς ἡμᾶς ἥδε ἡ πλάνη ἐστὶν, ἀλλ' οὐ πρὸς ἕτερον· *Ad nos error iste pertinet, non ad alium quemvis.*

(58) *Τιμῶμεν οὕς*. Ita Clarom. codex. Editi τιμωμένους.

(59) *Μορφοποιήσαντες*. Frustra H. Steph. addit ante hanc vocem ἀνθρώπους vel ἀνθρώπων εἰκόνας. Sic enim paulo ante legimus οὓς ἄνθρωποι μορφώσαντες, et n. 6 λόγου μορφωθέντος.

(60) *Λέγεσθαι*. Legitur in codicibus mss. et R. Steph. λέγεσθε. Sed recte emendatus hic nævus in edit. Paris. Homines deorum custodes, ut observat Grabius, irrident Baruch. VI, 17, Pseudoclemens, *Recogn.* lib. VI, Arnobius lib. VI, Cyprianus *contra Demetrianum*. Vide *Epist. ad Diognetum*, et Tertull. *Apol.* 29 et I *ad Nat.*, c. 10.

(61) *Προσειλήφαμεν*. Grabius post H. Steph. et D Sylburgium legit προειλήφαμεν tum hoc in loco, tum in alio qui paulo post occurrit. Sed Justinus vix ullam vocem frequentius usurpat, cum acceptam a Christo et apostolis traditionem commemorat. Huc accedit, quod sua sponte minime vitiosa est, vel potius longe alteri præferenda, ad ea significanda quæ a Christo et apostolis edocti sumus.

(62) *Ἐξ ἀμόρφου ὕλης*. Hæc verba Halloixius *Vit. S. Just.* p. 529, e S. martyris contextu recidit, ut plane subdita et materiæ æternitatem, præter Justini sententiam, affingentia. Aliter emendavit Langus; vertit enim: *ex nihilo et non ex informi materia*. Sed nihil corruptum aut interpolatum, nihil quod Justinum in erroris suspicionem possit adducere, ut in Præfatione ostendimus.

(63) *Βουλεύματι*. Sine ratione Sylburgius legit βουλήματι, et paulo post συμβασιλεύσοντας.

ἑαυτοὺς δι' ἔργων δείξωσι, τῆς μετ' αὐτοῦ ἀναστροφῆς καταξιωθῆναι προσειλήφαμεν συμβασιλεύοντας, ἀφθάρτους καὶ ἀπαθεῖς γενομένους. Ὃν τρόπον γὰρ τὴν ἀρχὴν οὐκ ὄντας ἐποίησε, τὸν αὐτὸν ἡγούμεθα τρόπον, διὰ τὸ ἑλέσθαι τοὺς αἱρουμένους τὰ αὐτῷ ἀρεστὰ, καὶ ἀφθαρσίας καὶ συνουσίας καταξιωθῆναι. Τὸ μὲν γὰρ τὴν ἀρχὴν γενέσθαι, οὐχ ἡμέτερον ἦν· τὸ δ' ἐξακολουθῆσαι οἷς φίλον αὐτῷ αἱρουμένους δι' ὧν αὐτὸς ἐδωρήσατο λογικῶν δυνάμεων, πείθει τε καὶ εἰς πίστιν ἄγει ἡμᾶς. Καὶ ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἡγούμεθα εἶναι, τῷ μὴ εἴργεσθαι (64) ταῦτα μανθάνειν, ἀλλὰ καὶ προτρέπεσθαι ἐπὶ ταῦτα. Ἅπερ (65) γὰρ οὐκ ἠδυνήθησαν οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι πρᾶξαι, ταῦτα ὁ λόγος (66) θεῖος ὢν εἰργάσατο, εἰ μὴ οἱ φαῦλοι δαίμονες κατεσκέδασαν πολλὰ ψευδῆ καὶ ἄθεα κατηγορήματα, σύμμαχον λαβόντες τὴν ἐν ἑκάστῳ κακὴν πρὸς πάντα καὶ ποικίλην φύσει ἐπιθυμίαν, ὧν οὐδὲν πρόσεστιν ἡμῖν.

11. Καὶ ὑμεῖς, ἀκούσαντες βασιλείαν προσδοκῶντας ἡμᾶς, ἀκρίτως ἀνθρώπινον λέγειν ἡμᾶς ὑπειλήφατε, ἡμῶν τὴν μετὰ Θεοῦ λεγόντων, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ἀνεταζομένους ὑφ' ὑμῶν ὁμολογεῖν εἶναι Χριστιανοὺς, γινώσκοντες τῷ ὁμολογοῦντι θάνατον τὴν ζημίαν κεῖσθαι, φαίνεται. Εἰ γὰρ ἀνθρώπινον βασιλείαν προσεδοκῶμεν, κἂν ἠρνούμεθα ὅπως μὴ ἀναιρώμεθα, καὶ λανθάνειν ἐπειρώμεθα, ὅπως τῶν προσδοκωμένων τύχωμεν. Ἀλλ' ἐπεὶ οὐκ εἰς τὸ νῦν τὰς ἐλπίδας ἔχομεν, ἀναιρούντων οὐ πεφροντίκαμεν, τοῦ καὶ πάντως (67) ἀποθανεῖν ὀφειλομένου.

12. Ἀρωγοὶ δ' ὑμῖν καὶ σύμμαχοι πρὸς εἰρήνην ἐσμὲν πάντων μᾶλλον ἀνθρώπων, οἳ ταῦτα δοξάζομεν, ὡς λαθεῖν Θεὸν, κακοεργὸν, ἢ πλεονέκτην, ἢ ἐπίβουλον, ἢ ἐνάρετον, ἀδύνατον εἶναι, καὶ ἕκαστον ἐπ' αἰωνίαν κόλασιν ἢ σωτηρίαν κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων πορεύεσθαι. Εἰ γὰρ οἱ πάντες ἄνθρωποι ταῦτα ἐγίνωσκον, οὐκ ἄν τις τὴν κακίαν πρὸς ὀλίγον ᾑρεῖτο, γινώσκων πορεύεσθαι ἐπ' αἰωνίαν διὰ πυρὸς καταδίκην, ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου ἑαυτὸν συνεῖχε καὶ ἐκόσμει ἀρετῇ, ὅπως τῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ τύχῃ ἀγαθῶν, καὶ τῶν κολαστηρίων ἀπηλλαγμένος εἴη. Οὐ γὰρ διὰ τοὺς ὑφ' ὑμῶν κειμένους νόμους (68) καὶ κολάσεις πειρῶν-

A voluntati exhibuerint, adepturos accepimus, ut cum eo degant, atque una regnent corruptionis et perpessionis expertes. Quemadmodum enim ab initio non exsistentes creavit, eodem modo futurum credimus, ut qui elegerint quæ ipsi placent, ob hanc eligendi rationem immortalitate et Dei convictu et consuetudine dignentur. Nam ut a principio fieremus, in nobis situm non erat; ut autem ea sequamur quæ ipsi placent, adhibitis ad eligendum rationalibus facultatibus, quas ab eo accepimus, id ipse nobis persuadet et ad fidem nos adducit. Atque id quidem ad omnes homines pertinere arbitramur, eo quod non arceantur ab his discendis, sed potius hortatu ad ea incitentur. Quod enim non potuerant leges humanæ perficere, id verbum B divinum præstitisset, nisi mali dæmones sociam ad omnia et adjutricem adhibentes malam in unoquoque et variam natura cupiditatem, multa falsa et impia crimina, quorum nullius conscii nobis sumus, in vulgus sparsissent.

11. Vos autem, cum regnum a nobis exspectari auditis, humanum perperam suspicamini, cum illud, quod cum Deo est, dicamus; ut vel ex eo patet quod a vobis interrogati fateamur nos esse Christianos, quamvis mortis pœnam confitenti positam sciamus. Nam si humanum regnum exspectaremus, negaremus profecto interitus vitandi causa, et latere conaremur, ad ea quæ exspectamus consequenda. Sed quia spes in rebus præsentibus positas non habemus, interfectores parvi pendimus, C cum præsertim mors omnino declinari non possit.

12. Vobis autem adjutores omnium hominum maxime et auxiliarii ad pacem sumus, qui hæc docemus, fieri omnino non posse ut Deum lateat maleficus, aut avarus, aut insidiator, aut virtute præditus, ac unumquemque ad æternam, sive pœnam, sive salutem pro meritis actionum suarum proficisci. Nam si hæc cognita omnibus hominibus essent, nemo vitium ad breve tempus eligeret, cum se ad æternam ignis condemnationem proficisci sciret; sed sese omnino contineret ac virtute exornaret, tum ad bona, quæ a Deo promittuntur, consequen-

(64) *Τῷ μὴ εἴργεσθαι.* Frustra hic nonnulli legunt τὸ μὴ εἴργεσθαι. Sic reddimus hunc locum, ut nulla supersit difficultas. Confirmat hunc sensum D Justinus, dum ait Evangelium latius manaturum fuisse, nisi falsa crimina obstitissent.

(65) *Ἅπερ.* Hoc pro vulg. ὅπερ legendum probe Davisius notavit, astipulantibus Gallandio et Braunio; ergo recepi. OTTO.

(66) *Ταῦτα ὁ λόγος.* Legit Perionius τοῦτο ὁ λόγος θεῖος ἂν εἰργάσατο, et infra γινώσκοντας τῷ ὁμολογοῦντι. Sed ejus emendatio, si prima vox excipiatur, aliis non probatur. Libenter legerem ὁ Λόγος Θεὸς ὢν, *Verbum, cum Deus sit, hæc præstitisset.* Sic etiam legit Thirlbius. Quod spectat ad illud γινώσκοντες, similia passim apud Justinum exempla occurrunt.

(67) *Τοῦ καὶ πάντως.* H. Steph. legendum putat τοῦ σώματος καὶ πάντως. Sed hæc absurda emendatio loci integri et sani. Infra eadem occurrit loquendi ratio n. 53. Grabius putat excidisse ex utroque loco vocem παντός ob proximum illud πάντως. Sed si quid addendum esset huic loco, qui profecto mendosus non est, addendum esset παντί ut in *Apol.* II, n. 11, non vero παντός. Nihil etiam mutat eruditus editor Londinensis, qui Justini vulgatam lectionem firmat hoc versu Euripidis, βροτοῖς ἅπασι κατθανεῖν ὀφείλεται.

(68) *Κειμένους νόμους.* Satis præclare Tertullianus S. Martyris vestigiis, « Sed quanta auctoritas, inquit, legum humanarum, cum illas et evadere homini contingat plerumque in admissis delitescenti, et aliquando contemnere ex involuntate vel necessitate delinquenti.... enimvero, nos, qui sub Deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam providemus, merito soli innocentiæ occurrimus, et pro scientiæ plenitudine et pro latebrarum difficultate et pro magnitudine cruciatus, non diuturni, verum sempiterni, eum timentes quem timere debebit et ipse qui timentes judicat, Deum non proconsulem timentes. » *Apol.* c. 45. Similia apud Origenem leguntur, lib. IV *contra Cels.*, p. 200, et apud Euseb. *Præp.* lib. XV, c. 5.

da, tum ad fugienda supplicia. Neque enim qui peccant, ii propter positas a vobis leges et pœnas latere conantur; sed cum se consequi posse sciant, ut vos, ut pote homines, lateant, iniqua faciunt. At si didicissent et persuasum **50** haberent fieri non posse, ut Deum quidquam lateat, non modo factum, sed etiam cogitatum; saltem propter impendentia supplicia honestatem omnino colerent; id quod et a vobis concedetur. Sed speciem datis metuentium, ne omnes æqua faciant, nec jam habeatis, in quos animadvertatis. Carnificum sane id foret, non bonorum principum. Persuasum autem habemus, malorum dæmonum operatione, qui hostias et cultum ab hominibus præter rationem viventibus petunt, hæc quoque, ut jam diximus, fieri. Vos autem, qui pietatis et philosophiæ studiosi estis, nihil præter rationem facturos arbitramur. Quod si ipsi quoque, itidem ut homines insipientes, veritati consuetudinem anteponitis, quod in vestra potestate situm est, facite. Plus autem non possunt ne ipsi quidem principes, si veritati opinionem anteponant, quam latrones in solitudine. At vos minime litaturos Verbum declarat, quo magis regium, magisque justum principem, secundum genitorem illius Deum,

A ται λανθάνειν ἀδικοῦντες· ἀνθρώπους δ' ὄντας λανθάνειν ὑμᾶς δυνατὸν ἐπιστάμενοι ἀδικοῦσιν. Εἰ ἔμαθον (69) καὶ ἐπείσθησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον, ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, κἂν διὰ τὰ ἐπικείμενα (70) ἐκ παντὸς τρόπου κόσμιοι ἦσαν, ὡς καὶ ὑμεῖς συμφήσετε. Ἀλλ' ἐοίκατε δεδιέναι μὴ πάντες δικαιοπραγήσωσι, καὶ ὑμεῖς οὓς κολάζετε (71) ἔτι οὐχ ἕξετε. Δημίων δ' ἂν εἴη τὸ τοιοῦτον ἔργον, ἀλλ' οὐκ ἀρχόντων ἀγαθῶν. Πεπείσμεθα δ' ἐκ δαιμόνων φαύλων, οἳ καὶ παρὰ τῶν ἀλόγως βιούντων αἰτοῦσι θύματα καὶ θεραπείας, καὶ ταῦτα (72), ὡς προέφημεν, ἐνεργεῖσθαι· ἀλλ' οὐχ ὑμᾶς, οἵ γε εὐσεβείας καὶ φιλοσοφίας ὀρέγεσθε, ἄλογόν τι πρᾶξαι (73) ὑπειλήφαμεν. Εἰ δὲ καὶ ὑμεῖς ὁμοίως τοῖς ἀνοήτοις τὰ ἔθη πρὸ τῆς ἀληθείας τιμᾶτε, πράττετε ὃ δύνασθε.
B Τοσοῦτον (74) δὲ δύνανται καὶ ἄρχοντες πρὸ τῆς ἀληθείας δόξαν τιμῶντες, ὅσον καὶ λῃσταὶ ἐν ἐρημίᾳ. Ὅτι δ' οὐ καλλιερήσετε (75), ὁ Λόγος ἀποδείκνυσιν, οὗ βασιλικώτατον (76) καὶ δικαιότατον ἄρχοντα μετὰ τὸν γεννήσαντα Θεὸν, οὐδένα οἴδαμεν ὄντα. Ὃν γὰρ τρόπον διαδέχεσθαι πενίας, ἢ πάθη, ἢ ἀδοξίας πατρικὰς ὑφαιροῦνται πάντες· οὕτως καὶ ὅσα ἂν ὑπαγορεύσῃ ὁ Λόγος μὴ δεῖν αἱρεῖσθαι, ὁ νουνεχὴς οὐχ αἱρήσεται (77). Γενήσεσθαι ταῦτα πάντα προεῖπε, φημὶ (78), ὁ ἡμέ-

(69) *Εἰ ἔμαθον*. Legit Sylburgius εἰ δ' ἔμαθον. Nihil addit Thirlbius, sed legit οἱ γὰρ διὰ τοὺς, etc. « Qui enim propter leges et pœnas a vobis constitutas contendunt latere injuste agentes (quoniam vero sciunt fieri posse ut vos, utpote qui homines estis, lateant, injuste agunt), si edocti essent, » etc.
C Hæc legendi ratio prima specie arridere possit, sed prorsus rejicietur, si expendatur attentius. Hic enim Justinus quam potentior sit humanis legibus Christiana doctrina demonstrat hoc argumento, quod spem fallendi ista præripiat, hæ vero relinquant. Statuit itaque latendi studio in hominibus improbis non auctoritatem legum commendari, sed infirmitatem argui, nec legum metu ac reverentia latebras ad facinus quæri, sed spe facinoris abscondendi, quæ si tollatur, non jam facinus committetur. Utrum hæc *inepta et falsa* videri debent ac *fœda depravatio*, an peracuta sententia, in qua pervertenda vir doctissimus desudavit?

(70) *Διὰ τὰ ἐπικείμενα*. Impendentia videlicet a Deo supplicia.

(71) *Κολάζετε*. Legendum videtur κολάζητε, vel, ut Sylburgius posuit, κολάσετε. — [Ut hanc libertatem dicendi leniamus eamque cum debita regiæ majestati reverentia, quantum fieri potest, conciliemus, observandum est Justinum imperatori ejusque filiis
D quos alloquebatur, nequaquam attribuere tam perversum consilium, ut eos metuere suspicetur ne omnes æqua faciant. Hanc cogitationem improbis hominibus injici a dæmonibus declarat: imperatores *nihil præter rationem facturos* confidit. Non suam ergo propriam opinionem aut suspicionem profert, sed id objicit, quod nonnulli ex imperatorum agendi ratione colligere possent; quasi diceret: Christianos persequi, quorum tam utilis ad vitium exstirpandum doctrina, hominum videtur esse metuentium, ne omnes æqua faciant. In his quæ sequuntur, *Carnificum sane id foret, non bonorum principum*, fidenter hujus vitii turpitudinem declarat, ut illud in imperatorem ejusque filios minime cadere demonstret.] *Ex Addendis et Emendandis.*

(72) *Καὶ ταῦτα*. Nempe absurdissimam illam cogitationem et metum ne omnes æqua faciant.

(73) *Πρᾶξαι*. H. Steph. mallet πράξειν, sed nihil videtur mutandum.

(74) *Τοσοῦτον*. Hæc citata a Joan. Damasc., I *Paral.*, cap. 58, ut monet Grabius.

(75) *Οὐ καλλιερήσετε*. Hanc vocem Langus et alii sic accipiunt, quasi S. Martyr imperatores litaturos (h. e. *prosperos successus habituros*) neget, si dæmones colere, ac victimas illis offerre pergant. At perspicuum est Justinum de injusta Christianorum nece expostulare, ac imperatores litaturos negare, si veritatem consuetudini posthabeant, et, ut solent latrones in solitudine, Christianos furori suo immolent. Simili sensu, sed non sine ironia Demonax, teste Luciano in ejus Vita, p. 549: Ἄνδρες γὰρ Ἀθηναῖοι, inquit, ἐμὲ μὲν ὁρῶντες ἐστεφανωμένον, ὑμεῖς ἤδη κἀμὲ καταθύσατε. Τὸ γὰρ πρότερον οὐ καλλιερήσατε. *Cum me coronatum, Athenienses, videatis, mactate me. Hactenus enim non litastis.* Provocat ergo Athenienses Demonax, ut se coronatum mactent, si litare velint. Contra imperatoribus denuntiat Justinus eos non litaturos, si Christianos immolent: idque ab ipso Verbo demonstratum esse declarat.

(76) *Οὗ βασιλικώτατον*. Verbi omnipotentiam hic prædicat Justinus, ut ostendat nunquam defuturos, qui ab eo adjuti præcepta ejus sequi malint,
D quam patrias superstitiones.

(77) *Οὐχ αἱρήσεται*. Non male Grabius subintelligendum putat, *etiamsi patrio more sint recepta*, ut accurata sit comparatio inter ea quæ a Verbo prohibita vir prudens non eliget, et ea quæ quisque a patribus hæreditate accipere reformidat.

(78) *Φημί*. Refertur hoc verbum ad ea quæ paulo ante dixit Justinus, nempe imperatores non litaturos, si Christianos mactent, idque a Verbo demonstrari et doceri. Quare non incommode illud, *inquam*, usurpat, ubi explicare instituit quomodo Verbum docuerit inanes fore persecutorum conatus. Duplici enim rationis momento veritatem Christi prædictionis demonstrat. Ac primum quidem repetit ex ipsius Christi majestate, qui, cum summum exerceat cum Patre imperium, Christianos suos ita roborabit, ut quæcunque fugere præceperit, ab iis refugiant, ut alii homines a paupertate et morbis et ignominia refugere solent. Sed quia de Christi di-

τερος διδάσκαλος καὶ τοῦ Πατρὸς πάντων καὶ Δεσπότου Θεοῦ Υἱὸς καὶ ἀπόστολος ὢν Ἰησοῦς Χριστός· ἀφ' οὗ καὶ τὸ Χριστιανοὶ ἐπονομάζεσθαι ἐσχήκαμεν· ὅθεν καὶ βέβαιοι γινόμεθα πρὸς τὰ δεδιδαγμένα ὑπ' αὐτοῦ πάντα, ἐπειδὴ ἔργῳ φαίνεται γινόμενα ὅσα φθάσας γενέσθαι προεῖπεν· ὅπερ Θεοῦ ἔργον ἐστί· πρὶν ἢ γενέσθαι εἶπε (79), καὶ οὕτως δειχθῆναι γινόμενον ὡς προείρηται. Ἦν μὲν οὖν καὶ ἐπὶ τούτοις παυσαμένους μηδὲν προστιθέναι, λογισαμένους ὅτι δίκαιά τε καὶ ἀληθῆ ἀξιοῦμεν· ἀλλ' ἐπεὶ γνωρίζομεν οὐ ῥᾷον (80) ἀγνοίᾳ κατεχομένην ψυχὴν συντόμως μεταβάλλειν, ὑπὲρ τοῦ πεῖσαι τοὺς φιλαλήθεις, μικρὰ προσθεῖναι προεθυμήθημεν, εἰδότες ὅτι οὐκ ἀδύνατον, ἀληθείας παρατεθείσης, ἄγνοιαν φυγεῖν.

A novimus neminem. Quemadmodum enim nemo est, qui paupertatem aut morbos aut ignominiam hæreditate a parentibus accipere non refugiat; sic quæcunque Verbum eligi non debere docuerit, ea vir sanæ mentis haud eliget. Futura hæc, inquam, omnia prædixit magister noster, Parentis et Domini omnium Dei Filius et apostolus Jesus Christus, a quo etiam habuimus, ut Christiani appellaremur. Unde et confirmamur in omnibus, quæ ille docuit: quandoquidem reipsa videmus evenire, quæcunque futura prædixit. Quod quidem Dei opus est, res antequam fiant prædicere, easque quemadmodum prædictæ fuerunt, ita factas exhiberi. Licebat igitur hoc loco desinentibus nihil amplius addere, justa a nobis et vera postulari cogitantibus. Sed quia difficile esse novimus mentem ignoratione obsessam subito immutari, pauca statuimus adjicere, ut veritatis amatoribus persuadeamus: haud ignari posse fieri, ut veritate in medio posita, ignoratio pellatur.

13. Ἄθεοι μὲν οὖν ὡς οὐκ ἐσμέν, τὸν δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντὸς σεβόμενοι, ἀνενδεῆ αἱμάτων καὶ σπονδῶν καὶ θυμιαμάτων, ὡς ἐδιδάχθημεν, λέγοντες, λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας ἐφ' οἷς προσφερόμεθα πᾶσιν (81), ὅση δύναμις αἰνοῦντες (μόνην ἀξίαν αὐτοῦ τιμὴν ταύτην παραλαβόντες, τὸ τὰ ὑπ' ἐκείνου εἰς διατροφὴν γενόμενα, οὐ πυρὶ δαπανᾷν, ἀλλ' ἑαυτοῖς καὶ τοῖς δεομένοις προσφέρειν (82), ἐκείνῳ δὲ εὐχαρίστους ὄντας, διὰ λόγου πομπὰς καὶ ὕμνους (83) πέμπειν) ὑπέρ τε τοῦ γεγονέναι (84), καὶ τῶν εἰς εὐρωστίαν πόρων πάντων, ποιοτήτων μὲν γενῶν, καὶ μεταβολῶν ὡρῶν, καὶ τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες, τίς σωφρονῶν οὐχ ὁμολογήσει; Τὸν διδάσκαλόν τε τούτων γενόμενον ἡμῖν, καὶ εἰς τοῦτο γεννηθέντα Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν σταυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, τοῦ C

B 13. Quis igitur sanæ mentis homo non fateatur atheos nequaquam nos esse, qui opificem hujusce universitatis colimus, eum nec sanguinis, nec libaminum, nec suffimentorum indigum esse, ut edocti sumus, asserentes; sed verbis precationem et gratiarum actionem **51** habentibus, in his omnibus quæ offerimus, eum, quantum possumus, laudantes pro creationis beneficio, pro omnibus ad bonam valetudinem adjumentis, pro diversarum rerum qualitatibus, ac vicissitudinibus tempestatum, et propter fidem, qua illi credimus, precibus eum orantes ut rursus incorrupti fiamus; quippe cum hanc solam colendi rationem illo dignam esse edocti simus, quæ ab eo ad alendum creata sunt, non igne consumere, sed ad nostros et pauperum usus C offerre, ac gratum ei animum præstantes, rationa-

vinitate non fatebantur ethnici, aliud argumentum repetit Justinus ex ipso prædicationis eventu, quo Christianos ita firmari et roborari docet, ut ipsa persecutio addat animos, nedum persecutores optatos sibi successus polliceri possint. Grabius cum sententiæ seriem minus videret, lacunam et hiatum suspicatus est.

(79) *Εἶπε*. Legendum εἰπεῖν.

(80) *Οὐ ῥᾷον*. Hæc Irenæus pene ad verbum describit lib. III, cap. 2, ut ante observavit Grabius. « Si non facile est ab errore apprehensam resipiscere animam, sed non omnino impossibile est errorem effugere apposita veritate. »

(81) *Ἐφ' οἷς προσφερόμεθα πᾶσιν. In his omnibus quæ offerimus*, id est, in omnibus sacrificiis nostris, sive quoties sacrificamus. Neque enim apud Christianos varia erant, ut apud Judæos atque ethnicos, sacrificiorum genera.

(82) *Προσφέρειν. Ad nostros et pauperum usus offerre*, quia scilicet eorum, quæ oblata fuerant a fidelibus, pars in pauperum usus servabatur.

(83) *Πομπὰς καὶ ὕμνους*. Satis perspicitur hymnos hic vocari tum Psalmos Davidis, tum a Christianis ipsis composita carmina, quæ in ecclesia cantari solebant. Pompæ autem nihil aliud videntur esse, quam ritus et cæremoniæ in administrandis sacramentis, eucharistiæ præsertim et baptismi, solitæ observari. Pompæ autem vocari non solent mysteria religionis Christianæ. Quid enim aliud sunt pompæ, nisi « theatrorum insania, ut ait Cyrillus Hierosolym., catech. mystagog. 1, equorum cursus in hippodromiis, venationes in circo, et reliqua hujuscemodi vanitas? » Sed quia hæc in honorem deorum fiebant, et Christiani qui has fugiebant superstitiones, nullum numinis cultum retinere videbantur, docet Justinus suas illos pompas celebrare, sed cum ratione et veritate. Non absimili sensu Tertullianus mysteria religionis Christianæ comparat cum spectaculis gentilium. « Hæ voluptates, inquit, hæc spectacula Christianorum, sancta, perpetua, gratuita, » etc., lib. *De spectac.*, c. 29. Et auctor libri *De spectaculis*, apud Cyprianum: « Habet, inquit, Christianus spectacula meliora, si velit. » — [Infra Justinus, nempe n. 65, declarat Christianos per nomen Filii et Spiritus sancti, et n. 67, *in omnibus oblationibus Deum per Filium ejus Jesum Christum et per Spiritum sanctum laudari*. Sed hoc loco illud διὰ λόγου non videtur idem valere ac *per Verbum*, sed rationalem cultum designare, ut apud Athenagoram *Legat.* n. 13, ubi lau- D datur Christianorum victima incruenta et cultus rationalis, δέον ἀναίμακτον θυσίαν καὶ τὴν λογικὴν προσάγειν λατρείαν. Interdum διὰ λόγου apud Justinum idem est ac *verbis*, ut n. 55. Is qui præest dicitur n. 67, *admonitionem et adhortationem* διὰ λόγου suscipere. Quod si διὰ λόγου πομπὰς καὶ ὕμνους πέμπειν idem esse velimus, ac *verbis pompas et hymnos mittere*, quem sensum Perionius et Gelenius secuti sunt; pompæ illæ idem erunt ac preces, quod quidem fateor mihi non multum arridere.] — *Ex Addendis et Emendandis.*

(84) *Ὑπέρ τε τοῦ γεγονέναι*. Parenthesis, quam apposui, satis idonea videtur ad Græcam orationem illustrandum. Sed quia eumdem usum in Latina interpretatione præbere non poterat, mutandus fuit ordo verborum, et quæ media erant, postrema feci.

libus eum pompis et hymnis celebrare? Nostrum autem harum rerum doctorem, natum ad hoc munus Jesum Christum, ac sub Pontio Pilato, Judææ, temporibus Tiberii Cæsaris, præside crucifixum, veri Dei Filium esse edocti, ipsumque secundo loco, Spiritum autem propheticum tertio habentes ordine, non sine ratione a nobis coli demonstrabimus. Hoc enim loco insaniæ nos accusant, post immutabilem et sempiternum et Patrem omnium Deum homini crucifixo alterum locum a nobis dictitantes deferri, mysterium hujus rei ignorantes, quod dum exponimus, ut attente audiatis hortamur.

14. Nam ne supra exagitati a nobis dæmones vos decipiant, atque ab his, quæ dicimus, omnino legendis atque intelligendis avertant, cavendum vobis denuntiamus (contendunt enim summopere, ut vos servos et ministros habeant; ac nunc quidem per somniorum visa, nunc per magicas præstigias eos omnes capiunt, qui de sua salute nihil laborant) : quemadmodum et nos, postquam Verbo credidimus, ab istis quidem descivimus, ac solum ingenitum Deum per ejus Filium sequimur; et qui olim stupris gaudebamus, nunc castimoniam unice amplectimur; qui magicis etiam artibus utebamur, bono et ingenito nos consecravimus Deo; qui pecuniarum et possessionum vias omnibus antiquiores habebamus, nunc etiam ea quæ possidemus in commune conferimus, et cum indigentibus quibusque communicamus; qui mutuis odiis et cædibus pugnabamus, et cum iis qui tribules nostri non essent, communem focum ob diversa instituta non habebamus, nunc postquam **52** Christus apparuit, convictores sumus, et pro inimicis oramus; et qui nos iniquis odiis prosequuntur, eos suadendo flectere conamur, ut qui secundum præclara Christi præcepta vixerint, bonam spem habeant eadem se ac nos a dominatore omnium Deo consecuturos. Sed ne vobis verba dare videamur, operæ pretium

A γενομένου ἐν Ἰουδαίᾳ ἐπὶ χρόνοις Τιβερίου Καίσαρος ἐπιτρόπου, Υἱὸν αὐτοῦ τοῦ ὄντως Θεοῦ μαθόντες, καὶ ἐν δευτέρᾳ χώρᾳ ἔχοντες, Πνεῦμά τε προφητικὸν ἐν τρίτῃ τάξει, ὅτι μετὰ λόγου τιμῶμεν, ἀποδείξομεν. Ἐνταῦθα γὰρ μανίαν ἡμῶν καταφαίνονται, δευτέραν χώραν μετὰ τὸν ἄτρεπτον καὶ ἀεὶ ὄντα Θεὸν, καὶ γεννήτορα τῶν ἁπάντων, ἀνθρώπῳ σταυρωθέντι διδόναι ἡμᾶς λέγοντες· ἀγνοοῦντες τὸ ἐν τούτῳ μυστήριον, ᾧ προσέχειν ὑμᾶς ἐξηγουμένων ἡμῶν προτρεπόμεθα.

14. Προλέγομεν γὰρ ὑμῖν φυλάξασθαι μὴ οἱ προδιαβεβλημένοι (85) ὑφ' ἡμῶν δαίμονες ἐξαπατήσωσιν B ὑμᾶς, καὶ ἀποτρέψωσι τοῦ ὅλως ἐντυχεῖν καὶ συνιέναι τὰ λεγόμενα· (ἀγωνίζονται γὰρ ἔχειν ὑμᾶς δούλους καὶ ὑπηρέτας, καὶ ποτὲ μὲν δι' ὀνείρων ἐπιφανείας, ποτὲ δ' αὖ διὰ μαγικῶν στροφῶν χειροῦνται πάντας τοὺς οὐχ ἔσθ' ὅπως ὑπὲρ τῆς αὑτῶν σωτηρίας ἀγωνιζομένους·) ὃν τρόπον (86) καὶ ἡμεῖς, μετὰ τὸ τῷ Λόγῳ πεισθῆναι, ἐκείνων μὲν ἀπέστημεν, Θεῷ δὲ μόνῳ τῷ ἀγεννήτῳ διὰ τοῦ Υἱοῦ ἑπόμεθα, οἱ πάλαι μὲν πορνείαις χαίροντες, νῦν δὲ σωφροσύνην μόνην ἀσπαζόμενοι· οἱ δὲ καὶ μαγικαῖς τέχναις χρώμενοι, ἀγαθῷ καὶ ἀγεννήτῳ Θεῷ ἑαυτοὺς ἀνατεθεικότες· χρημάτων δὲ καὶ κτημάτων οἱ πόρους παντὸς μᾶλλον στέργοντες, νῦν καὶ ἃ ἔχομεν εἰς κοινὸν φέροντες, καὶ παντὶ δεομένῳ κοινωνοῦντες· οἱ μισάλληλοι δὲ καὶ ἀλληλοφόνοι, καὶ πρὸς C τοὺς οὐχ ὁμοφύλους διὰ τὰ ἔθη (87) ἑστίας κοινὰς μὴ ποιούμενοι, νῦν μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Χριστοῦ, ὁμοδίαιτοι γινόμενοι, καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι, καὶ τοὺς ἀδίκως μισοῦντας πείθειν πειρώμενοι, ὅπως οἱ κατὰ τὰς τοῦ Χριστοῦ (88) καλὰς ὑποθημοσύνας βιώσαντες, εὐέλπιδες ὦσι, σὺν ἡμῖν τῶν αὐτῶν παρὰ τοῦ πάντων δεσπόζοντος Θεοῦ τυχεῖν. Ἵνα δὲ μὴ σοφίζεσθαι ὑμᾶς δόξωμεν, ὀλίγων τινῶν τῶν παρ' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ διδαγμάτων

(85) *Προδιαβεβλημένοι*. Ad ea respicit quæ antea in dæmones dixit; quo sensu dicebat Tertullianus in libro *Ad Scapulam*, cap. 2 : « Dæmones autem non tantum respuimus, verum et revincimus, et quotidie traducimus, et de hominibus expellimus, sicut plurimis notum est. »

(86) *Ὃν τρόπον*. Hæc referenda sunt ad cautionem adversus dæmonum insidias. Ethnicos monet D Justinus, ut caveant ne decipiantur a dæmonibus et a Christiana religione abducantur : tum ait Christianos ad hunc modum, id est, dum fraudes dæmonum perspiciunt, et Christianæ doctrinæ assentiuntur, a dæmonibus discessisse.

(87) *Διὰ τὰ ἔθη*. Tangit S. Martyr argumentum longe præclarissimum, cæteris religionis defensoribus frequentatum, conversionem totius orbis ex omni vitiorum ac superstitionum genere ad veri Dei cultum, ex perpetuis internecionibus ad conspirantem in omnibus rebus consensum. Illa autem institutorum varietas, quæ ne focum quidem inter eos qui ejusdem tribus non essent, communem esse sinebat, cum ad legum in reipublicæ administratione, tum etiam ad religionum dissimilitudinem videtur pertinere. Primum dissensionis genus depingit Eusebius in orat. *De laud. Const.*, p. 647. Summam etiam distractionem pariebat varietas religionum, cum alii alios deos colerent, et eadem res alibi Deus, alibi victima esset. Hujus rei apud Eusebium *Præpar. Evangel.* lib. III, cap. 1, insigne testimonium habemus ex libro Plutarchi *De Dædalis Platæensibus*, corruptum illud quidem, sed tamen quod facile emendetur : Οὐ νομίζουσιν οὐδὲ ἀξιοῦσι κοινωνίαν εἶναι πρὸς Διόνυσον Ἥρᾳ· φυλάσσονται δὲ συμμιγνύναι τὰ ἱερὰ, καὶ τὰς Ἀθήνησιν ἱερείας ἀπαντώσας φασὶν ἀλλήλαις προσαγορεύειν, μηδὲ ὅλως κιττὸν εἰς τὸ τῆς Ἥρας κομίζεσθαι τέμενος. Legendum putat Vigerus προαγορεύειν; at soluta omnia si legatur οὐ προσαγορεύειν. *Nullum prorsus Junoni cum Baccho societatem et communionem esse pronuntiant, eoque diligenter cavent ne amborum sacra misceantur; ac sacerdotes narrant Athenis, si sibi invicem occurrant, inter se non salutare, nec omnino hederam in templum Junonis inferri.* Ex religionum varietate bella, seditiones ac cædes exoriri observat Athanasius in *Orat. contra gentes*, n. 23.

(88) *Οἱ κατὰ τὰς τοῦ Χριστοῦ*. Quamvis illud οἱ non repugnet, commode tamen posset expungi, isque sensus exstaret : Eos suadendo flectere conamur, ut secundum præclara Christi præcepta viventes, bonam spem habeant, etc.

ἐπιμνησθῆναι καλῶς ἔχειν πρὸ τῆς ἀποδείξεως ἡγησάμεθα, καὶ ὑμέτερον ἔστω, ὡς δυνατῶν (89) βασιλέων, ἐξετάσαι εἰ ἀληθῶς (90) ταῦτα δεδιδάγμεθα καὶ διδάσκομεν. Βραχεῖς δὲ καὶ σύντομοι παρ' αὐτοῦ λόγοι γεγόνασιν. Οὐ γὰρ σοφιστὴς ὑπῆρχεν, ἀλλὰ δύναμις (91) Θεοῦ ὁ λόγος αὐτοῦ ἦν.

15. Περὶ μὲν οὖν σωφροσύνης τοσοῦτον εἶπεν· *Ὃς ἂν ἐμβλέψῃ γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς, ἤδη ἐμοίχευσε τῇ καρδίᾳ παρὰ τῷ Θεῷ.* Καί· *Εἰ ὁ ὀφθαλμός σου ὁ δεξιὸς σκανδαλίζει σε, ἔκκοψον αὐτόν· συμφέρει γάρ σοι μονόφθαλμον εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἢ μετὰ τῶν δύο πεμφθῆναι εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ.* Καί· *Ὃς γαμεῖ ἀπολελυμένην ἀφ' ἑτέρου ἀνδρὸς, μοιχᾶται.* Καί· *Εἰσί τινες οἵτινες εὐνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· εἰσὶ δὲ οἳ ἐγεννήθησαν εὐνοῦχοι· εἰσὶ δὲ οἳ εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν· πλὴν οὐ πάντες τοῦτο χωροῦσιν.* Ὥσπερ καὶ οἱ νόμῳ ἀνθρωπίνῳ διγαμίας (92) ποιούμενοι, ἁμαρτωλοὶ παρὰ τῷ ἡμετέρῳ Διδασκάλῳ εἰσὶ, καὶ οἱ προσβλέποντες γυναικὶ πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτῆς. Οὐ γὰρ (93) μόνον ὁ μοιχεύων ἔργῳ ἐκβέβληται παρ' αὐτῷ, ἀλλὰ καὶ ὁ μοιχεῦσαι βουλόμενος· ὡς οὐ τῶν ἔργων φανερῶν μόνον τῷ Θεῷ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνθυμημάτων. Καὶ πολλοί τινες καὶ πολλαὶ, ἑξηκοντοῦται καὶ ἑβδομηκοντοῦται, οἳ ἐκ παίδων ἐμαθητεύθησαν τῷ Χριστῷ, ἄφθοροι διαμένουσι· καὶ εὔχομαι κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων τοιούτους δεῖξαι. Τί γὰρ καὶ λέγομεν τὸ ἀναρίθμητον πλῆθος τῶν ἐξ ἀκολασίας μεταβαλόντων καὶ ταῦτα μαθόντων; Οὐ γὰρ τοὺς δικαίους, οὐδὲ τοὺς σώφρονας εἰς μετάνοιαν ἐκάλεσεν ὁ Χριστὸς, ἀλλὰ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀκολάστους, καὶ ἀδίκους. Εἶπε δὲ οὕτως· *Οὐκ ἦλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν.* Θέλει γὰρ ὁ Πατὴρ ὁ οὐράνιος τὴν μετάνοιαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἢ τὴν κόλασιν αὐτοῦ. Περὶ δὲ τοῦ στέργειν ἅπαντας, ταῦτα ἐδίδαξεν· *Εἰ ἀγαπᾶτε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς, τί καινὸν ποιεῖτε;*

A esse duximus, pauca quædam ex ipsius Christi præceptis, antequam ad demonstrationem veniamus, commemorare. Vobis autem convenit, ut potentibus regibus, expendere an revera hæc didicerimus et doceamus. Breve autem et concisum fuit illius dicendi genus; non enim sophista erat, sed ejus oratio virtus Dei fuit.

15. Itaque de castitate tantumdem dixit : *Qui inspexerit mulierem ad concupiscendum eam, jam mœchatus est in corde apud Deum.* Et : *Si oculus tuus dexter scandalizat te, erue eum. Expedit enim tibi unum oculum habentem ingredi in regnum cœlorum, potius quam cum duobus mitti in ignem æternum.* Et : *Qui ducit repudiatam ab altero viro, mœchatur* [36]. Et : *Sunt quidam qui eunuchi facti sunt ab* B *hominibus ; sunt autem qui nati sunt eunuchi ; sunt qui seipsos eunuchos fecerunt propter regnum cœlorum : sed non omnes hoc capiunt* [37]. Quemadmodum etiam ii qui ex lege humana duplex matrimonium ineunt, ita et qui mulierem aspiciunt ad concupiscendum eam, peccatores sunt apud Magistrum nostrum. Non enim is solum ab eo ejicitur, qui re et actu mœchatur, sed etiam qui mœchari vult; quippe cum Deo non facta solum, sed etiam cogitata pateant. Ac multi quidem et multæ annos sexaginta et septuaginta nati, qui a pueris Christi disciplina imbuti sunt, incorrupti perseverant; talesque in omni hominum genere monstraturum me profiteor. Quid enim innumerabilem eorum multitudinem di- C cam, qui ex lascivia sese receperunt atque hæc didicerunt? Non enim justos neque castos ad pœnitentiam vocavit Christus, sed impios, et incontinentes, et injustos. Sic enim inquit : *Non veni vocare justos, sed peccatores ad pœnitentiam* [38]. Pœnitentiam namque mavult quam pœnam cœlestis Pater. De cunctis autem hominibus diligendis ita docuit : *Si diligitis eos qui vos diligunt, quid novi facitis? hoc enim et fornicatores faciunt. Ego vero dico vobis : Orate pro inimicis vestris, et diligite eos*

[36] Matth. v, 28, 29, 32. [37] Matth. xix, 1. [38] Matth. ix, 13.

(89) *Ὡς δυνατῶν*. Legendum putavit H. Stephanus ὡς δὴ συνετῶν, quia ad ejusmodi rerum considerationem non potentia opus est, sed sapientia. Sed quo major erat imperatorum potestas, eo magis illos decebat veritatis inquisitio, præsertim in his rebus ob quas homines innocentes damnabantur. Hinc Justinus *Apol.* 2, n. 3, paratum se esse demonstrans coram imperatoribus Crescentem refellere, ait : *Regium sane hoc opus fuerit.*

(90) Ambigua videri possent hæc Justini verba, *εἰ ἀληθῶς*, etc. Is enim sensus esse possit : *Utrum hæc, quæ didicimus et docemus, vera sint.* Sed Justinus Christi præcepta in medio ponere statuit, ne verba dare videatur, dum tantam esse Christianorum sanctitatem asseverat. Itaque non dubitat quin Christianorum innocentia in tuto futura sit, si hæc illos a Christo accepisse et docere constet : atque id unum ad expendendum et examinandum proponit.

(91) *Ἀλλὰ δύναμις*. Langus et Grabius sic reddunt : *Virtus Dei et Verbum ejus fuit.* Est sane Christus Dei virtus et Verbum ; sed Justinus id hoc loco non tangit; de adhibito a Christo disserendi genere loquitur. Quamobrem multo aptius et commodius reddideris : *Neque enim erat sophista, sed ipsius sermo virtus Dei erat*, quia videlicet Christi D sermo cum rebus inanimis imperabat, tum etiam, ut ait Origenes lib. I *contr. Cels.*, p. 55, « occultam quamdam in audientium animis persuasionem efficiebat. »

(92) *Διγαμίας*. Non secundæ nuptiæ hic a Justino vituperantur, sed quæ non soluto priore vinculo contrahuntur. Illius enim mens ex testimoniis, quæ ab eo referuntur, existimanda ; et cum in testimoniis citatis nihil sit de secundis nuptiis, probabile non est illum ea de re loqui voluisse. Posset etiam διγαμίας nomine adulterium intelligi, quasi scriptum esset : Ὥσπερ νόμῳ ἀνθρωπίνῳ οἱ διγαμίας ποιούμενοι, etc. *Quemadmodum apud leges humanas peccatores sunt, qui duplex matrimonium ineunt, ita*, etc. Sed sensus, quem in interpretando secutus sum, magis mihi arridet.

(93) *Οὐ γάρ... βουλόμενος*. Irenæus quoque *Adv. hæres.*, II, 32, § 1, p. 165, ed. Massuet, S. Martyris vestigiis : *Apud quem*, inquit, *non solum qui mœchatur expellitur, sed et qui mœchari vult.* OTTO

qui odio vos persequuntur [39]. *Benedicite maledicentibus vobis, et orate pro calumniantibus vos* [40]. Ut autem nostra communicemus cum egentibus, nec quidquam gloriæ causa faciamus, hæc dixit : *Omni petenti date, et mutuo sumere volentem ne aversemini* [41]. *Si namque mutuo his datis a quibus vos recepturos speratis, quid novi facitis? faciunt hoc et publicani* [42]. *Vos autem nolite thesaurizare vobis*
53 *thesauros in terra, ubi ærugo et tinea demolitur, et prædones effodiunt : sed thesaurizate vobis thesauros in cœlo, ubi neque ærugo neque tinea demolitur* [43]. *Quid enim prodest homini, si mundum totum lucretur, animæ vero suæ detrimentum patiatur? Aut quam dabit commutationem pro ea* [44]? *Thesaurizate ergo thesauros in cœlis, ubi nec ærugo nec tinea demolitur* [45]. Et : *Estote autem benigni et misericordes, sicut Pater vester benignus est et misericors* [46], *ac solem suum oriri facit super peccatores, et justos et malos* [47]. *Ne sollicite curetis quid esuri sitis, aut quibus usuri vestimentis. An vos volucribus et feris non præstatis? et Deus alit illa. Ne igitur solliciti sitis quid esuri sitis, aut quibus usuri indumentis. Novit enim Pater vester cœlestis, vos hisce indigere. Quærite autem regnum cœlorum, et omnia hæc adjicientur vobis* [48]. *Ubi enim thesaurus, illic et mens hominis est* [49]. Et : *Ne ista feceritis, ut spectaculo sitis hominibus; alioquin mercedem non habebitis a Patre vestro qui in cœlis est* [50].

A *καὶ γὰρ οἱ πόρνοι τοῦτο ποιοῦσιν. Ἐγὼ δὲ ὑμῖν λέγω· Εὔχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν ὑμῶν, καὶ ἀγαπᾶτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς, καὶ εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμῖν, καὶ εὔχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς.* Εἰς δὲ τὸ κοινωνεῖν τοῖς δεομένοις, καὶ μηδὲν πρὸς δόξαν ποιεῖν, ταῦτα ἔφη· *Παντὶ τῷ αἰτοῦντι δίδοτε, καὶ τὸν βουλόμενον δανείσασθαι, μὴ ἀποστραφῆτε. Εἰ γὰρ δανείζετε παρ' ὧν ἐλπίζετε λαβεῖν, τί καινὸν ποιεῖτε; τοῦτο καὶ οἱ τελῶναι ποιοῦσιν. Ὑμεῖς δὲ μὴ θησαυρίζετε ἑαυτοῖς ἐπὶ τῆς γῆς, ὅπου σὴς καὶ βρῶσις ἀφανίζει, καὶ λῃσταὶ διορύσσουσι· θησαυρίζετε δὲ ἑαυτοῖς ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅπου οὔτε σὴς οὔτε βρῶσις ἀφανίζει. Τί γὰρ ὠφελεῖται ἄνθρωπος, ἂν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ἀπολέσῃ;*
B *Ἢ τί δώσει αὐτῆς ἀντάλλαγμα; Θησαυρίζετε οὖν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅπου οὔτε σὴς οὔτε βρῶσις ἀφανίζει.* Καὶ, *Γίνεσθε δὲ χρηστοὶ καὶ οἰκτίρμονες, ὡς καὶ ὁ Πατὴρ ὑμῶν χρηστός ἐστι καὶ οἰκτίρμων, καὶ τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει ἐπὶ ἁμαρτωλοὺς, καὶ δικαίους καὶ πονηρούς. Μὴ μεριμνᾶτε δὲ τί φάγητε, ἢ τί ἐνδύσησθε· οὐχ ὑμεῖς τῶν πετεινῶν καὶ τῶν θηρίων διαφέρετε; καὶ ὁ Θεὸς τρέφει αὐτά. Μὴ οὖν μεριμνήσητε τί φάγητε, ἢ τί ἐνδύσησθε· οἶδε γὰρ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος, ὅτι τούτων χρείαν ἔχετε· ζητεῖτε δὲ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν. Ὅπου γὰρ ὁ θησαυρός ἐστιν, ἐκεῖ καὶ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου.* Καὶ· *Μὴ ποιῆτε ταῦτα πρὸς τὸ θεαθῆναι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· εἰ δὲ μή γε, μισθὸν οὐκ ἔχετε παρὰ τοῦ Πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.*

16. Patientes autem ut simus et ad serviendum C omnibus parati ac iræ expertes, quæ ab eo dicta sunt, ita se habent : *Qui te percutit in maxillam, præbe et alteram. Et ab eo, qui aufert tibi tunicam, aut vestimentum, noli prohibere* [51]. *Qui vero ira excanduerit, ad ignem condemnationi obnoxius fuerit* [52]. *Omnem autem adigentem te ad milliare unum, duobus illum comitare* [53]. *Luceant vero benefacta vestra coram hominibus, ut illi ea cernentes, admirentur Patrem vestrum qui in cœlis est* [54]. Non enim reluctari oportet, neque nos imitatores esse malorum vult Deus; sed ut patientia et lenitate omnes a dedecore et cupiditate malorum abducamus hortatus est. Quod quidem et de multis qui apud vos fuerunt, demonstrare possumus, qui ex violentis et tyrannis immutati sunt, vel vesti- D gata vicinorum vitæ constantia victi, vel perspecta viæ comitum in injuriis perferendis mira patientia,

16. Περὶ δὲ τοῦ ἀνεξικάκους εἶναι, καὶ ὑπηρετικοὺς πᾶσι, καὶ ἀοργήτους, ἃ ἔφη, ταῦτά ἐστι· *Τῷ τύπτοντί σου τὴν σιαγόνα, πάρεχε καὶ τὴν ἄλλην· καὶ τὸν αἴροντά σου τὸν χιτῶνα, ἢ τὸ ἱμάτιον* (94), *μὴ κωλύσῃς. Ὃς δ' ἂν ὀργισθῇ, ἔνοχός ἐστιν εἰς τὸ πῦρ. Παντὶ δὲ ἀγγαρεύοντί σοι μίλιον ἓν, ἀκολούθησον δύο. Λαμψάτω δὲ ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ἵνα βλέποντες, θαυμάζωσι τὸν Πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς.* Οὐ γὰρ ἀνταίρειν δεῖ· οὐδὲ μιμητὰς εἶναι τῶν φαύλων βεβούληται ἡμᾶς, ἀλλὰ διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ πραότητος ἐξ αἰσχύνης καὶ ἐπιθυμίας τῶν κακῶν ἄγειν πάντας προετρέψατο. Ὃ γὰρ καὶ ἐπὶ πολλῶν (95) τῶν παρ' ἡμῖν (96) γεγενημένων ἀποδεῖξαι ἔχομεν, ἐκ βιαίων καὶ τυράννων μετέβαλον ἡττηθέντες, ἢ γειτόνων καρτερίαν βίου παρακολουθήσαντες, ἢ σύνοδοι πόρων πλεονεκτουμένων ὑπομονὴν ξένην κατανοήσαντες, ἢ συμπραγματευομένων

[39] Matth. v, 46, 44. [40] Luc. vi, 28. [41] Ibid., 30. [42] Ibid., 34. [43] Matth. vi, 19. [44] Matth. xvi, 26. [45] Matth. vi, 20. [46] Luc. vi, 36. [47] Matth. v, 45. [48] Matth. vi, 25, 26, 33. [49] Ibid., 21. [50] Ibid., 1. [51] Luc. vi, 29. [52] Matth. v, 22. [53] Ibid., 41. [54] Ibid., 16.

(94) *Ἢ τὸ ἱμάτιον.* Legit Thirlbius καὶ τὸ ἱμάτιον, ut sit sensus, *nec pallium prohibueris.* Sed hæc memoriter videtur referre Justinus, ac proinde non accuratissime. Si quis tamen emendare velit, legendum potius esset, αἴροντά σου τὸ ἱμάτιον, καὶ τὸν χιτῶνα μὴ κωλύσῃς.

(95) *Ὃ γὰρ καὶ ἐπὶ πολλῶν.* Melius ὅ γε καὶ ἐπὶ πολλῶν.

(96) *Τῶν παρ' ἡμῖν.* Vel legendum τῶν παρ' ὑμῖν, id quod secutus sum in interpretando, vel παρ' ἡμῖν γεγενημένων, *quod quidem pluribus nostrorum evenisse possumus demonstrare.* Ibidem non dubium quin legendum sit οἱ ἐκ βιαίου. Legit Thirlbius, ἤγε καὶ... γεγενημένων

πειραθέντες. Περὶ δὲ τοῦ μὴ ὀμνύναι ὅλως, τἀληθῆ δὲ λέγειν ἀεὶ, οὕτως παρεκελεύσατο· *Μὴ ὀμόσητε ὅλως· ἔστω δὲ ὑμῶν τὸ Ναὶ ναί· καὶ τὸ Οὒ οὔ· τὸ δὲ περισσὸν τούτων ἐκ τοῦ πονηροῦ.* Ὡς δὲ καὶ τὸν Θεὸν μόνον δεῖ προσκυνεῖν, οὕτως ἔπεισεν, εἰπών· *Μεγίστη ἐντολή ἐστι· Κύριον τὸν Θεόν σου προσκυνήσεις, καὶ αὐτῷ μόνῳ λατρεύσεις ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου, καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου, Κύριον τὸν Θεὸν τὸν ποιήσαντά σε.* Καὶ προσελθόντος αὐτῷ τινος, καὶ εἰπόντος· *Διδάσκαλε ἀγαθὲ*, ἀπεκρίνατο λέγων· *Οὐδεὶς ἀγαθὸς, εἰ μὴ μόνος ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὰ πάντα.* Οἳ δ' ἂν μὴ εὑρίσκωνται βιοῦντες ὡς ἐδίδαξε, γνωριζέσθωσαν μὴ ὄντες Χριστιανοὶ, κἂν λέγωσιν διὰ γλώττης τὰ τοῦ Χριστοῦ διδάγματα· οὐ γὰρ τοὺς μόνον λέγοντας, ἀλλὰ τοὺς καὶ τὰ ἔργα πράττοντας, σωθήσεσθαι ἔφη. Εἶπε γὰρ οὕτως· *Οὐχὶ πᾶς ὁ λέγων μοι, Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρός μου τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Ὃς γὰρ ἀκούει μου, καὶ ποιεῖ ἃ λέγω, ἀκούει τοῦ ἀποστείλαντός με. Πολλοὶ δὲ ἐροῦσί μοι· Κύριε, Κύριε, οὐ τῷ σῷ ὀνόματι ἐφάγομεν καὶ ἐπίομεν, καὶ δυνάμεις ἐποιήσαμεν; Καὶ τότε ἐρῶ αὐτοῖς· Ἀποχωρεῖτε ἀπ' ἐμοῦ ἐργάται τῆς ἀνομίας. Τότε κλαυθμὸς ἔσται, καὶ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων· ὅταν οἱ μὲν δίκαιοι λάμψωσιν ὡς ὁ ἥλιος· οἱ δὲ ἄδικοι πέκπωνται* (96*) *εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ. Πολλοὶ γὰρ ἥξουσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου, ἔξωθεν μὲν ἐνδεδυμένοι δέρματα προβάτων, ἔσωθεν δὲ ὄντες λύκοι ἅρπαγες· ἐκ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς. Πᾶν δὲ δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλὸν ἐκκόπτεται καὶ εἰς πῦρ βάλλεται.* Κολάζεσθαι δὲ τοὺς οὐκ ἀκολούθως τοῖς διδάγμασιν αὐτοῦ βιοῦντας, λεγομένους δὲ μόνον Χριστιανοὺς, καὶ ὑφ' ὑμῶν ἀξιοῦμεν.

17. Φόρους δὲ καὶ εἰσφορὰς τοῖς ὑφ' ὑμῶν τεταγμένοις πανταχοῦ πρὸ πάντων πειρώμεθα φέρειν, ὡς ἐδιδάχθημεν παρ' αὐτοῦ. Κατ' ἐκεῖνο γὰρ τοῦ καιροῦ προσελθόντες τινὲς, ἠρώτων αὐτὸν, εἰ δεῖ Καίσαρι φόρους τελεῖν· καὶ ἀπεκρίνατο· *Εἴπατέ μοι, τίνος εἰκόνα τὸ νόμισμα ἔχει;* Οἱ δὲ ἔφασαν· *Καίσαρος*· καὶ πάλιν ἀνταπεκρίνατο αὐτοῖς· *Ἀπόδοτε οὖν τὰ Καίσαρος τῷ Καίσαρι, καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ.* Ὅθεν Θεὸν μὲν μόνον προσκυνοῦμεν· ὑμῖν δὲ πρὸς τὰ ἄλλα χαίροντες ὑπηρετοῦμεν, βασιλεῖς καὶ ἄρχοντας ἀνθρώπων ὁμολογοῦντες, καὶ εὐχόμενοι μετὰ τῆς βασιλικῆς δυνάμεως καὶ σώφρονα τὸν λογισμὸν ἔχοντας ὑμᾶς εὑρεθῆναι. Εἰ δὲ καὶ ἡμῶν εὐχομένων καὶ πάντα εἰς φανερὸν τιθέντων ἀφροντιστήσετε, οὐδὲν ἡμεῖς βλαβησόμεθα, πιστεύοντες, μᾶλλον δὲ καὶ πεπεισμένοι, κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ πυρὸς αἰωνίου δίκας, καὶ πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ, τὸν λόγον ἀπαιτηθήσεσθαι, ὡς ὁ Χριστὸς

vel exploratis eorum moribus quibuscum contrahebant. Ne autem juremus omnino, sed vera semper dicamus, sic præcepit: *Ne juretis omnino, sed sit vestrum: Est, est; et: Non, non; quod autem his abundantius est, a malo est* [55]. Deum porro solum colendum esse, ita suasit, dicens: *Maximum mandatum est: Dominum Deum tuum adorabis, atque illum solum coles ex toto corde tuo, et ex tota fortitudine tua; Dominum Deum tuum, qui fecit te* [56]. Et accedente ad eum quodam, atque dicente: *Magister bone:* respondit inquiens: *Nemo bonus, præterquam solus Deus* [57], qui condidit omnia. Qui autem non ita comperiuntur vivere, quemadmodum docuit, eos pro certo constet non esse Christianos, quamvis lingua pronuntient Christi doctrinam. Non enim eos qui tantummodo dicunt, sed qui facta etiam exhibent, salvos esse futuros dixit. Sic enim ait: *Non omnis qui dicit mihi, Domine, Domine, introibit in regnum cœlorum; sed qui facit voluntatem Patris mei qui in cœlis est* [58]. *Nam qui me audit, et quæ dico facit, eum audit qui misit me* [59]. *Permulti autem dicent mihi: Domine, Domine, nonne in nomine tuo edimus et bibimus, et virtutes præstitimus* [60]? *Et tunc dicam eis: Discedite a me* **54** *qui operamini iniquitatem* [61]. *Ibi tum fletus erit et stridor dentium, cum justi quidem ut sol fulgebunt, injusti autem mittentur in ignem sempiternum* [62]. *Multi siquidem venient sub nomine meo, extrinsecus ovium pellibus induti, cum intrinsecus lupi sint rapaces. Ex operibus eorum cognoscetis illos. Omnis autem arbor non faciens fructum bonum, exciditur, et in ignem conjicitur* [63]. Cæterum qui non consentanee præceptis illius vivunt, ac nomine tenus Christiani sunt, hi ut a vobis quoque puniantur, rogamus.

17. Illud etiam studio nobis est, ut vectigalia et census iis, quibus hoc munus commisistis, primi omnium pendamus, quemadmodum ab eo sumus instituti. Illo namque tempore accedentes quidam, percunctati sunt ex illo, an Cæsari vectigalia pendere oporteat? qui responsum hoc ab eo retulere: *Dicite*, inquit, *mihi, cujus imaginem nummus habet?* Qui ubi dixissent, *Cæsaris: Reddite igitur*, ait, *quæ Cæsaris sunt, Cæsari; et quæ Dei, Deo* [64]. Proinde nos solum Deum adoramus; vobis autem in rebus aliis læti servimus, reges ac principes hominum esse agnoscentes, et simul precantes, ut cum regia potestate sanam quoque mentem obtinere comperiamini. Quod si nos precantes, atque omnia in lucem proferentes non curaveritis: nihil nos quidem capiemus detrimenti, quippe cum credamus, vel potius persuasum habeamus, pro actionum meritis unumquemque pœnas per æternum ignem daturum, et pro ratione acceptarum a Deo

[55] Matth. v, 34, 37. [56] Marc. xii, 30. [57] Matth. xix, 16, 17. [58] Matth. vii, 21. [59] Ib., 24. [60] ib 21. [61] Luc. xiii, 26. [62] Matth. xiii, 42. [63] Matth. vii, 15, 16, 19. [64] Matth. xxii, 17, 19, 20, 21.

(96*) Πέμψωνται conj. Davis., sed pessime.

facultatum rationem ei reddituram, quemadmodum Christus declaravit, dicens: *Cui plus contulit Deus, plus etiam reposcetur ab eo* [65].

18. Respicite enim exitum cujusque superiorum imperatorum; communem omnibus mortem obierunt, quæ si in statum sensus expertem evaderet, de lucro id esset improbis omnibus. Sed quia et sensus manet iis omnibus qui exstiterunt, et supplicia æterna reposita sunt, ne hæc pro certis habere ac vera credere negligatis. Nam et necyomantiæ, et incorruptorum puerorum inspectiones, et animarum humanarum evocationes, et qui apud magos dicuntur somniorum immissores et assessores, et quæ a peritis illarum rerum fiunt, persuadeant vobis animas etiam post mortem sensu præditas esse: et qui ab animabus mortuorum correpti projiciuntur, dæmoniaci et furiosi ab omnibus appellati, et quæ dicuntur apud vos oracula, Amphilochi, Dodonæ et Pythiæ, et quæcunque alia ejusmodi, et scriptorum sententiæ, Empedoclis et Pythagoræ, Platonis et Socratis, et illa apud Homerum fossa et descensus Ulyssis horum videndorum causa, et eorum testimonia qui eadem ac isti dixerunt: quibus nos saltem æque approbate, **55** qui non minus quam illi, imo magis Deo credimus, quippe cum nostra corpora etiam mortua et in terram conjecta nos rursus recepturos speremus, nihil non posse a Deo fieri asserentes.

19. Et sane quid incredibilius videatur attente consideranti, quam si in corpore non essemus, nobisque diceret aliquis ex parva quadam humani seminis gutta ossa et carnes ea, quam videmus, forma fieri posse? Id enim nunc fingendo dicamus. Si tales non essetis, neque orti ex talibus, vobisque aliquis hominis semen et pictam imaginem demonstrans, ex tali re eum generari posse asseveraret;

A ἐμήνυσεν εἰπών· *Ὧ πλέον ἔδωκεν ὁ Θεὸς, πλέον καὶ ἀπαιτηθήσεται παρ' αὐτοῦ.*

18. Ἀποβλέψατε γὰρ πρὸς τὸ τέλος ἑκάστου τῶν γενομένων βασιλέων, ὅτι τὸν κοινὸν πᾶσι θάνατον ἀπέθανον· ὅπερ (97) εἰ εἰς ἀναισθησίαν ἐχώρει, ἕρμαιον ἂν ἦν τοῖς ἀδίκοις πᾶσιν. Ἀλλ' ἐπεὶ καὶ αἴσθησις πᾶσι γενομένοις μένει, καὶ κόλασις αἰωνία ἀπόκειται, μὴ ἀμελήσητε πεισθῆναί τε καὶ πιστεῦσαι ὅτι ἀληθῆ ταῦτά ἐστι. Νεκυομαντεῖαι (98) μὲν, καὶ αἱ ἀδιαφθόρων παίδων ἐποπτεύσεις, καὶ ψυχῶν ἀνθρωπίνων κλήσεις, καὶ οἱ λεγόμενοι παρὰ τοῖς μάγοις ὀνειροπομποὶ καὶ πάρεδροι (99), καὶ τὰ γινόμενα ὑπὸ τῶν ταῦτα εἰδότων, πεισάτωσαν ὑμᾶς ὅτι καὶ μετὰ θάνατον ἐν αἰσθήσει εἰσὶν αἱ ψυχαί·
B καὶ οἱ ψυχαῖς ἀποθανόντων λαμβανόμενοι (1) καὶ ῥιπτούμενοι ἄνθρωποι, οὓς δαιμονιολήπτους καὶ μαινομένους καλοῦσι πάντες, καὶ τὰ παρ' ὑμῖν λεγόμενα μαντεῖα Ἀμφιλόχου καὶ Δωδώνης καὶ Πυθοῦς, καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτά ἐστι, καὶ τὰ τῶν συγγραφέων διδάγματα, Ἐμπεδοκλέους καὶ Πυθαγόρου, Πλάτωνός τε καὶ Σωκράτους, καὶ ὁ παρ' Ὁμήρῳ βόθρος, καὶ ἡ κάθοδος Ὀδυσσέως εἰς τὴν τούτων ἐπίσκεψιν, καὶ τῶν τὰ αὐτὰ τούτοις εἰπόντων· οἷς κἂν ὁμοίως ἡμᾶς ἀποδέξασθε οὐχ ἧττον ἐκείνων Θεῷ πιστεύοντας, ἀλλὰ μᾶλλον, οἳ καὶ τὰ νεκρούμενα καὶ εἰς γῆν βαλλόμενα, πάλιν ἀπολήψεσθαι ἑαυτῶν σώματα προσδοκῶμεν· ἀδύνατον μηδὲν εἶναι Θεῷ λέγοντες.

19. Καὶ κατανοοῦντι (2) ἀπιστότερον ἂν μᾶλλον δόξαι, ἢ εἰ ἐν σώματι μὴ ὑπήρχομεν, καί τις ἔλεγεν, ἐκ
C μικρᾶς τινὸς ῥανίδος τῆς τοῦ ἀνθρωπείου σπέρματος, δυνατὸν ὀστέα τε καὶ νεῦρα καὶ σάρκας εἰκονοποιηθέντα, οἷα ὁρῶμεν, γενέσθαι. Ἔστω γὰρ νῦν ἐφ' ὑποθέσεως λεγόμενον· εἴ τις ὑμῖν μὴ οὖσι τοιούτοις, μηδὲ τοιούτων, ἔλεγε τὸ σπέρμα τὸ ἀνθρώπειον δεικνὺς, καὶ εἰκόνα γραπτὴν, ἐκ τοῦ τοιοῦδε οἷόν τε

[65] Luc. XII, 48.

(97) *Ὅπερ.* Legendum censet Stephanus ὥσπερ et ἀπογενομένοις, pro γενομένοις, ut de mortuis Justinum loqui clarius pateat. Deinde ante μὴ ἀμελήσητε addendum putat καί, vel δέ post eamdem vocem. Sed hæc prorsus inutilia. Non animadvertit vir longe doctissimus hac voce, γενομένοις, non tam mortuos designari, quam generatim omnes quicunque ante exstiterunt. Eodem sensu Justinus dicebat supra, n. 4, οἱ γενόμενοι ποιηταί. Hinc eadem vox designat posteros, sive eos qui deinceps fuerunt in his Juliani verbis apud Cyrillum lib. VII, p. 238: « Cum legislator vetuisset ne diis servirent... et addidisset: *Non maledices diis*; ἡ τῶν γινομένων βδελυρία τε καὶ τόλμα, *posterorum scelus et audacia* volens religionem omnem multitudini adimere, statuit ex eo quod non sit diis serviendum, consequens esse ut iis maledicendum sit. »

(98) *Νεκυομαντεῖαι.* Omnes, quas Justinus enumerat, inquit Grabius, magicarum præstigiarum species, junctim quoque memorat Tertullianus in *Apologet.* c. 23: « Si et magi phantasmata edunt, et jam defunctorum inclamant animas, si pueros in eloquium oraculi eliciunt, si multa miracula circulatoriis præstigiis ludunt, si et somnia immittunt, habentes semel invitatorum angelorum et dæmonum assistentem sibi potestatem, » etc.

(99) *Ὀνειροπομποὶ καὶ πάρεδροι.* Valesio ad Euseb. *Hist. eccl.* IV, c. 7, recte notante, *paredros* dixere spiritus magis assistentes, vel etiam quos magi aliis immittebant ut perpetuo eis ad tutelam assisterent; *oniropompos* vero istos qui somnia
D hominibus injiciebant ut de eventibus edocerentur futuris. OTTO.

(1) *Ψυχαῖς ἀποθανόντων λαμβανόμενοι.* Negat Tatianus Justini discipulus effectus ejusmodi in animas defunctorum conferri debere. Sed Justinus hoc loco argumenta colligit non ex suis, sed ex ethnicorum principiis. Hinc fossam homericam citat ex *Odyss.* λ, v. 95 et philosophos metempsychosis defensores. Hinc etiam sumit argumenti loco inspectiones illas puerorum incorruptorum, quia scilicet ethnici existimabant eos, qui violentam et immaturam mortem obierant, ad ipsum corpus mortuum detineri. Vide adnotationes ad n. 17 Tatiani.

(2) *Κατανοοῦντι.* Post hanc vocem excidit aliud τί, quod quidem restituendum esse monuit Grabius. Citatur a Thirlbio similis sententia Irenæi ex pag. 295, edit. Massuet.

γενέσθαι διαβεβαιούμενος, πρὶν ἰδεῖν γενόμενον, ἐπιστεύσατε; Οὐκ ἄν τις τολμήσειεν ἀντειπεῖν. Τὸν αὐτὸν οὖν τρόπον, διὰ τὸ μήπω ἑωρακέναι ὑμᾶς ἀναστάντα νεκρὸν, ἀπιστία ἔχει. Ἀλλ' ὃν τρόπον τὴν ἀρχὴν οὐκ ἂν ἐπιστεύσατε ἐκ τῆς μικρᾶς ῥανίδος δυνατὸν τοιούτους γενέσθαι, καὶ ὁρᾶτε γινομένους· τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι διαλυθέντα (3), καὶ δίκην σπερμάτων εἰς γῆν διαλυθέντα τὰ ἀνθρώπεια σώματα, κατὰ καιρὸν προστάξει Θεοῦ ἀναστῆναι, καὶ ἀφθαρσίαν ἐνδύσασθαι, οὐκ ἀδύνατον. Ποίαν γὰρ ἀξίαν Θεοῦ δύναμιν λέγουσιν οἱ φάσκοντες εἰς ἐκεῖνο χωρεῖν ἕκαστον, ἐξ οὗ περ ἐγένετο, καὶ παρὰ ταῦτα μηδὲν ἄλλο δύνασθαι μηδὲ τὸν Θεὸν, οὐκ ἔχομεν λέγειν· ἀλλ' ἐκεῖνο συνορῶμεν, ὅτι οὐκ ἂν ἐπίστευσαν δυνατὸν εἶναι τοιούτους ποτὲ γενέσθαι, ὁποίους καὶ ἑαυτοὺς, καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον, καὶ ἐξ ὁποίων γεγενημένα ὁρῶσι. Κρεῖττον δὲ πιστεύειν καὶ τὰ τῇ ἑαυτῶν φύσει καὶ ἀνθρώποις ἀδύνατα, ἢ ὁμοίως τοῖς ἄλλοις ἀπιστεῖν, προειλήφαμεν· ἐπειδὴ καὶ τὸν ἡμέτερον Διδάσκαλον Ἰησοῦν Χριστὸν ἔγνωμεν εἰπόντα· *Τὰ ἀδύνατα παρὰ ἀνθρώποις δυνατὰ παρὰ Θεῷ*. Καί· *Μὴ φοβεῖσθε τοὺς ἀναιροῦντας ὑμᾶς, καὶ μετὰ ταῦτα μὴ δυναμένους τι ποιῆσαι*, εἶπε· *φοβήθητε δὲ τὸν μετὰ τὸ ἀποθανεῖν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα εἰς γέενναν ἐμβαλεῖν*. Ἡ δὲ γέεννά ἐστι τόπος ἔνθα κολάζεσθαι μέλλουσιν οἱ ἀδίκως βιώσαντες, καὶ μὴ πιστεύοντες ταῦτα γενήσεσθαι ὅσα ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐδίδαξε.

20. Καὶ Σίβυλλα δὲ καὶ Ὕστασπις (4) γενήσεσθαι τῶν φθαρτῶν ἀνάλωσιν διὰ πυρὸς ἔφασαν. Οἱ λεγόμενοι δὲ Στωϊκοὶ φιλόσοφοι καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸν εἰς πῦρ ἀναλύεσθαι δογματίζουσι, καὶ αὖ πάλιν κατὰ μεταβολὴν τὸν κόσμον γενέσθαι λέγουσιν. Ἡμεῖς δὲ κρεῖττόν τι τῶν μεταβαλλομένων νοοῦμεν τὸν πάντων ποιητὴν Θεόν. Εἰ οὖν καὶ ὁμοίως τινὰ τοῖς παρ' ὑμῖν τιμωμένοις ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις λέγομεν, ἔνια δὲ καὶ μειζόνως καὶ θείως (5), καὶ μόνοι μετὰ ἀποδείξεως, τί παρὰ πάντας ἀδίκως μισούμεθα; τῷ γὰρ λέγειν ἡμᾶς, ὑπὸ Θεοῦ πάντα κεκοσμῆσθαι καὶ γεγενῆσθαι, Πλάτωνος δόξομεν λέγειν δόγμα· τῷ δὲ ἐκπύρωσιν γενέσθαι, Στωϊκῶν· τῷ δὲ κολάζεσθαι ἐν αἰσθήσει καὶ μετὰ θάνατον οὔσας τὰς τῶν ἀδίκων ψυχὰς, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων ἀπηλλαγμένας τῶν τιμωριῶν εὖ διάγειν, ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις τὰ αὐτὰ λέγειν δόξομεν. Τῷ δὲ καὶ μὴ δεῖν χειρῶν ἀνθρώποις (6) προσκυνεῖν, Μενάνδρῳ τῷ κωμικῷ, καὶ

A num priusquam videretis factum, crederetis? Nemo contradicere audebit. Eodem modo quia nondum vidistis mortuum ad vitam revocatum, increduli estis. Sed quemadmodum nunquam omnino credidissetis tales vos ex parva gutta fieri posse, et tamen factos videtis; eodem modo fieri posse existimate, ut dissoluta hominum corpora, et instar seminum in terram resoluta, Dei jussu, certo tempore resurgant et incorruptionem induant. Nam qui unumquodque in id unde exstitit redire, ac præterea ne Deum quidem quidquam aliud posse dicunt, ii statuere non possumus ecquam Deo dignam potentiam relinquant. Sed illud perspicimus, nequaquam eos credituros fuisse tales se et universum mundum fieri posse, quales et ex qualibus factos B vident. Satius autem esse ea credere, quæ et nostræ naturæ et aliorum hominum vires superant, quam pariter cum aliis incredulos esse, accepimus. Quandoquidem et Magistrum nostrum Jesum Christum ita dixisse scimus: *Quæ impossibilia apud homines, possibilia apud Deum* [66]. Item: *Ne timeatis eos qui occidunt vos, ac deinceps nihil facere possunt; eum vero timete qui post mortem potest et animam et corpus conjicere in gehennam* [67]. Est autem gehenna locus ubi puniuntur qui injuste vixerint, nec ea crediderint futura, quæcunque Deus per Christum docuit.

20. Ac Sibylla quidem et Hystaspes ea, quæ corruptioni obnoxia sunt, igne consumptum iri dixe- C runt. Philosophi illi, qui dicuntur Stoici, Deum ipsum in ignem resolvi docent, ac mundum post immutationem rursus oriri dicunt. Nos autem præstantius aliquid mutabilibus rebus creatorem omnium Deum credimus. Igitur si quædam similia his, qui apud vos in pretio sunt, poetis et philosophis, quædam autem plenius et divinius disserimus, idque soli cum demonstratione; cur supra omnes injustis odiis flagramus? Dum enim a Deo dicimus ornata et facta omnia, Platonis sententiam proferre videbimur: dum conflagrationem fore, Stoicorum: dum autem improborum animas, etiam post mortem, sensu præditas puniri, bonorum a suppliciis liberas beate agere; eadem ac poetæ et philosophi dicere videbimur. Dum homines **56** id quod ipsis D pejus est colere non debere; idem dicimus quod

[66] Matth. XIX, 26. [67] Matth. X, 28. Luke 12:4,5
Luke 18:27

(3) *Διαλυθέντα*. In codice Claromontano legitur ad marg. ἀναλυθέντα. Satius videtur ita legere quam διαλαθέντα cum Grabio.

(4) *Ὕστασπις*. Legendum esse Ὑστάσπης, ut infra et apud Lactantium lib. VII, cap. 15, Sylburgius et Grabius admonuerunt. Vide infra *De Sibylla quæst. et resp. 74 ad orthodoxos*.

(5) *Καὶ θείως*. Legendum θειοτέρως jam multi monuerunt.

(6) *Χειρῶν ἀνθρώποις*. Hunc locum emendat H. Stephanus legendo χειρῶν ἔργοις ἀνθρώπους. Sed legendum potius χείρονι ἀνθρώπους. Cum enim levior erit mutatio, tum etiam sententiæ Justini aptior. Cur enim ait ex Menandro et aliis poetis opificem esse majorem opere, nisi ut probet deos qui ab hominibus fabricantur, pejores esse hominibus ac proinde ab iis coli non debere? Vide supra versus Menandri, lib. *De monarchia*. — *Χειρῶν ἔργοις ἀνθρώπους*. Vulgo vitiose χειρῶν ἀνθρώποις. Wolfius conjicit ἔργα χειρῶν ἀνθρώπου; H. Stephan. (in edit. *Epist. ad Diogn.* p. 44), χειρῶν ἔργοις ἀνθρώπους, vel ἔργοις χειρῶν ἀνθρώπων aut ἀνθρωπίνων; Davis., χειρῶν ἀνθρώπων ἔργοις; Maran, χείρονι ἀνθρώπους. Sylburg. et Braun. probant χειρῶν ἀνθρωπίνων ἔργοις, sed vulgatæ lectioni propius est haud dubie χειρῶν ἔργοις ἀνθρώπους, id quod præ cæteris etiam H. Stephano, Grabio et Thalemanno placet. Egregie facit ad nostram seri

Menander comicus, et qui similia locuti sunt. Majorem enim esse opere opificem pronuntiarunt.

21. Dum autem Verbum, quæ prima est Dei progenies, sine mistione genitum dicimus, Jesum Christum Magistrum nostrum, eumdemque crucifixum et mortuum et redivivum ascendisse in cœlum; nihil ab iis, qui apud vos dicuntur, Jovis filiis alienum et novum afferimus. Scitis enim quot Jovis filios commemorent spectati apud vos scriptores, Mercurium, sive sermonem interpretem et omnium magistrum; Æsculapium, postquam fulmine etiam ob medici munus percussus est, evectum in cœlum; Bacchum postquam dilaniatus; Herculem postquam seipsum fuga laborum igni tradidit; Dioscuros ex Leda, Perseum ex Danae genitos, et genitum ex hominibus Bellerophontem, equo Pegaso sublatum. Quid enim dicamus Ariadnem et qui similiter ac ista recepti inter sidera feruntur? Nam et morientes apud vos imperatores semper immortalitati consecrandos judicatis, ac producitis qui etiam juratus vidisse se crematum Cæsarem in cœlum abeuntem dicat. Qualia autem cujusque eorum, qui dicuntur, Jovis filiorum facta perhibeantur, necesse non est apud scientes dicere; sed hæc certe ad corruptelam et depravationem discentium litteris mandata sunt. Deos enim imitari præclarum omnibus videtur. Absit autem a sana mente hæc de

A τοῖς ταῦτα φήσασι, ταὐτὰ φράζομεν. Μεἴζονα γαρ τὸν δημιουργὸν τοῦ σκευαζομένου ἀπεφήναντο.

21. Τῷ δὲ καὶ τὸν Λόγον, ὅ ἐστι πρῶτον γέννημα τοῦ Θεοῦ, ἄνευ ἐπιμιξίας φάσκειν ἡμᾶς γεγενῆσθαι (7) Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Διδάσκαλον ἡμῶν, καὶ τοῦτον σταυρωθέντα καὶ ἀποθανόντα καὶ ἀναστάντα ἀνεληλυθέναι εἰς τὸν οὐρανὸν, οὐ παρὰ τοὺς παρ' ὑμῖν λεγομένους υἱοὺς τῷ Διὶ καινόν τι φέρομεν. Πόσους γὰρ υἱοὺς φάσκουσι τοῦ Διὸς οἱ παρ' ὑμῖν τιμώμενοι συγγραφεῖς ἐπίστασθε, Ἑρμῆν μὲν λόγον τὸν ἑρμηνευτικὸν (8) καὶ πάντων διδάσκαλον· Ἀσκληπιὸν δὲ καὶ θεραπευτὴν γενόμενον, κεραυνωθέντα ἀνεληλυθέναι εἰς οὐρανόν· Διόνυσον δὲ διασπαραχθέντα· Ἡρακλέα δὲ φυγῇ πόνων ἑαυτὸν πυρὶ δόντα· τοὺς ἐκ Λήδας δὲ Διοσκούρους, καὶ τὸν ἐκ Δανάης Περσέα, B καὶ τὸν ἐξ ἀνθρώπων (9) δὲ ὑφ' ἵππου (10) Πηγάσου Βελλεροφόντην. Τί γὰρ λέγομεν τὴν Ἀριάδνην, καὶ τοὺς ὁμοίους αὐτῇ κατηστερίσθαι λεγομένους; Καὶ τί γὰρ (11) τοὺς ἀποθνήσκοντας παρ' ὑμῖν αὐτοκράτορας ἀεὶ ἀπαθανατίζεσθαι ἀξιοῦντες, καὶ ὀμνύντα τινὰ προάγετε (12) ἑωρακέναι ἐκ τῆς πυρᾶς ἀνερχόμενον εἰς τὸν οὐρανὸν τὸν κατακαέντα Καίσαρα; καὶ ὁποῖαι ἑκάστου τῶν λεγομένων υἱῶν τοῦ Διὸς ἱστοροῦνται αἱ πράξεις, πρὸς εἰδότας λέγειν οὐκ ἀνάγκη, πλὴν ὅτι εἰς διαφορὰν (13) καὶ προτροπὴν τῶν ἐκπαιδευομένων ταῦτα γέγραπται· μιμητὰς γὰρ θεῶν καλὸν εἶναι πάντες ἡγοῦνται. Ἀπείη δὲ σωφρονούσης

pturam probandam geminus locus c. 53, p. 88, C, quo Martyr ait: Ἔθνη χειρῶν ἔργοις λατρεύοντα. Quare recipere non dubitavi. OTTO.

C

(7) *Γεγενῆσθαι*. Miror cur hæc Grabius de generatione ex Maria intelligenda pronuntiet. Hic profecto agitur de generatione Verbi, quatenus Verbum est. Hanc enim doctrinam comparat Justinus cum fabulis ethnicorum de Jovis filiis ac præsertim de Mercurio quem sermonem interpretem, et n. 22 sermonem a Deo internuntium vocabant. At Christi ex Maria generationem comparat Justinus n. 22 cum fabulosa Persei generatione.

(8) *Λόγον τὸν ἑρμηνευτικόν*. Sic etiam Clemens Alexandrinus testatur *Strom*. VI, p. 979, Mercurium apud Græcos vocari Λόγον. Non tamen probabile est ethnicos credidisse Λόγον esse Personam a Deo Patre distinctam. Quinetiam tunc Mercurium dicebant esse Λόγον, cum fabulosum illum deum ad physiologiam, id est ad res inanimas, revocarent. Hinc Porphyrius apud Eusebium *Præp. evang*. l. III, c. 11, dum absurdas de diis fabulas lenire conatur, Mercurium ait esse symbolum D Λόγου omnium efficientis et interpretis, statimque addit eum Λόγον, qui est in sole, Mercurium dici; eum qui est in luna, Hecaten; eum qui in universo, Hermopan. Sic etiam Eustathius in *Iliad*. lib. I, p. 10, docet in veterum fabulis Jovem esse mentem, Musas scientiam, Mercurium Λόγον. Ammianus Marcellinus ait lib. XVI Mercurium mundi « velociorem sensum esse, » et idcirco Julianum illi occulte supplicasse.

(9) *Τὸν ἐξ ἀνθρώπων*. Opinati sunt eruditi homines post has voces subaudiendum esse ἀνηρπασμένον vel aliquid simile, quasi dicat Justinus eum *ex hominum conspectu sublatum*. Sed quod semel de Æsculapio dixit Justinus, eum in cœlum ascendisse, id ad eos, qui deinceps recensentur, et proinde ad ipsum etiam Bellerophontem referendum est. Illud autem ἐξ ἀνθρώπων non significat Bellerophontem ex hominibus sublatum esse, sed ex hominibus genitum, ita ut aliis opponatur, qui ex Jove geniti in cœlum ascenderant. Sic enim infra n. 54 Bellerophontem ait Justinus ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώπου γενόμενον.

(10) *Ὑφ' ἵππου*. Infra n. 54, ἐφ' ἵππου.

(11) *Καὶ τί γάρ*. Legendum καίτοι γάρ. Is enim est sensus: Quid necesse est antiqua recensere, cum quotidie ejusmodi consecrationes apud vos celebrentur?

(12) *Καὶ ὀμνύντα τινὰ προάγετε*. Sylburgius et Grabius Justini diligentiam hoc loco desiderant, quasi *latius extendat, quod de Romulo et de Julio Cæsare narratur*, nec animadvertat in aliorum imperatorum exsequiis non ejusmodi jusjurandum dari, sed aquilam e rogo emitti solitam esse, quæ defuncti animam in cœlum efferre putaretur. Non viderunt eruditi viri utramque consuetudinem usurpatam fuisse. Sic loquitur Suetonius in Augusti Vita: « Non defuit, inquit, vir prætorius, qui se effigiem cremati euntem in cœlum vidisse juraret. » Sic jocatur in hanc consuetudinem Seneca in *Colocyntosi*, sive ludo de Claudii Apotheosi: « Quærite, inquit, ab eo qui Drusillam in cœlum euntem vidit. Idem Claudium vidisse se dicet iter facientem non passibus æquis. Velit nolit, necesse est illi omnia videre quæ in cœlo aguntur. Appiæ viæ curator est: qua scis et divum Augustum et Tiberium Cæsarem ad deos iisse. Hunc si interrogaveris, soli narrabit: coram pluribus nunquam verbum faciet. Nam ex quo in senatu juravit se Drusillam vidisse cœlum ascendentem, et illi pro tam bono nuntio nemo credidit quod viderit, verbis conceptis affirmavit se non indicaturum etiamsi in medio foro hominem vidisset occisum. » Justini testimonium confirmat Tatianus n. 10. Tertullianus idem perjurium exagitat, I *ad Nat*., c. 10 et lib. II, c. 7.

(13) *Εἰς διαφοράν*. Legendum esse διαφθορὰν καὶ παρατροπὴν jam multi observarunt.— At ironia usus est Justinus.

ψυχῆς ἔννοια τοιαύτη περὶ θεῶν, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα καὶ γεννήτορα πάντων κατ' αὐτοὺς Δία, πατροφόντην τε καὶ πατρὸς τοιούτου γεγονέναι, ἔρωτί τε κακῶν καὶ αἰσχρῶν ἡδονῶν ἥττω γενόμενον, ἐπὶ Γανυμήδην καὶ τὰς πολλὰς μοιχευθείσας γυναῖκας ἐλθεῖν, καὶ τοὺς αὐτοῦ παῖδας τὰ ὅμοια πράξαντας παραδέξασθαι (14)! Ἀλλ', ὡς προέφημεν, οἱ φαῦλοι δαίμονες ταῦτα ἔπραξαν. Ἀπαθανατίζεσθαι δὲ ἡμεῖς μόνους δεδιδάγμεθα τοὺς ὁσίως καὶ ἐναρέτως ἐγγὺς Θεῷ βιοῦντας, κολάζεσθαι δὲ τοὺς ἀδίκως, καὶ μὴ μεταβάλλοντας, ἐν αἰωνίῳ πυρὶ πιστεύομεν.

22. Υἱὸς δὲ Θεοῦ (15) ὁ Ἰησοῦς λεγόμενος, εἰ καὶ κοινῶς μόνον ἄνθρωπος, διὰ σοφίαν ἄξιος υἱὸς Θεοῦ λέγεσθαι· πατέρα γὰρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε πάντες συγγραφεῖς τὸν Θεὸν καλοῦσιν (16). Εἰ δὲ καὶ ἰδίως (17) παρὰ τὴν κοινὴν γένεσιν γεγεννῆσθαι αὐτὸν ἐκ Θεοῦ λέγομεν Λόγον Θεοῦ, ὡς προέφημεν, κοινὸν τοῦτο ἔστω ὑμῖν τοῖς τὸν Ἑρμῆν λόγον τὸν παρὰ Θεοῦ ἀγγελτικὸν λέγουσιν. Εἰ δὲ αἰτιάσαιτό τις ἐσταυρῶσθαι αὐτὸν, καὶ τοῦτο κοινὸν τοῖς προκατηριθμημένοις παθοῦσιν υἱοῖς, καθ' ὑμᾶς, τοῦ Διὸς ὑπάρχει. Ἐκείνων τε γὰρ οὐχ ὅμοια τὰ πάθη τοῦ θανάτου, ἀλλὰ διάφορα ἱστορεῖται· ὥστε μηδὲ τὸ ἴδιον τοῦ πάθους ἥττονα δοκεῖν εἶναι τοῦτον. Ἀλλ', ὡς ὑπεσχόμεθα, προϊόντος τοῦ λόγου καὶ κρείττονα ἀποδείξομεν· μᾶλλον δὲ καὶ ἀποδέδεικται. Ὁ γὰρ κρείττων (18) ἐκ τῶν πράξεων φαίνεται. Εἰ δὲ καὶ διὰ παρθένου γεγεννῆσθαι (19) φέρομεν, κοινὸν καὶ τοῦτο πρὸς τὸν Περσέα ἔστω ὑμῖν. Ὧ δὲ λέγομεν χωλοὺς,

A diis cogitatio, ut ipsum ducem ac genitorem omnium secundum illos Jovem, parricidam et ex patre parricida ortum fuisse, ac malarum et turpium voluptatum amore captum ad Ganymedem multasque mulieres ab eo constupratas venisse, ac ejus filios similia fecisse credat! Sed hæc, ut diximus, pravi dæmones perpetrarunt. Nos autem immortalitatem eos consequi solos didicimus, qui Deum vitæ sanctitate et virtute propius contingunt; qui autem improbe vivunt nec immutantur, eos igne æterno credimus puniri.

57 22. Filius autem Dei, qui Jesus vocatur, etiam si homo tantum esset communi conditione, propter sapientiam dignus foret, qui Filius Dei diceretur. Parentem enim virumque deumque scri-
B ptores omnes appellant Deum. Quod si modo singulari et a communi creatione diverso genitum illum ex Deo dicimus Verbum Dei; id ei, ut jam diximus, commune esse credite cum iis qui Mercurium sermonem a Deo internuntium appellant. Si quis autem crucifixum esse objiciat: est id quoque commune cum supradictis Jovis, ut vestra fert opinio, filiis, qui perpessiones non effugerunt. Illorum enim non similes, sed diversæ mortis perpessiones narrantur, ita ut Jesus, ne ob singulare quidem perpessionis genus, inferior sit. Sed et præstantiorem esse, ut promisimus, procedente oratione demonstrabimus; vel potius jam demonstratum est. Præstantior enim quisque ex actionibus

(14) *Παραδέξασθαι*. Illud verbum non idem valet ac filios suscipere, ut interpretes existimarunt, sed idem ac credere et assentiri. Ex hoc enim verbo pendet tota verborum complexio.

(15) *Υἱὸς δὲ Θεοῦ*. Similis prorsus apud Arnobium sententia lib. I *Adversus Gentes*: « Sed concedamus, inquit, interdum manum vestris opinationibus dantes, unum Christum fuisse de nobis, mentis, animæ, corporis fragilitatis et conditionis unius; nonne dignus a nobis est tantorum ob munerum gratiam Deus dici, Deusque sentiri? »

(16) Præ cæteris Homerus. Vide *Cohort. ad Græc.*, c. 2. Otto.

(17) *Εἰ δὲ καὶ ἰδίως*. Hujus loci ea videtur esse sententia: Ne mirum vobis videatur, si Verbum Dei non sonum vocalem, non rem inanimam, sed verum Filium, veramque personam dicimus, non factam, sed genitam. Commune id esse ducite cum iis, qui ipsum etiam Mercurium, sermonem a Deo internuntium appellant. Vide dialog. n. 61 et 128.

(18) *Ὁ γὰρ κρείττων*. Hæc Irenæus imitatur libr. II, c. 3, n. 5, ut a Grabio observatum est: « Qui enim melior est, inquit, ex operibus ostenditur. » Similem sententiam, ut ex profano aliquo scriptore, citat Isidorus Pelusiota epist. 158, lib. III: Τὰ ἔργα δείξει τῶν λόγων σαφέστερον. *Opera probabunt clarius sermonibus.*

(19) *Διὰ παρθένου γεγεννῆσθαι*. Molesta fuit Lango hæc ratio loquendi, ut ad Valentinianorum errores accommodata: eam exagitat Tertullianus in libro *De carne Christi*, cap. 20, et in Scripturis inveniri negat. Displicet etiam Hieronymo, qui in *Comment. in epist. ad Galat.* p. 267, sic loquitur: « Diligenter attendite, inquit, quod non dixerit, factum per mulierem, quod Marcion et cæteræ hæreses volunt, quæ putativam Christi carnem simulant, sed ex muliere, ut non per illam, sed ex illa natus esse credatur. » Sed, quod pace S. Hiero-
C nymi dixerim, nec Marcion dicebat Jesum per Virginem natum esse, is enim Christum subito Capharnaum e cœlo venisse fingebat; nec merito negetur hanc loquendi rationem in Scriptura exstare. Demonstrat enim Basilius in libro *De Spiritu sancto*, cap. 5, utramque præpositionem διά et ἐξ idem sonare, et argumenti loco sumit quod Paulus, qui in epist. ad Galatas dixit: Γενόμενος ἐκ γυναικός, *factus ex muliere*, idem in epist. ad Cor. dixerit: Ἀνὴρ διὰ τῆς γυναικός, *vir per mulierem*. Hinc idem Basilius in orat. 23, p. 538: Ἐγεννήθη διὰ γυναικὸς, ἵνα τοὺς γεννηθέντας ἀναγεννήσῃ. *Genitus est per mulierem, ut eos qui nati erant regeneraret.* Multa occurrunt ejusmodi exempla apud sanctos Patres. Justinus non eo solum in loco, qui nunc in manibus est, sed etiam in multis aliis ita loquitur. Sic etiam apud Eusebium lib. I *contra Marcel.* cap. 55: Πρὸ μὲν τοῦ κατελθεῖν καὶ διὰ τῆς παρθένου τεχθῆναι, Λόγος ἦν μόνον. Vide p. 40 Julius Firmicus
D *De profan. relig.*: « Per virginem Mariam ac Spiritum sanctum Christus natus. » Hilarius lib. IV *De Trin.* n. 42: « Per virginem natus ex Spiritu sancto. » Augustinus in lib. I *De anima* n. 27: « Mulier ex viro facta est, ut postea vir per mulierem nasceretur. » Eamdem vocem usurpat Cyrillus Alexandrinus *Thesaur.* p. 96. In hymno, quem canimus in honorem B. V. Mariæ:

Beata cœli nuntio,
Fecunda sancto Spiritu,
Desideratus gentibus
Cujus per alvum fusus est.

Non ergo in eo, si proprie loquamur, Valentiniani peccabant, quod Filium per Mariam genitum dicerent; sed quod ex Maria genitum negarent, atque, ut ait Tertullianus, c. 27 *contra Valentinianos*, « delatum in Virginem transmeatorio potius quam generatorio more processisse; per ipsam, non ex ipsa; non matrem eam, sed viam passum » docerent.

dijudicatur. Quod autem natum ex Virgine tenemus, commune id cum Perseo existimate. Quod claudos denique et paralyticos, et ab ipso ortu mutilos sanitati ab eo restitutos, et mortuos ad vitam revocatos dicimus, similia hæc quoque dicere videbimur iis, quæ ab Æsculapio facta narrantur.

καὶ παραλυτικοὺς, καὶ ἐκ γενετῆς πονηροὺς (20), ὑγιεῖς πεποιηκέναι αὐτὸν, καὶ νεκροὺς ἀνεγεῖραι, ὅμοια τοῖς ὑπὸ Ἀσκληπιοῦ γεγενῆσθαι λεγομένοις καὶ ταῦτα φάσκειν δόξομεν.

23. Atque ut illud etiam perspectum habeatis, quæcunque a Christo et a prophetis, qui eum antecesserunt, edocti dicimus, sola esse vera et scriptoribus omnibus antiquiora; nec quia eadem ac illi scriptores dicimus, idcirco petere ut probemur, sed quia vera loquimur; tum etiam ut vobis constet Jesum Christum, cum Dei Verbum et primogenitus et virtus sit, solum proprie Filium ex eo genitum esse: ejusque voluntate factum hominem instaurandi et revocandi hominum generis causa, hæc nos docuisse; ac denique priusquam inter homines **58** homo versaretur, quosdam in antecessum, eos scilicet, quos jam diximus, malos dæmones ea per poetas velut facta dixisse, quæ fabulose isti confinxerunt, quemadmodum perfecere ut nefanda in nos et impia facinora decantarentur, quorum nec testis nec argumentum exstat ullum; ut hæc, inquam, vobis explorata sint, his argumentis utemur.

23. (21) Ἵνα δὲ ἤδη καὶ τοῦτο φανερὸν ὑμῖν γένηται, ὅτι ὁπόσα λέγομεν, μαθόντες παρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν προελθόντων αὐτοῦ προφητῶν, μόνα ἀληθῆ ἐστι, καὶ πρεσβύτερα πάντων τῶν γεγενημένων συγγραφέων· καὶ οὐχὶ διὰ τὸ ταὐτὰ λέγειν αὐτοῖς, παραδεχθῆναι ἀξιοῦμεν, ἀλλ' ὅτι τὸ ἀληθὲς λέγομεν· καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς μόνος ἰδίως υἱὸς τῷ Θεῷ γεγέννηται, Λόγος αὐτοῦ ὑπάρχων καὶ πρωτότοκος καὶ δύναμις· καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γενόμενος ἄνθρωπος, ταῦτα ἡμᾶς ἐδίδαξεν, ἐπ' ἀλλαγῇ καὶ ἐπαναγωγῇ τοῦ ἀνθρωπείου γένους· πρὶν ἢ ἐν ἀνθρώποις (22) αὐτὸν γενέσθαι ἄνθρωπον, φθάσαντές τινες διὰ τοὺς προειρημένους (23) κακοὺς δαίμονας, διὰ τῶν ποιητῶν ὡς γενόμενα εἶπον, ἃ μυθοποιήσαντες ἔφησαν· ὃν τρόπον καὶ τὰ καθ' ἡμῶν λεγόμενα δύσφημα καὶ ἀσεβῆ ἔργα ἐνήργησαν (24), ὧν οὐδεὶς μάρτυς οὐδὲ ἀπόδειξίς ἐστι, τοῦτον ἔλεγχον ποιησόμεθα.

24. Primo, quia cum similia Græcis dicamus, soli odio habemur propter nomen Christi; et cum nihil faciamus mali, velut improbi necamur; aliis alibi et arbores et fluvios et mures et feles et crocodilos et plurimas brutas animantes colentibus,

24. Πρῶτον μὲν ὅτι (25) τὰ ὅμοια τοῖς Ἕλλησι λέγοντες, μόνοι μισούμεθα δι' ὄνομα τοῦ Χριστοῦ· καὶ μηδὲν ἀδικοῦντες, ὡς ἁμαρτωλοὶ ἀναιρούμεθα, ἄλλων ἀλλαχοῦ καὶ δένδρα σεβομένων, καὶ ποταμοὺς, καὶ μῦς, καὶ αἰλούρους, καὶ κροκοδείλους, καὶ

(20) *Πονηρούς*. Legendum πηρούς admonuit R. Stephanus, idque confirmat Grabius ex simili loco dialogi n. 69; πηρούς autem idem esse ac cæcos contendit Thirlbius ex eodem dialogi loco, et alio hujus *Apol.* n. 60.

(21) *Ἵνα δὲ ἤδη*, etc. Observat Ritterus (*Animadvv. in primam S. Just. apolog.*, p. 19 sq.): « Restat ut scriptor, si ultra progressurus sit, demonstret, quæ Christiani profiteantur non solum verisimilia et æque vera ac fabulas Græcorum, sed omnino reapse vera esse et testimoniis confirmari, quorum fides in dubium vocari non possit. Et hoc quidem præstitit a capite 30-65; sed quæ a capite 23-30 tractantur, plane nobis abundare videntur. — Itaque fortasse sic series membrorum restitui possit: Primum ejice primam partem capitis 23 usque ad verba καὶ Ἰησοῦς Χριστός; hac enim ratione doctrina de persona Jesu Christi, quæ cap. 21 incipit, continuatur et absolvitur. Tum transpone ejectam partem capitis 23 ad finem capitis 30, ita ut rerum argumenti tractandarum partem secundam efficiat, hoc est scriptorem cogita se demonstraturum polliceri, doctrinam Christianam non tantum veram esse, sed solam esse veram (μόνα ἀληθῆ). Et quæ cap. 24 et seqq. dicuntur, non male quadrant in extremam partem cap. 24. » Sed Justinus tam raro certum quemdam ordinem et methodum servat (coll. Semisch. *Justin. d. Märt.* p. I, p. 208 sq.), ut confusionem istam absque codicis manu exarati auctoritate librariis imputandam esse non censeam. Otto.

(22) *Πρὶν ἢ ἐν ἀνθρώποις*. Præmittenda his verbis conjunctio *καί* aut legendum πρὶν δὲ ἢ ἐν ἀνθρώποις. Si quis tamen legendum esse velit, καὶ ὅτι πρὶν et antea καὶ ὅτι Ἰησοῦς Χριστός, nihil id contextui nocebit. Sed nihil amplius requiri debet ad intelligentiam hujus loci, in quo interpretando non plurimum viderunt interpretes. Longam hanc verborum complexionem existimavit Grabius, nec cum iis quæ præcedunt, nec cum iis quæ sequuntur, connecti posse, et idcirco ad contextus corruptelam et ad lacunas confugit. Facilis tamen et aperta sententiarum junctura. Tria pollicetur Justinus sese demonstraturum. 1° Quæ a Christianis docentur, sola vera esse, quod quidem aptum et nexum est ex iis, quæ proxime dicebat, nempe ex illa similitudine, quæ Christianæ doctrinæ videtur inesse cum nonnullis philosophorum et poetarum placitis. 2° Promittit se probaturum Filium Dei incarnatum esse. 3° Dæmones ante illius incarnationem multa per poetas finxisse, ut homines ab hoc mysterio credendo averterent. In his tribus argumentis deinceps versatur Justinus. Probat 1°, n. 24, Christianos solos esse qui veritatem defendant. Deinde num. 30, Filium Dei incarnatum esse. Tum n. 53 venit ad fabulas poetarum, quas dæmonum fraude ad hominum perniciem inventas fuisse docet

(23) *Διὰ τοὺς προειρημένους*. Hic profecto aliquid emendandum. Quinam enim illi sunt qui propter dæmones, sive impulsu dæmonum per poetas hæc finxerunt? Nemo sane divinare possit. At si legamus λέγω δὲ τούς, etc., nihil supererit difficultatis, idque ex Latina interpretatione perspici potest.

(24) *Ἐνήργησαν*. Necesse non est cum Sylburgio subintelligere διαθρυλλεῖσθαι.

(25) *Πρῶτον μὲν ὅτι*. Ut probet veritatem penes solos esse Christianos (hoc enim ex tripartita divisione primum erat) hoc utitur argumento, quod cum alii summam habeant suæ religionis colendæ licentiam, solis Christianis eodem jure esse non liceat.

A τῶν ἀλόγων ζώων τὰ πολλά· καὶ οὐ τῶν αὐτῶν ὑπὸ πάντων τιμωμένων, ἀλλὰ ἄλλων ἀλλαχόσε, ὥστ' εἶναι ἀσεβεῖς ἀλλήλοις πάντας, διὰ τὸ μὴ τὰ αὐτὰ σέβειν· ὅπερ μόνον ἐγκαλεῖν ἡμῖν ἔχετε, ὅτι μὴ τοὺς αὐτοὺς ὑμῖν σέβομεν θεούς, μηδὲ τοῖς ἀποθανοῦσι χοὰς καὶ κνίσσας, καὶ ἐν γραφαῖς στεφάνους (26) καὶ θυσίας φέρομεν. Ὅτι γὰρ οὐ τὰ αὐτὰ παρ' οἷς μὲν θεοὶ (27), παρ' οἷς δὲ θηρία, παρ' οἷς δὲ ἱερεῖα νενομισμένα ἐστὶν, ἀκριβῶς ἐπίστασθε.

25. Δεύτερον (28) δὲ, ὅτι ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων οἱ παλαιοὶ (29) σεβόμενοι Διόνυσον τὸν Σεμέλης, καὶ Ἀπόλλωνα τὸν Λητοΐδην, οἳ δι' ἔρωτας ἀρσένων ὅσα ἔπραξαν, αἶσχος καὶ λέγειν, καὶ οἱ Περσεφόνην καὶ Ἀφροδίτην, τὰς διὰ τὸν Ἄδωνιν οἰστρηθείσας (30), ὧν καὶ τὰ μυστήρια ἄγετε· ἢ Ἀσκληπιὸν, ἤ τινα τῶν ἄλλων ὀνομαζομένων θεῶν, καίπερ θα-
B νάτου ἀπειλουμένου, διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ (31) τούτων μὲν κατεφρονήσαμεν, Θεῷ δὲ τῷ ἀγενήτῳ καὶ ἀπαθεῖ ἑαυτοὺς ἀνεθήκαμεν, ὃν οὔτε ἐπ' Ἀντιόπην καὶ τὰς ἄλλας ὁμοίως, οὐδὲ ἐπὶ Γανυμήδην δι' οἶστρον ἐληλυθέναι πειθόμεθα, οὐδὲ λυθῆναι βοηθείας τυχόντα διὰ Θέτιδος ὑπὸ τοῦ ἑκατοντάχειρος ἐκείνου, οὐδὲ μεριμνῶντα διὰ τοῦτο τὸν τῆς Θέτιδος Ἀχιλλέα διὰ τὴν παλλακίδα Βρισηΐδα ὀλέσαι πολλοὺς τῶν Ἑλλή-

nec eadem omnibus, sed alia alibi venerantibus, ita ut omnes sibi invicem, quia non eadem colunt, impii sint. Quæ quidem una res est, quam in criminis loco nobis objicere possitis, quod non eosdem ac vos colamus deos, nec mortuis libamina et nidores et coronas imaginibus apponi solitas et victimas offeramus. Ipsi enim res easdem alibi deos, alibi feras, alibi victimas legitimas esse accurate scitis.

25. Secundo, quod ex omni hominum genere qui olim Bacchum Semeles filium, et Latonæ Apollinem, qui etiam turpe dictu est quæ et quanta masculorum amore designaverint, qui Proserpinam et Venerem, œstro propter Adonidem concitatas, quarum etiam mysteria celebratis, aut Æsculapium aut alium aliquem eorum, quos appellant deos, colebamus, eos quamvis morte proposita per Jesum Christum contempsimus, nosque ingenito et perpessionis experti consecravimus Deo, quem neque ad Antiopen aliasve similes, neque ad Ganymedem œstro libidinis incitatum venisse credimus, nec vinculis solutum auxilio illius Centimani per Tethydem impetrato, neque ob hoc beneficium sollicitum fuisse, ut plurimis Græcis Achilles pro-

(26) *Καὶ ἐν γραφαῖς στεφάνους*. Meursius, Clericus et Fabricius legunt ἐν ταφαῖς, *in sepulcris*, cui conjecturæ favet illud ex dialogo Minuc. Fel. : « Coronas etiam sepulcris denegatis. » Salmasius aliter emendat in notis ad Vitam M. Anton. ac legendum putat ἐν ῥαφαῖς στεφάνους pro ῥαπτούς, *sutiles coronas*, quemadmodum dicuntur *marmora in exemplis*, figuris ornata; *pocilla in gemmis*, id est gemmata, ἄρτοι ἐν τύποις, *panes figuris vel formis expressi*. At eruditæ et acutæ hominum doctissimorum emendationes non videntur necessariæ. Loquitur Justinus de coronis quæ mortuorum statuis apponi solebant. Vox illa γραφαί non picturas solum, ut videtur eruditis illis viris, designat, sed etiam statuas, ut multis exemplis demonstrari potest. Himerius apud Photium cod. 243, pag. 1127, Lysippi insignis statuarii ingenium ex eo commendat, quod Occasionem pereleganter finxerit. Utitur autem his vocibus : Ἐγγράφει τοῖς θεοῖς τὸν Καιρόν, *diis Occasionem effinxit*. Basilius seu quivis alius in lib. *De bapt.* c. 2, n. 23, ut probet baptizatum, sive liber, sive servus sit, modo veterem hominem exuerit, Deo acceptum esse, utitur hoc exemplo : Ἡ σανὶς ἐξ ὁποίας δήποτε ὕλης οὖσα, ἀποθεμένη τὸ ἀνώμαλον καὶ ἀποξυσθεῖσα τὸ τραχὺ, οὕτως ἐνδύεται τὴν γραφὴν τῆς εἰκόνος τοῦ βασιλέως· καὶ τότε οὐκ ἐν τῇ τοῦ ξύλου, ἢ χρυσοῦ ἢ ἀργύρου διαφορᾷ γνωρίζεταί τις διαφορὰ τῆς εἰκόνος, etc. Liquet in hoc exemplo γραφὴν vocari statuam auream aut argenteam aut ligneam. Tam fictæ quam pictæ imagines vocantur γραφαί apud Gregorium Naz. orat. 3, p. 83. Loquens enim de imaginibus imperatorum ἐν πλάσμασί τε καὶ χρώμασι, id est tum fictis tum pictis, ait imperatores ejusmodi imaginibus solere aliud alios προσπαραγράφεσθαι; Julianus vero ut Christianis insidias strueret, ταῖς εἰκόσι συμπαραγράφων τοὺς δαίμονας, ὡς δή τινας ἄλλας ἐξ ἔθους γραφὰς, προυτίθει δήμοις καὶ πόλεσι.

(27) *Οὐ τὰ αὐτὰ παρ' οἷς μὲν θεοί*. Frustra Grabius retinendum esse contendit illud οὐ. Tollendum omnino si quid sententiæ velis ex hoc loco eruere; vel legendum ὅτι γὰρ οὖν. Solent enim alii scriptores id exprobrare gentilibus, quod eadem res nunc victima sit, nunc Deus. Hoc argumento utitur Athanasius orat. *in gentes*, n. 23. Vide Tatianum n. 10 et Athenagoram. *Apol.* n. 14. His adjungere libet Anaxandridis versus, quos refert Athe-
C næus lib. VII, p. 299 :

Βοῦν προσκυνεῖς, ἐγὼ δὲ θύω τοῖς θεοῖς·
Τὴν ἔγχελυν μέγιστον ἡγῇ δαίμονα,
Ἡμεῖς δὲ τῶν ὄψων μέγιστον παραπολύ.

Bovem colis tu, dis ego hostiam immolo.
Anguillam adoptas maximos inter deos,
Obsoniorum ducimus nos maximum.

(28) *Δεύτερον*. Secundum argumentum, cur veritas solis Christianis nota sit, inde deducit Justinus, quod a cultu deorum, qui flagitia patrasse narrantur, ad purissimum unius Dei cultum, quamvis morte proposita, conversi fuerint.

(29) *Οἱ παλαιοί*. Liquet legendum esse οἱ πάλαι, ut antea n. 14, idque jam multi observaverunt.

(30) *Οἰστρηθείσας*. Scribit Apollodorus lib. III, inquit illustrissimus Huetius *Demonstr. evang.* p. 58, in Adonidis etiamnum infantis forma commo-
D tam Venerem, clam diis omnibus eum occuluisse in arca, et Proserpinæ tradidisse; hanc pupum tam bellum conspicatam retinuisse, atque ea re excitatam inter deas contentionem Jovem sedasse, hac lege atque omine, ut tertiam anni partem penes se maneret Adonis, tertiam penes Venerem, penes Proserpinam tertiam. Itaque illud verbum οἰστρηθείσας de contentionis œstro simul et libidinis accipi debet. Legitur in utroque cod. ms. ad marg. et apud R. Stephanum ad calcem κόρην καὶ Ἀφροδίτην τὰς διὰ τὸν Ἄδωνιν ἐρηθείσας. Legendum ἐρισθείσας, *Puellam et Venerem, quæ de Adonide inter se contenderunt*. Frustra ergo Sylburgius et Grabius legunt : Τὴν μὲν διὰ τὸν Ἄδωνιν, τὴν δὲ διὰ τὸν Ἀϊδωνέα οἰστρηθεῖσαν.

(31) *Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ*. Eadem loquendi ratio occurrit n. 49 et n. 61. Quare frustra Sylburgius et Grabius non minus apte legi posse existimant, διὰ Ἰησοῦν Χριστόν, *propter Jesum Christum*.

pter Briseidem 59 pellicem perniciem afferret [68]. Miseret nos eorum qui ista credunt, horumque auctores esse dæmones novimus.

26. Tertio, post Christi in cœlum ascensum dæmones immisere homines quosdam, qui se deos esse dicerent; quos non modo non insectati estis, sed etiam auxistis honoribus. Simonem quemdam Samaritanum e vico Gittum dicto, qui sub Claudio Cæsare, cum magica miracula, dæmonum in eo operantium arte, in regia vestra urbe Romæ edidisset, deus existimatus est, et a vobis, tanquam deus, statua honoratus, quæ statua erecta est in insula Tiberina inter duos pontes, habens hanc Romanam inscriptionem : *Simoni deo sancto*. Hunc Samaritani pene omnes et ex aliis gentibus nonnulli primum deum esse confitentur, eumque adorant : ac Helenam quandam, quæ eum hoc tempore ubique assectata est, cum antea in lupanari prostitisset, primam ejus notionem esse dictitant. Menandrum etiam quemdam, pariter Samaritanum e vico Capparetæa, ac Simonis discipulum, dæmonum quoque operatione fretum multis, cum Antiochiæ versaretur, arte magica illusisse scimus. Is sectatoribus suis illud etiam persuasit, nunquam ipsos esse morituros ; et ex illius disciplina adhuc supersunt nonnulli hoc profitentes. Marcionem etiam quemdam Ponticum, qui etiamnum superest ac discipulos docet alium quemdam agnoscere majorem mundi opifice Deum. Hic in omni hominum genere dæmonum adjumento perfecit, ut multi in

A νων· καὶ τοὺς πειθομένους ἐλεοῦμεν· τοὺς δὲ τούτων αἰτίους δαίμονας γνωρίζομεν.

26. Τρίτον δ' ὅτι (32) καὶ μετὰ τὴν ἀνέλευσιν (33) τοῦ Χριστοῦ εἰς οὐρανὸν, προεβάλοντο (34) οἱ δαίμονες ἀνθρώπους τινὰς λέγοντας ἑαυτοὺς εἶναι θεούς· οἳ οὐ μόνον οὐκ ἐδιώχθησαν ὑφ' ὑμῶν, ἀλλὰ καὶ τιμῶν κατηξιώθησαν. Σίμωνα μέν τινα Σαμαρέα, τὸν ἀπὸ κώμης λεγομένης Γίττων (35), ὃς ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος διὰ τῆς τῶν ἐνεργούντων δαιμόνων τέχνης δυνάμεις ποιήσας μαγικὰς ἐν τῇ πόλει (36) ὑμῶν βασιλίδι Ῥώμῃ, θεὸς ἐνομίσθη, καὶ ἀνδριάντι παρ' ὑμῶν ὡς θεὸς τετίμηται, ὃς ἀνδριὰς ἀνεγήγερται (37) ἐν τῷ Τίβερι ποταμῷ, μεταξὺ τῶν δύο γεφυρῶν, ἔχων ἐπιγραφὴν Ῥωμαϊκὴν ταύτην, *Σίμωνι δέῳ σάγκτῳ* (38).
B Καὶ σχεδὸν πάντες μὲν Σαμαρεῖς, ὀλίγοι δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἔθνεσιν, ὡς τὸν πρῶτον θεὸν ἐκεῖνον ὁμολογοῦντες, προσκυνοῦσι (39)· καὶ Ἑλένην τινὰ, τὴν συμπερινοστήσασαν αὐτῷ κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ, πρότερον ἐπὶ τέγους σταθεῖσαν (40), τὴν ἀπ' αὐτοῦ (41) ἔννοιαν πρώτην γενομένην λέγουσι. Μένανδρον δέ τινα, καὶ αὐτὸν Σαμαρέα, τὸν ἀπὸ κώμης Καππαρεταίας, γενόμενον μαθητὴν τοῦ Σίμωνος, ἐνεργηθέντα καὶ ὑπὸ τῶν δαιμονίων, καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ γενόμενον, πολλοὺς ἐξαπατῆσαι διὰ μαγικῆς τέχνης οἴδαμεν. Ὃς καὶ τοὺς αὐτῷ ἑπομένους ὡς μηδὲ ἀποθνήσκοιεν ἔπεισε· καὶ νῦν εἰσί τινες ἀπ' ἐκείνου τοῦτο ὁμολογοῦντες. Μαρκίωνα δέ τινα Ποντικὸν, ὃς καὶ νῦν ἔτι ἐστὶ διδάσκων τοὺς πειθομένους, ἄλλον τινὰ νομί-
C ζειν μείζονα (42) τοῦ δημιουργοῦ Θεόν· ὃς κατὰ

[68] Iliad. VI.

(32) *Τρίτον δ' ὅτι*. Tertium hoc argumentum, ut veritatem in Christianis solam odio haberi constet. Si quis a dæmonibus immissus Christianam religionem erroribus corrumpat, hunc persecutio non attingit. Inde manifesta conclusio persecutionum auctores esse dæmones, ac solam illos veritatem insectari.

(33) *Μετὰ τὴν ἀνέλευσιν*. Legitur ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου apud Eusebium, qui totum hunc de Simone locum inseruit lib. II *Hist.*, cap. 13. Habent etiam ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου Syncellus *Chronograph.* p. 333 et Zonoras *Annal.* tom. II, p. 187, ut observat Thirlbius, qui ἀνέλευσιν aut ἄνοδον a Justino usurpari solere ait, non vero ἀνάληψιν, ac exempla re-
D petit ex dialog. n. 39, 82, 87.

(34) *Προεβάλοντο*. Ita ex Eusebio posui. Editi nostri προεβάλλοντο.

(35) *Γίττων*. Ita Eusebius. At R. Stephanus et uterque codex ms. τρίτον.

(36) *Ἐν τῇ πόλει*. Euseb. ἐπὶ τῇ πόλει ὑμῶν τῇ.

(37) *Ὃς ἀνδριὰς ἀνεγήγερται*. Hæc desunt apud Eusebium ; vitiosam esse Eusebii scripturam adversus Antonium Van Dale probat Thirlbius ex verborum constructione absurda admodum, si hæc verba desint, futura, ἀνδριάντι ὡς θεὸς τετίμηται μεταξὺ τῶν δύο γεφυρῶν ἔχων ἐπιγραφὴν, etc. Equidem verba hæc non delebo, sed his textum carere posse fateor.

(38) *Σίμωνι δέῳ σάγκτῳ*. Vide Præfationis tertiam partem, ubi de hac Justini narratione disserimus.

(39) *Προσκυνοῦσι*. Male in editionibus Justini legebatur, ἐκεῖνον καὶ προσκυνοῦσι. Melius Eusebius quem secuti sumus.

(40) *Σταθεῖσαν*. Addit Eusebius ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης. Paulo ante translata ex Eusebio in editiones Græco Latinas vox συμπερινοστήσασαν, cum R. Stephanus et mss. habeant περινοστήσασαν.

(41) *Τὴν ἀπ' αὐτοῦ*. Sic emendavi Eusebio auctore fretus, pro ὑπ' αὐτοῦ. Tertullianus ἔννοιαν reddidit injectionem. « Et se quidem, inquit, lib. *De anima*, cap. 34, finxit summum patrem, illam vero injectionem suam primam, qua injecerat angelos et archangelos condere. » Injectio aliis in locis apud Tertullianum eodem sensu usurpatur velut
D cum in lib. *De pudic.* c. 13, citat illud ex secunda ad Cor. *Non ignoramus injectiones ejus*. Corrupta sunt quæ de Simone apud eumdem leguntur in appendice ad librum *De præscript.* « Hic ausus est summam se dicere virtutem, id est, summum Deum, mundum autem ab angelis suis institutum. A dæmone se oberrante, qui esset sapientia, descendisse quærendum apud Judæos. » Liquet legendum, « ad Æonem se oberrantem, » etc. Docebant Gnostici, quorum parens erat Simon magus, unum ex Æonibus, quem vocabant Achamoth, id est sapientiam, a summo Deo in inferiora decidisse. Hæc autem erat Helena Simonis, quam quidem, velut ovem perditam, Simon a se quæsitam esse, seque eo consilio descendisse dicebat, ut post Irenæum testatur Tertullianus *De anima* cap. 34. Mox Euseb. οἰστρηθέντα καὶ αὐτὸν ὑπό.

(42) *Μείζονα*. Euseb. εἶναι νομίζειν μείζω, *Hist.* lib. IV, c. 11.

πᾶν (43) γένος ἀνθρώπων διὰ τῆς τῶν δαιμόνων συλλήψεως, πολλοὺς πεποίηκε βλασφημίας λέγειν, καὶ ἀρνεῖσθαι τὸν ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς Θεόν· ἄλλον δέ τινα, ὡς ὄντα μείζονα, τὰ μείζονα (44) παρὰ τοῦτον ὁμολογεῖν πεποιηκέναι. Πάντες οἱ ἀπὸ τούτων (45) ὁρμώμενοι, ὡς ἔφημεν (46), Χριστιανοὶ καλοῦνται, ὃν τρόπον καὶ οἱ οὐ κοινωνοῦντες τῶν αὐτῶν δογμάτων τοῖς φιλοσόφοις, τὸ ἐπικατηγορούμενον ὄνομα τῆς φιλοσοφίας κοινὸν ἔχουσιν. Εἰ δὲ καὶ τὰ δύσφημα ἐκεῖνα μυθολογούμενα ἔργα πράττουσι, λυχνίας μὲν ἀνατροπὴν, καὶ τὰς ἀνέδην μίξεις, καὶ ἀνθρωπείων σαρκῶν βορὰς (47), οὐ γινώσκομεν· ἀλλ' ὅτι μὴ διώκονται, μηδὲ φονεύονται ὑφ' ὑμῶν, κἂν διὰ τὰ δόγματα (48), ἐπιστάμεθα. Ἔστι δὲ ἡμῖν καὶ σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων συντεταγμένον (49)· ᾧ εἰ βούλεσθε ἐντυχεῖν, δώσομεν.

A blasphemias erumperent, ac universi creatorem Deum Christi patrem esse negarent, et alium quemdam, utpote majorem, majora quam illum perfecisse profiterentur. Qui ab istorum disciplina profecti sunt, ii omnes, ut diximus, appellantur Christiani; quemadmodum et qui judicia cum philosophis communia non habent, commune nomen ex philosophia ductum habent. An vero etiam nefanda illa et fabulosa facinora perpetrent, lucernæ eversionem, promiscuos concubitus, carnium humanarum epulas, non scimus. At **60** eos a vobis nec vexari nec occidi, saltem ob ipsorum opiniones, novimus. Est autem liber a nobis contra omnes quæ exstiterunt hæreses compositus, quem, si legere libeat, vobis tradeinus.

B

27. Ἡμεῖς δὲ, ἵνα μηδένα διώκωμεν (50), μηδὲ ἀσεβῶμεν, ἐκτιθέναι καὶ τὰ γεννώμενα (51), πονηρῶν εἶναι δεδιδάγμεθα· πρῶτον μὲν, ὅτι τοὺς πάντας σχεδὸν ὁρῶμεν ἐπὶ πορνείᾳ προάγοντας οὐ μόνον τὰς κόρας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄρσενας· καὶ ὃν τρόπον λέγονται οἱ παλαιοὶ ἀγέλας βοῶν ἢ αἰγῶν ἢ προβάτων τρέφειν, ἢ ἵππων φορβάδων, οὕτω νῦν καὶ παῖδας (52)

27. Nos autem ne quem vexemus, aut quidquam impie faciamus, pueros etiam recens natos exponere hominum improborum esse didicimus. Primo quidem quia omnes fere hujusmodi videmus ad stupra non puellas solum, sed etiam masculos produci: et quemadmodum narrantur antiqui greges et armenta boum vel caprarum, vel ovium, vel gre-

(43) *Ὃς κατὰ πᾶν*, etc. Euseb. ὃς καὶ κατὰ πᾶν... πέπεικε βλάσφημα λέγειν καὶ ἀρνεῖσθαι τὸν ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντὸς Πατέρα εἶναι τοῦ Χριστοῦ. — Duos Marcion inducebat deos, alterum opificem, qui mundum fabricavit, alterum majorem, qui præstantiora condidit; illum negandum docebat, hunc confitendum. OTTO.

(44) *Τὰ μείζονα*. Hæc desunt apud Eusebium; unde magnum in Valesii interpretatione erratum. Sic enim reddit: *Alium vero quemdam longe illo præstantiorem hoc universum condidisse affirmarent.* Nihil magis pugnat cum principiis Marcionis, qui mundum a summo illo Christi Patre conditum negabat. Ipse Valesius in notis agnoscit legendum esse τὰ μείζονα ut apud Justinum. Cum Marcion hunc mundum a vero Deo creatum negaret, dicebat esse et illi conditionem suam et suum mundum et suum cœlum; Tertull. I, *Marc.*, c. 15. Itaque « Deo suo invisibilia » tribuebat, ibid. c. 16. Sed cum probarent catholici absurdum dictu esse; « ejus esse invisibilia, qui nihil visibile præmiserit », magisque congruere, « ejus esse majora, cujus et magna; » respondebant Marcionitæ: « Sufficit unicum hoc opus Deo nostro, quod hominem liberavit summa et præcipua bonitate sua, et omnibus locustis anteponenda. »

(45) *Πάντες οἱ ἀπὸ τούτων*. Eusebius καὶ πάντες.

(46) *Ὡς ἔφημεν*. Euseb. ὡς ἔφαμεν, et mox: Καὶ οὐ κοινῶν ὄντων δογμάτων τοῖς φιλοσόφοις, τὸ ἐπικαλούμενον, etc.

(47) *Λυχνίας... βοράς*. De horrendis istis criminibus, quæ Christianis gentiles (coll. *Apoll.* II, c. 12) et Judæi (*Dial. Tr.* c. 10, 17, c. 108) affingere solebant, nempe Θυέστεια δεῖπνα et Οἰδιποδείους μίξεις (Athenag. *Legat. p. Chr.*, c. 3. *Hist. eccl.* et *Epist. Eccl. Vien. et Lugdun.* ap. Euseb. v, c. 1. [Tom. II.] p. 11.) audias Cæcilium paganum in Minuc. Felic. *Octavio* c. 9 et c. 30. OTTO.

(48) *Κἂν διὰ τὰ δόγματα*. Duo docet S. Martyr: primo, hæreticos a persecutione tutos et immunes esse. Deinde, si qui ex illis occidantur, saltem non occidi ob ipsorum opiniones, sed quia (sic enim intelligendum videtur) facinus aliquod commisere. Quo autem argumento utitur S. Justinus, ut probet solam in Christianis veritatem puniri et damnari, eodem alii Patres usi sunt, ut veritatem in sola re-

periri catholica Ecclesia probarent. Ait Cyprianus ep. 58, omnem sæcularem potestatem adversus Ecclesiam Christi subito prorupisse, « ut... ostenderet Dominus quæ esset Ecclesia... qui essent quos inimicus lacesseret, quibus ut suis parceret. Neque enim persequitur et impugnat Christi adversarius nisi castra et milites Christi. Hæreticos prostratos semel et suos factos contemnit et prætérit. » Vide C ep. 57 et S. Iren. lib. IV, c. 33, n. 9 et Acta S. Montani martyris et sociorum n. 14.

(49) *Συντεταγμένον*. Deest apud Eusebium.

(50) *Διώκωμεν*. H. Steph. et Grabius legendum esse contendunt μηδὲν ἀδικῶμεν. Legit etiam ἀδικῶμεν Billius approbante Thirlbio. Sed cur emendemus quod minime mendosum est? Imo illud verbum, διώκωμεν, aptius mihi videtur ad significandum homicidium. Hæc enim est S. Justini sententia. Nata occasione ex hæreticis, de quibus nescire se dixerat, utrum nefanda illa committerent necne, asseverat de Christianis, eos ita ab his sceleribus remotos esse, ut etiam pueros exponere nefas ducant, ne aut aliquem vexent et opprimant, committendo ut puer non susceptus intereat aut impietatis rei fiant; si susceptus ad nefanda et impia, ut ipse appellat, flagitia educetur. Hæc enim duo gravissima mala ex puerorum exponendorum more consequi docet. Adducti sunt viri doctissimi, ut ἀδικῶμεν hoc D intruderent, quia infra n. 28, Justinus injustitiam cum impietate conjungit. Sed ibi alia de re loquitur.

(51) *Καὶ τὰ γεννώμενα*. Mallet Thirlbius καὶ ἐκτιθέναι τὰ γεννώμενα. Piget referre alias conjecturas, tum H. Stephani qui legendum putat ἐκτιθέναι παραιτούμεθα ὅτε, tum Perionii et Grabii, quorum primus legit γενόμενα, alter πονηρόν.

(52) *Καὶ παῖδας*. Legendum putat Grabius παῖδες vel παίδων. Sed necesse non est quidquam mutare, idque ex interpungendi ratione a nobis adhibita satis perspicitur. De his gregibus citantur a Grabio Tatianus n. 26 et Clemens Alex. II, *Pædag.*, c. 4, de vectigalibus, quæ ad imperatores redibant, vide Sueton. in *Calig.* et Lamprid. in *Alex. Sever.* Abrogatum hoc vectigal lege ult. tit. XI, lib. XI, cod. Just. Ita Thirlbius qui et de incestis flagitiis inde consequentibus citat Clem. Alex. *Pædag.* lib. III, p. 265; Lactantium lib. VI, c. 20; Minucium c. 31 Tertull. *Apol.* cap. 9 et 1 *ad Nat.* cap. 16.

gatium equorum aluisse, ita nunc et pueros ad turpes duntaxat usus; et feminarum pariter ac ambigui sexus hominum, ac nefanda patrantium turba ad hoc piaculum apud omnes gentes prostat. Atque ex his mercedes et tributa et vectigalia percipitis, cum eos ex orbe vestro exterminari oporteret. Quibus qui utitur, is præter nefandum et impium ac impudicum concubitum cum filio, si ita sors ferat, aut cognato aut fratre miscetur. Sunt qui liberos etiam suos et uxores prostituant. Ac palam et aperte quidam ad cynædicam turpitudinem evirantur, atque in matrem deorum hæc mysteria referunt; atque apud unumquemque eorum, quos existimatis, deorum, magnum serpens symbolum ac mysterium recensetur. Igitur quæ palam et aperte a vobis aguntur et coluntur, ea nobis ascribitis, quasi ea divino lumine everso et exstincto perpetremus. Quod quidem nobis, qui non ii sumus ut quidquam ejusmodi faciamus, minime nocet, sed iis potius, qui ea ipsi faciunt et in alios falso conferunt.

A εἰς τὸ αἰσχρῶς χρῆσθαι μόνον· καὶ ὁμοίως θηλειῶν καὶ ἀνδρογύνων καὶ ἀῤῥητοποιῶν πλῆθος κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπὶ τούτου τοῦ ἄγους ἕστηκε. Καὶ τούτων μισθοὺς καὶ εἰσφορὰς καὶ τέλη λαμβάνετε, δέον ἐκκόψαι ἀπὸ τῆς ὑμετέρας (53) οἰκουμένης. Καὶ τῶν τούτοις χρωμένων τὶς, πρὸς τῇ ἀθέῳ καὶ ἀσεβεῖ κα' ἀκρατεῖ μίξει, εἰ τύχοι, τέκνῳ ἢ συγγενεῖ, ἢ ἀδελφῷ μίγνυται. Οἱ δὲ καὶ τὰ ἑαυτῶν τέκνα καὶ τὰς ὁμοζύγους προαγωγεύονται. Καὶ φανερῶς εἰς κιναιδίαν ἀποκόπτονταί τινες, καὶ εἰς μητέρα θεῶν τὰ μυστήρια ἀναφέρουσι, καὶ παρὰ παντὶ τῶν νομιζομένων παρ' ὑμῖν θεῷ (54), ὄφις σύμβολον μέγα καὶ μυστήριον ἀναγράφεται. Καὶ τὰ φανερῶς ὑμῖν πραττόμενα καὶ τιμώμενα, ὡς ἀνατετραμμένου (55) καὶ οὐ παρόντος φωτὸς θείου (56), ἡμῖν προσγράφετε. Ὅπερ ἀπηλλαγμένοις ἡμῖν τοῦ πράτ-
B τειν τι τούτων οὐ βλάβην φέρει, ἀλλὰ τοῖς πράττουσι καὶ ψευδομαρτυροῦσι μᾶλλον.

28. Apud nos enim princeps malorum dæmonum serpens vocatur et Satana et diabolus, ut potestis ex litteris nostris scrutando perspicere. Hunc Christus præmonstravit cum ipsius exercitu et assectantibus hominibus in ignem missum iri, ut in infinitum ævum excrucientur. **61** Interposita enim mora, quominus id Deus hactenus perficeret, propter humanum genus contigit. Prævidet enim quosdam ex pœnitentia salutem consecuturos, quosdam vero nondum esse natos. Et ab initio quidem humanum genus intelligentia et vera eligendi ac recta faciendi facultate præditum creavit, ita ut omnibus hominibus nulla apud Deum relinquatur excusatio. Ratione enim præditi et ad intelligendum apti et habiles creati sunt. Si quis autem hæc Deum curare neget, is vel eum non esse astute profitebitur; vel si sit, pravitate gaudere aut lapidi similem manere dicet, nec quidquam esse virtutem aut vitium, sed sola opinione hæc ab hominibus bona aut mala judicari; quæ sane maxima impietas et injustitia est.

28. Παρ' ἡμῖν μὲν γὰρ ὁ ἀρχηγέτης τῶν κακῶν δαιμόνων, ὄφις καλεῖται, καὶ σατανᾶς, καὶ διάβολος, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων συγγραμμάτων ἐρευνήσαντες μαθεῖν δύνασθε· ὃν εἰς τὸ πῦρ πεμφθήσεσθαι μετὰ τῆς αὐτοῦ στρατιᾶς καὶ τῶν ἑπομένων ἀνθρώπων, κολασθησομένους τὸν ἀπέραντον αἰῶνα, προεμήνυσεν ὁ Χριστός. Καὶ γὰρ ἡ ἐπιμονὴ τοῦ μηδέπω τοῦτο πρᾶξαι τὸν Θεὸν, διὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος γεγένηται. Προγινώσκει γάρ τινας ἐκ μετανοίας σωθήσεσθαι μέλλοντας, καί τινας μηδέπω ἴσως γεννηθέντας. Καὶ τὴν ἀρχὴν
C νοερὸν καὶ δυνάμενον αἱρεῖσθαι τἀληθῆ, καὶ εὖ πράττειν, τὸ γένος τὸ ἀνθρώπινον πεποίηκεν, ὥστ' ἀναπολόγητον εἶναι τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις παρὰ τῷ Θεῷ· λογικοὶ γὰρ καὶ θεωρητικοὶ γεγένηνται. Εἰ δέ τις ἀπιστεῖ μέλειν τούτων τῷ Θεῷ, ἢ μὴ εἶναι αὐτὸν διὰ τέχνης (57) ὁμολογήσει· ἢ ὄντα χαίρειν κακίᾳ φήσει, ἢ λίθῳ ἐοικότα μένειν, καὶ μηθὲν εἶναι ἀρετὴν μηδὲ κακίαν, δόξῃ δὲ μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ταῦτα ἡγεῖσθαι· ἥπερ μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἐστί.

(53) Vide initium *Apol.* Athenagoræ.

(54) *Θεῷ.* Legi posset θεῶν. Sylburgius.

(55) *Ὡς ἀνατετραμμένου.* Huc redit tota sententia : Quæ palam et aperte facitis, ea a nobis in tenebris fieri dictitatis. Sic interpretari malui, quam cum aliis interpretibus hæc ad ipsos ethnicos referre, *quasi divinum lumen sive ratio inversa in illis esset, dum hæc agunt.* Videtur Justinus ethnicorum mores cum afflictis nomini Christiano criminibus sic comparare, ut etiamsi ea Christiani admitterent, ethnicis tamen palam et aperte perpetrantibus concederent. Iniquitatem ethnicorum eodem modo castigat Tertullianus I *ad Nat.*, cap. 16. « Verum jam laudate, inquit, consilium incesti verecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus : quodcunque enim facimus, si volumus (leg. si velamus) suspicamur. Cæterum incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota cœli conscientia fruuntur, quodque felicius proveniat cum palam misceatis incesta toto conscio cœlo, soli ipsi ignoratis : nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. » Vide *Apol.* 2, n. 11. Item Athenag. *Apol.* n. 34.

(56) *Φωτὸς θείου.* Lumen illud Dei non rationem
D hoc loco, sed lucem oculis corporis affulgentem designat. Sic Clemens *Pædag.* lib. III, cap. XI, præcipit vetulis ut canos non inficiant, sed *in lucem Dei efferant, id quod maxime venerandum est,* ἀναδεικτέον ὑπ' αὐγὰς τοῦ Θεοῦ τὸ τίμημα. Essæi, teste Josepho II, *Bel. Jud.* cap. 7, cum naturæ darent operam, diligenter sese veste contegebant ne αὐγὰς Θεοῦ *lucem divinam* contaminarent. Observat Eustathius in *Iliad.* p. 832. Diem ab Homero sacram vocari, ac ipsam noctem apud Hesiodum eodem modo appellari. Hinc etiam terram sacram, muros sacros dici solere idem scriptor docet, pag. 789, in *Iliad.*

(57) *Διὰ τέχνης.* Legendum putat Billius διακενῆς vel ἀτεχνῶς lib. II *Observ. sacr.*, cap. 6. Reddit Grabius : *Non confitebitur ex arte sive opificio Dei eum exsistere.* At διὰ τέχνης aliquid asserere, idem est ac non palam et aperte illud statuere, sed cum artificio quodam. Nam qui Deum humana non

29. Καὶ πάλιν (58), μὴ τῶν ἐκτεθέντων τὶς μὴ ἀναληφθεὶς θανατωθῇ, καὶ ὦμεν ἀνδροφόνοι. Ἀλλ' ἢ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν, εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ, ἢ παραιτούμενοι τὸ γήμασθαι, τέλεον ἐνεγκρατευόμεθα. Καὶ ἤδη τὶς τῶν ἡμετέρων, ὑπὲρ τοῦ πεῖσαι ὑμᾶς ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν μυστήριον ἡ ἀνέδην μῖξις, βιβλίδιον ἀνέδωκεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Φίληκι (59) ἡγεμονεύοντι, ἀξιῶν ἐπιτρέψαι ἰατρῷ τοὺς διδύμους αὐτοῦ ἀφελεῖν. Ἄνευ γὰρ τῆς τοῦ ἡγεμόνος ἐπιτροπῆς τοῦτο πράττειν ἀπειρῆσθαι οἱ ἐκεῖ ἰατροὶ ἔλεγον. Καὶ μηδόλως βουληθέντος Φίληκος ὑπογράψαι, ἐφ' ἑαυτοῦ μείνας (60) ὁ νεανίσκος, ἠρκέσθη τῇ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ὁμογνωμόνων συνειδήσει. Οὐκ ἄτοπον δὲ ἐπιμνησθῆναι ἐν τούτοις ἡγησάμεθα καὶ Ἀντινόου τοῦ νῦν γεγενημένου, ὃν καὶ πάντες ὡς θεὸν διὰ φόβου (61) σέβειν ὥρμηντο, ἐπιστάμενοι τίς τε ἦν καὶ πόθεν ὑπῆρχεν.

A 29. Deinde vero metuimus, ne quis ex iis, qui exponuntur, non susceptus intereat, et homicidæ simus. Sed vel omnino matrimonium non inimus nisi ad liberorum educationem; vel si a nuptiis refugimus, perpetuo nos continemus. Jamque nostrorum quidam, ut vobis persuaderet non esse mysterium apud nos promiscuum concubitum, obtulit libellum Felici Alexandriæ præfecto, rogans ut medico licentiam daret testes ipsi resecandi. Id enim sine præfecti licentia facere interdictum sibi illius urbis medici dicebant. Sed cum Felix omnino subscribere noluisset, adolescens in continentia et virginitate permanens, sua et eorum, qui idem ac ipse sentiebant, conscientia contentus fuit. Mihi autem haud absurdum videtur hoc loco mentionem B injicere illius, qui nuper exstitit, Antinoi, quem omnes ut deum cum metu colere cœperunt, cum quis esset et unde perspectum haberent.

30. Ὅπως δὲ μή τις ἀντιτιθεὶς ἡμῖν, τί κωλύει καὶ τὸν παρ' ἡμῖν λεγόμενον Χριστὸν, ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώπων ὄντα, μαγικῇ τέχνῃ ἃς λέγομεν δυνάμεις πεποιηκέναι, καὶ δόξαι διὰ τοῦτο Υἱὸν Θεοῦ εἶναι, τὴν ἀπόδειξιν (62) ἤδη ποιησόμεθα, οὐ τοῖς λέγουσι πιστεύοντες, ἀλλὰ τοῖς προφητεύουσι (63) πρὶν ἢ γενέσθαι, κατ' ἀνάγκην πειθόμενοι, διὰ τὸ καὶ ὄψει

30. Sed ne quis nobis opponat nihil obstare, quominus et is qui apud nos dicitur Christus, homo ex hominibus arte magica quæ dicimus miracula ediderit, ac propterea Filius Dei esse visus sit, jam demonstrationem instituemus, non dicentibus credentes, sed futura antequam **62** fiant, prædicentibus necessario fidem habentes, eo quod ipsis

curare dicebant, hi palam et aperte non dicebant Deum non esse, aut eum vitiis gaudere aut lapidi similem esse. Sed cum nefanda hæc commenta ex eorum sententia sequerentur, videbantur Justino astute profiteri quod totidem verbis efferre non audebant. In *Dialogo cum Tryphone* n. 54, colligit Justinus ex his verbis: *Lavabit in sanguine uvæ amictum suum*, sanguinem Christi, ut sanguinem uvæ, a solo Deo formatum fuisse. Sed quia res totidem verbis non declaratur, sed figura quadam involvitur, ait Justinus hoc mysterium per artem quamdam a Scriptura indicari, διὰ τῆς τέχνης. Legit Thirlbius δι' ἀνάγκης ac reddit, *aut eum non esse confiteatur necesse est*, ridetque illud Perionii, *arte et astutia*.

(58) *Καὶ πάλιν*. Aliam affert rationem cur Christiani ab exponendis liberis abhorreant.

(59) *Φίληκι*. Ita R. Stephanus et mss. Sylburgius posuit Φήλικι et mox Φήλικος. Qui præerat Ægypto vocabatur præfectus Augustalis, ejusque sedes erat Alexandriæ, ut patet ex cod. Theod. tom. V, p. 270.

(60) *Ἐφ' ἑαυτοῦ μείνας*. His verbis indicat Justinus adolescentem in virginitatis proposito perseverasse, et cum hujus laudis testimonium ab ipsis ethnicis impetrare non posset, sua et aliorum idem sentientium conscientia contentum fuisse. Propositum continentiæ sic designant antiqui. Mos est Christianis, inquit Athenagoras Legat. n. 33: ἢ οἷος τὶς ἐτέχθη μένειν, ἢ ἐφ' ἑνὶ γάμῳ, *vel qualis quisque natus est permanere, vel semel nubere*. Clemens Alex. *Strom*. III, p. 461, de eo qui secundis nuptiis abstinet: Δόξαν δὲ αὐτῷ οὐράνιον περιποιεῖ μείνας ἐφ' ἑαυτοῦ, *Gloriam sibi cœlestem conciliat in seipso manens*. In libro III *Constitut. apost.*, cap. 1, de juniore vidua sic statuitur: « Si manserit in se singularis (εἰ μείνῃ ἐφ' ἑαυτῆς) donum habens viduitatis, beata reperietur. » Hinc etiam in libr. II Hermæ mandat. 4: « Qui nubit non peccat: sed si per se manserit, magnum sibi conquirit honorem apud Dominum. » Forte legendum « si super se manserit; » sic enim legitur in eodem capite n. 1: « Præceptum est vobis ut cœlibes maneatis; » pro quibus verbis legitur ad marginem, « super vos manere. » S. Methodius orat. 3 apud Combefis. p. 85, ait Paulum hortari μένειν ἐφ' ἑαυτῷ, unicis nuptiis contentum. Eodem modo loquitur S. Basilius ep. C 217, can. 60. Gregorius Nyssenus in Vita S. Macrinæ p. 180, testatur eam, defuncto adolescente cui destinata erat, statuisse perpetuam virginitatem servare, μένειν ἐφ' ἑαυτῆς τὸ λοιπὸν ἠξίου.

(61) *Διὰ φόβου*. Putarunt interpretes ipsius Adriani metu adductos esse homines, ut Antinoum colerent. Atque ita quidem statuendum esset, si legeremus ut apud Eusebium διὰ φόβον, *per vim et metum*, ut interpretatur Valesius. Sed longe præclarior ac verior erit sententia, si legamus διὰ φόβου, ac ita reddamus: *Tanquam Deum cum metu colere cœperunt*, vel *ut Deum metuere et colere cœperunt*. Non enim ipse Adrianus imperii sui auctoritate homines terruit, sed ipsius Antinoi, tanquam magni cujusdam Dei, metus animis incussus. Huic enim attributa, teste Spartiano in Adriani Vita, urbs de ejusdem dicta nomine, templa in illius honorem, sacri ludi, sacerdotes et prophetæ. Hæc hominibus timorem incusserunt. At vim non intulit, qui id humanitate sua consecutus est, ut testatur D Athenagoras n. 30 *Apol*. Nititur Thirlbius testimonio S. Athanasii, qui in orat. *contra Gentes*, p. 9, ait Antinoum adorari διὰ φόβον τοῦ προστάξαντος, *ob metum illius qui id jusserat*. Maxima sane auctoritas S. Athanasii, sed eum cum Athenagora conciliabimus in adnotatione ad hunc locum Athenagoræ. At Justinus conciliari non posset, si legamus διὰ φόβον nihil aliud addendo; tunc enim terror intelligi hac voce deberet.

(62) *Τὴν ἀπόδειξιν*. Exsequitur quod secundo loco promiserat sese probaturum, nempe Filium Dei hominem factum fuisse. Paulo ante legendum ἀντιθείη, idque vidit Thirlbius qui eidem objectioni observat Irenæum eodem modo occurrere lib. II, c. 57 et Lactantium lib. V, c. 3.

(63) *Τοῖς προφητεύουσι*. Clarom. Τοῖς προφητεύσασι, sed tamen ad marg. apposita lectio vulgata.

oculis ita, ut prædicta fuerant, evenisse et evenire videamus; quæ sane demonstratio vobis quoque, ut arbitramur, maxima et verissima videbitur.

31. Quidam igitur homines inter Judæos Dei prophetæ exstitere, per quos Spiritus propheticus futura prænuntiavit antequam fierent. Horum vaticinia diligenter asservabant, qui secundum temporum seriem in Judæa regnarunt, cum ea, ut ex ore vaticinantium emissa fuerant, propria Hebræorum lingua in libris ab ipsis prophetis conscripta possiderent. Ptolemæus autem rex Ægyptiorum, cum bibliothecam construeret, ac omnium hominum scripta comportare conaretur, certior de his quoque vaticiniis factus, Herodem tunc Judæorum regem per legatos rogavit, ut libros prophetarum ad se mitteret. Ac rex quidem Herodes ea quam diximus Hebræorum lingua scriptos misit. Sed cum nota Ægyptiis non essent, quæ scripta in illis erant, iterum legatis missis ab eo petiit, ut ad se mitteret, qui hos libros in Græcum sermonem transferrent. Quod cum factum esset, apud Ægyptios quoque hactenus libri manserunt, ac ubique apud omnes exstant Judæos, qui quamvis legant, non tamen quid dicatur intelligunt, sed nos pro inimicis et hostibus habent, et non secus ac vos, necem nobis, cum hujus rei potestatem nacti sunt, et supplicia inferunt; id quod vobis facile persuaderi potest. Nam in bello Judaico, quod nuper confectum est, dux Judæorum defectionis Barchochebas solos Christianos ad gravia supplicia, nisi Jesum Christum negarent et blasphemiis appeterent, abripi

A ὡς προεφητεύθη ὁρᾶν γενόμενα καὶ γινόμενα· ἥπερ μεγίστη καὶ ἀληθεστάτη ἀπόδειξις καὶ ὑμῖν, ὡς νομίζομεν, φανήσεται.

31. Ἄνθρωποι οὖν τινες ἐν Ἰουδαίοις γεγένηνται Θεοῦ προφῆται, δι' ὧν τὸ προφητικὸν Πνεῦμα προεκήρυξε τὰ γενήσεσθαι μέλλοντα, πρὶν ἢ γενέσθαι· καὶ τούτων οἱ ἐν Ἰουδαίοις κατὰ καιροὺς γενόμενοι βασιλεῖς, τὰς προφητείας ὡς ἐλέχθησαν ὅτε προεφητεύοντο, τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν Ἑβραΐδι φωνῇ ἐν βιβλίοις ὑπ' αὐτῶν τῶν προφητῶν συντεταγμένας κτώμενοι, περιεῖπον. Ὅτε δὲ Πτολεμαῖος ὁ Αἰγυπτίων βασιλεὺς βιβλιοθήκην κατεσκεύαζε (64), καὶ τὰ πάντων ἀνθρώπων συγγράμματα συνάγειν ἐπειράθη, πυθόμενος καὶ περὶ τῶν προφητειῶν τούτων, προσέπεμψε B τῷ τῶν Ἰουδαίων τότε βασιλεύοντι Ἡρώδῃ (65), ἀξιῶν διαπεμφθῆναι αὐτῷ τὰς βίβλους τῶν προφητειῶν. Καὶ ὁ μὲν βασιλεὺς Ἡρώδης τῇ προειρημένῃ Ἑβραΐδι αὐτῶν φωνῇ γεγραμμένας διεπέμψατο. Ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἦν γνώριμα τὰ ἐν αὐταῖς γεγραμμένα τοῖς Αἰγυπτίοις, πάλιν αὐτὸν ἠξίωσε πέμψας τοὺς μεταβαλοῦντας αὐτὰς εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ἀνθρώπους ἀποστεῖλαι. Καὶ τούτου γενομένου, ἔμειναν αἱ βίβλοι καὶ παρ' Αἰγυπτίοις μέχρι τοῦ δεῦρο, καὶ πανταχοῦ παρὰ πᾶσίν εἰσιν Ἰουδαίοις· οἳ καὶ ἀναγινώσκοντες οὐ συνιᾶσι τὰ εἰρημένα, ἀλλ' ἐχθροὺς ἡμᾶς καὶ πολεμίους ἡγοῦνται, ὁμοίως ὑμῖν ἀναιροῦντες καὶ κολάζοντες ἡμᾶς ὁπόταν δύνωνται, ὡς καὶ πεισθῆναι δύνασθε. Καὶ γὰρ ἐν τῷ νῦν γεγενημένῳ (66) Ἰουδαϊκῷ πολέμῳ, Βαρχοχέβας ὁ τῆς C Ἰουδαίων ἀποστάσεως ἀρχηγέτης, Χριστιανοὺς μόνους εἰς τιμωρίας δεινὰς (67), εἰ μὴ ἀρνοῖντο Ἰη-

(64) *Κατεσκεύαζε*. Ita R. Stephanus et mss. Sylburg. κατεσκεύασε.

(65) *Ἡρώδῃ*. Manifestus nævus; sed qui imperitis potius librariis, quam Justino tribui debeat. Certe redundat illud vocabulum, saltem post has voces ὁ βασιλεύς. Videtur ergo ex margine in contextum irrepsisse. Grabius legendum putat βασιλεύοντι ἱερεῖ, et paulo post βασιλεύων ἱερεὺς pro βασιλεὺς Ἡρώδης. Firmat hanc legendi rationem Philonis testimonio, qui pontificem, ad quem legatos misit Ptolemæus, regnum cum sacerdotio obtinuisse scribit lib. II *De vit. Moys.*, p. 658: Πρέσβεις εὐθὺς ἔπεμψε πρὸς τὸν τῆς Ἰουδαίας ἀρχιερέα καὶ βασιλέα· ὁ γὰρ αὐτὸς ἦν. *Legatos confestim misit ad Judæorum pontificem et regem: idem enim tunc erat.* Aliam init viam Usserius dissert. 2, *in LXX interpr.*, p. 31. Nihil prorsus emendat, sed ex dictis Justini conjicit Cleopatram, quæ priore bibliotheca in cineres redacta novam in Serapeo constituit, ab Herode idem fere beneficium, ac olim a summo sacerdote Ptolemæum, impetrasse, ut codices Hebræos ac Græcam interpretationem eruditis manibus castigatam ad se mitteret; quamobrem Justinum temporibus quidem graviter errasse, sed tamen aliquam veri umbram assecutum esse.—*Τῷ τῶν Ἰουδ. τότε βασιλεύοντι Ἡρώδῃ* κ.τ.λ. Manifestus anachronismus, cum certum sit Ptolemæum (Philadelphum) multum tempore Herodem præcessisse. Langus igitur Sylburgio astipulante Justinum notavit pro βασιλ. Ἡρ. scribere debuisse ἀρχιερεύοντι Ἐλεαζάρῳ itemque paulo post ἀρχιερεὺς Ἐλεάζαρος pro βασιλεὺς Ἡρώδης. Grabius, omnem culpam illius erroris transferens in scribam aliquem « reipublicæ Judaicæ minus gnarum, » conjicit Martyrem non Ἡρώδῃ, sed ἱερεῖ scripsisse et mox βασιλεύων ἱερεύς, id quod firmare studet Philonis testimonio (vid. *Cohort. ad Gr.* n. 13, ubi etiam Alexandrinæ versionis origo narratur), qui pontificem, ad quem legatos misit Ptolemæus, regnum cum sacerdotio obtinuisse scribit. Thalemannus vocem Ἡρώδης opinatur ex margine irrepsisse, cui ascripsisset imperitus quidam nesciens, pontificem quoque regem dici posse; idem jam Pearsonus et Maranus statuerant. Fabricius (*Biblioth. gr.* ed. Harl. vol. VII, p. 60) Usserio assentitur existimanti (*De Græca LXX interpretum versione synt.* Lond. 1655, 4, p. 31), Justinum mira quadam ἀβλεψίᾳ Philadelphi et Cleopatræ bibliothecarum historiam commiscuisse. Istarum quæpiam conjecturarum si cui placuerit, ego non invidebo; scilicet nævus videtur D potius Justino quam librariis attribuendus esse. OTTO.

(66) *Γεγενημένῳ*. Euseb. loco mox citato habet γενομένῳ et Βαρχωχέβας et ἐκέλευεν ἄγεσθαι.

(67) *Μόνους εἰς τιμωρίας δεινάς*. Hanc narrationem non docte interpretatus Banagius ac narratorem haud liberaliter refellit. « Queritur Justinus martyr, inquit *Hist. Jud.* lib. VI, part. 1, cap. 9, n. 21, quod Barchochebas solos impugnaret Christianos, solosque illos trucidaret, quia religionem suam ejurare nolebant.... sed quis credat ethnicos, quibus bellum intulerat, ab ejus crudelitate tutos fuisse? » Levis animadversio Banagium errore exsolvere poterat. Non enim negat Justinus crudelem in ipsos etiam ethnicos fuisse Barchochebam, sed barbarum in solos Christianos fuisse tortorem, iisque solis horrenda supplicia, nisi religionem suam ejurarent, parasse testatur.

σοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῖεν, ἐκέλευεν ἀπάγεσθαι. Ἐν δὴ ταῖς τῶν προφητῶν βίβλοις εὕρομεν προκηρυσσόμενον, παραγινόμενον, γεννώμενον διὰ παρθένου, καὶ ἀνδρούμενον, καὶ θεραπεύοντα πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν, καὶ νεκροὺς ἀνεγείροντα, καὶ φθονούμενον καὶ ἀγνοούμενον καὶ σταυρούμενον Ἰησοῦν τὸν ἡμέτερον Χριστὸν, καὶ ἀποθνήσκοντα, καὶ ἀνεγειρόμενον, καὶ εἰς οὐρανοὺς ἀνερχόμενον, καὶ Υἱὸν Θεοῦ ὄντα καὶ κεκλημένον, καί τινας πεμπομένους ὑπ' αὐτοῦ εἰς πᾶν γένος ἀνθρώπων κηρύξοντας ταῦτα, καὶ τοὺς ἐξ ἐθνῶν ἀνθρώπους μᾶλλον αὐτῷ πιστεύειν. Προεφητεύθη δὲ πρὶν ἢ φανῆναι αὐτὸν, ἔτεσι ποτὲ μὲν πεντακισχιλίοις (68), ποτὲ δὲ τρισχιλίοις, ποτὲ δὲ δισχιλίοις, καὶ πάλιν χιλίοις (69), καὶ ἄλλοτε ὀκτακοσίοις. Κατὰ γὰρ τὰς διαδοχὰς τῶν γενῶν (70) ἕτεροι καὶ ἕτεροι B ἐγένοντο προφῆται.

32. Μωϋσῆς μὲν οὖν, πρῶτος τῶν προφητῶν (71) γενόμενος, εἶπεν αὐτολεξεὶ οὕτως· *Οὐκ ἐκλείψει ἄρχων ἐξ Ἰούδα οὐδὲ ἡγούμενος ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ, ἕως ἂν ἔλθῃ ᾧ ἀπόκειται* (72)· *καὶ αὐτὸς ἔσται προσδοκία ἐθνῶν, δεσμεύων πρὸς ἄμπελον τὸν πῶλον αὐτοῦ, πλύνων ἐν αἵματι σταφυλῆς τὴν στολὴν αὐτοῦ*. Ὑμέτερον οὖν ἐστιν ἀκριβῶς ἐξετάσαι καὶ μαθεῖν, μέχρι τίνος ἦν ἄρχων καὶ βασιλεὺς ἐν Ἰουδαίοις ἴδιος αὐτῶν. Μέχρι τῆς φανερώσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου, καὶ τῶν ἀγνοουμένων προφητειῶν ἐξηγητοῦ, ὡς προεῤῥέθη ὑπὸ τοῦ θείου ἁγίου προφητικοῦ Πνεύματος διὰ τοῦ Μωϋσέως, μὴ ἐκλείψειν ἄρχοντα ἀπὸ Ἰουδαίων ἕως ἂν ἔλθῃ ᾧ ἀπόκειται τὸ βασίλειον. Ἰούδας γὰρ προπάτωρ Ἰουδαίων, ἀφ' οὗ καὶ τὸ Ἰουδαῖοι καλεῖσθαι ἐσχήκασι· καὶ ὑμεῖς μετὰ τὴν γενομένην αὐτοῦ φανέρωσιν καὶ Ἰουδαίων ἐβασιλεύσατε, καὶ τῆς ἐκείνων πάσης γῆς ἐκρατήσατε. Τὸ δὲ, *Αὐτὸς ἔσται προσδοκία ἐθνῶν*, μηνυτικὸν ἦν ὅτι ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν προσδοκήσου-

A jubebat. In his autem prophetarum libris prænuntiatum reperimus Jesum Christum nostrum advenientem atque ex Virgine nascentem, ad ætatem virilem pervenientem, morbos omnes et ægritudines curantem, et mortuos ad vitam revocantem, invisum, ignoratum et crucifixum, morientem et resurgentem, ac in cœlos ascendentem; eumque esse et vocari Filium Dei, et nonnullos ab eo mitti ad omne hominum genus, qui hæc prædicent, magisque illi credere eos qui sunt ex gentibus. Prænuntiatus autem est, antequam prodiret, annis nunc quinquies mille, nunc ter mille, nunc bis mille, interdum mille, nonnunquam octingentis. **63** Nam secundum generationum successiones alii atque alii prophetæ exstiterunt.

32. Moyses quidem, qui primus exstitit prophetarum, sic ad verbum scripsit: *Non deficiet princeps e Juda, neque dux e femore ejus, donec veniat cui repositum est, et ipse erit exspectatio gentium, ligans ad vitem pullum suum, lavans in sanguine uvæ stolam suam*[69]. Vestrum est igitur accurate inquirere et pernoscere quoadusque Judæis suus fuerit proprius princeps et rex. Nimirum quoad apparuit Jesus Christus magister noster, et latentium oraculorum interpres, quemadmodum prædictum est a Spiritu prophetico per Moysem, non defecturum e Judæis principem, donec veniret ille cui repositum erat regnum. Judas enim auctor generis Judæorum exC stitit, a quo etiam ut Judæi vocarentur habuerunt; et postquam ille prodiit, vos Judæis imperastis, et omnem eorum terram ditioni vestræ adjecistis. Illud autem, *Ipse erit exspectatio gentium*, significabat fore ex omnibus gentibus, qui eum denuo venturum exspectarent. Quod quidem vobis licet cernere et

[69] Gen. XLIX, 10.

(68) *Πενταχισχιλίοις*. Demonstrat Martianæus noster in defensione text. Hebr. tom. II, cap. 1, primum illum prophetam, qui Christi adventum quinque annorum millibus præcessit, non Henochum esse, ut placebat Perionio, sed Adamum, cujus prophetia sacris et ecclesiasticis scriptoribus laudata. Quod autem idem Martianæus ex verbis Justini colligit, eum non amplius quam quinque annorum millia a mundi creatione ad Christi ortum numerasse, id vereor ut certum et exploratum sit. Neque enim in ejusmodi numeris accuratissime versatur Justinus, qui etiam infra n. 42. Davidem annis mille et quingentis ante Christum collocat.

(69) *Χιλίοις*. Post Adamum, Noe et Moysem, proprius Davidi locus videtur assignari. Sed cum ab eo usque ad Christum annos mille et quingentos infra numeret Justinus, nihil certi videtur statui posse.

(70) *Γενῶν*. Legit γενεῶν eruditus Londinensis editor. Sed nihil prorsus mutandum. Sic enim infra κατὰ γένους διαδοχήν. Sic etiam Africanus apud Euseb. Hist. lib. I, c. 7: τὴν ἐπαλλαγὴν τῶν γενῶν διηγήσομαι.

(71) *Πρῶτος τῶν προφητῶν*. Non video cur Moysen Grabius contendat dignitate, non tempore, primum prophetarum dici. Quem enim Justinus in Cohort. ut scriptorum omnium antiquissimum citat, quid mirum est, si eum hoc loco inter sacros scriptores primum recenset?

(72) *Ὧ ἀπόκειται*. Regius codex et R. Stephanus habent ὃ ἀπόκειται, Clarom. τὸ ἀπόκειται. Legitur in nostris editionibus LXX interpretum τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ. Magna est hac in re apud scriptores ecclesiasticos varietas, sed non dubium est D quin legerit Justinus ᾧ ἀπόκειται, tum quia paulo post addit post has voces τὸ βασίλειον, tum quia in *Dialogo* n. 120, contendit ita reddidisse Septuaginta interpretes, ac Judæos aliam lectionem excogitasse, nempe τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ. Lectionem, quam tuetur Justinus, magis usitatam apud Christianos fuisse colligimus ex testimonio Juliani, qui eos accusat apud Cyrill. Alex. lib. VIII, p. 253, quod Scripturam depravaverint, inducenda hac lectione ᾧ ἀπόκειται. Sic interpretatus est Symmachus, teste Eusebio *Demonstr. Evang.* p. 372. Interdum eadem lectio occurrit apud Eusebium, ut lib. VII *Demonstr.* cap. ult. Sed ipse lib. VIII, cap. 1, sic explicat τὰ ἀποκείμενα Christo, ut aliter legisse non videatur. Legimus apud Archelaum p. 78: *Donec veniat cujus est.* Quod quidem librariorum erratum videtur esse pro *cui jus est*. Longius foret in aliis scriptoribus recensendis immorari.

rei experientia credere. Ex omni enim hominum genere exspectant illum in Judæa crucifixum, post quem statim bello capta Judæorum terra vobis tradita est. Istud porro, *ligans ad vitem pullum suum, et lavans in sanguine uvæ stolam suam*, symbolum erat res significans partim Christo eventuras, partim ab ipso gerendas. Nam pullus quidam asinæ stabat in quodam introitu vici ad vitem alligatus; quem cum sibi a discipulis tunc adduci jussisset, adductum conscendit, eique insidens Jerosolymam ingressus est, ubi maximum Judæorum templum erat, quod postea a vobis eversum est. Ac postea in crucem actus est, ut quod reliquum erat prophetiæ expleretur. Nam illud *lavans in sanguine uvæ stolam suam*, passionem illam prænuntiabat, quam erat passurus, sanguine eos expians qui ipsi credunt. Nam quæ dicitur a divino Spiritu per prophetam stola, homines sunt ei credentes, in quibus illud a Deo semen habitat Verbum. Quod autem dicitur sanguis uvæ, id significabat eum, qui apparituras erat, sanguinem quidem habiturum, sed non ex humano semine, verum ex divina virtute. Prima autem secundum parentem omnium et Dominum Virtus et Filius, Verbum est; quod quomodo incarnatum homo factum sit, deinceps dicemus. Quemadmodum enim uvæ sanguinem **64** non homo fecit, sed Deus : ita et hic sanguis significabatur non ex humano sanguine, sed ex virtute Dei, ut jam diximus, futurus. Atque Isaias alius propheta eadem verbis diversis prædicens sic fatur : *Orietur stella ex Jacob et flos e radice Jesse ascendet, et in brachium ejus gentes sperabunt* [70]. Stella sane lucida exorta est, et flos ascendit e radice Jesse, hic Christus. Nam ex Virgine seminis Jacobi, qui Judæ pater exstitit (Judam autem Judæorum patrem esse ostendimus) per virtutem Dei genitus est. Ac Jesse quidem proavus Christi secundum oraculum fuit; Jacobi autem et Judæ filius secundum generis successionem.

A σιν αὐτὸν πάλιν παραγενησόμενον· ὅπερ ὄψει ὑμῖν πάρεστιν ἰδεῖν, καὶ ἔργῳ πεισθῆναι. Ἐκ πάντων γὰρ γενῶν ἀνθρώπων προσδοκῶσι τὸν ἐν Ἰουδαίᾳ σταυρωθέντα, μεθ' ὃν εὐθὺς δοριάλωτος ὑμῖν ἡ γῆ Ἰουδαίων παρεδόθη. Τὸ δὲ, *Δεσμεύων πρὸς ἄμπελον τὸν πῶλον αὐτοῦ, καὶ πλύνων τὴν στολὴν αὐτοῦ ἐν αἵματι σταφυλῆς*, σύμβολον δηλωτικὸν ἦν τῶν γενησομένων τῷ Χριστῷ, καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ πραχθησομένων. Πῶλος γάρ τις ὄνου εἱστήκει ἔν τινι εἰσόδῳ κώμης πρὸς ἄμπελον (73) δεδεμένος, ὃν ἐκέλευσεν ἀγαγεῖν αὐτῷ τότε τοὺς γνωρίμους αὐτοῦ, καὶ ἀχθέντος ἐπιβὰς ἐκάθισε, καὶ εἰσελήλυθεν εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα, ἔνθα τὸ μέγιστον ἱερὸν ἦν Ἰουδαίων, ὃ ὑφ' ὑμῶν ὕστερον κατεστράφη. Καὶ μετὰ ταῦτα ἐσταυρώθη, ὅπως τὸ λεῖπον τῆς προφητείας συντελεσθῇ. B Τὸ γὰρ, *Πλύνων τὴν στολὴν αὐτοῦ ἐν αἵματι σταφυλῆς*, προαγγελτικὸν ἦν τοῦ πάθους οὗ πάσχειν ἔμελλε, δι' αἵματος καθαίρων τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ. Ἡ γὰρ κεκλημένη ὑπὸ τοῦ θείου Πνεύματος διὰ τοῦ προφήτου στολὴ, οἱ πιστεύοντες αὐτῷ εἰσιν ἄνθρωποι, ἐν οἷς οἰκεῖ τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ σπέρμα, ὁ Λόγος (74). Τὸ δὲ εἰρημένον αἷμα τῆς σταφυλῆς σημαντικὸν τοῦ ἔχειν μὲν αἷμα τὸν φανησόμενον, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀνθρωπείου σπέρματος, ἀλλ' ἐκ θείας δυνάμεως. Ἡ δὲ πρώτη δύναμις (75) μετὰ τὸν Πατέρα πάντων καὶ Δεσπότην Θεὸν, καὶ Υἱὸς, ὁ Λόγος ἐστίν· ὃς τίνα τρόπον σαρκοποιηθεὶς ἄνθρωπος γέγονεν, ἐν τοῖς ἑξῆς ἐροῦμεν. Ὃν τρόπον γὰρ τὸ τῆς ἀμπέλου αἷμα οὐκ ἄνθρωπος πεποίηκεν, ἀλλ' ὁ Θεὸς, C οὕτως καὶ τοῦτο ἐμηνύετο (76) οὐκ ἐξ ἀνθρωπείου σπέρματος γενήσεσθαι τὸ αἷμα, ἀλλ' ἐκ δυνάμεως Θεοῦ, ὡς προέφημεν. Καὶ Ἡσαΐας δὲ ἄλλος προφήτης τὰ αὐτὰ δι' ἄλλων ῥήσεων προφητεύων, οὕτως εἶπεν· *Ἀνατελεῖ ἄστρον* (77) *ἐξ Ἰακὼβ, καὶ ἄνθος ἀναβήσεται ἀπὸ τῆς ῥίζης Ἰεσσαί· καὶ ἐπὶ τὸν βραχίονα αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσιν*. Ἄστρον δὲ φωτεινὸν ἀνέτειλε, καὶ ἄνθος ἀνέβη ἀπὸ τῆς ῥίζης Ἰεσσαὶ, οὗτος ὁ Χριστός. Διὰ γὰρ παρθένου τῆς ἀπὸ τοῦ σπέρματος Ἰακὼβ, τοῦ γενομένου πατρὸς Ἰούδα, τοῦ δεδηλωμένου Ἰουδαίων πατρὸς, διὰ δυνάμεως Θεοῦ ἀπεκυήθη· καὶ Ἰεσσαὶ προπάτωρ μὲν κατὰ τὸ λόγιον γεγένηται· τοῦ δὲ Ἰακὼβ καὶ τοῦ Ἰούδα κατὰ γένους διαδοχὴν υἱὸς ὑπῆρχεν.

33. Jam vero quemadmodum ex virgine oriturum conceptis verbis Isaias prædixerit, audite. Sic au-

33. Καὶ πάλιν ὡς αὐτολεξεὶ διὰ παρθένου μὲν τεχθησόμενος διὰ τοῦ Ἡσαΐου προεφητεύθη, ἀκού-

[70] Isa. XI, 1.

(73) *Πρὸς ἄμπελον*. Hunc pullum ad vitem alligatum fuisse nec Evangelistæ narrant, nec ipse Justinus in *Dialogo* n. 75, ubi hanc prophetiam uberius explicat.

(74) *Τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ σπέρμα, ὁ Λόγος*. Legendum existimat Grabius τὸ πνεῦμα, tum quia Spiritui melius convenit, ut in fidelibus dicatur habitare; tum quia non multo post, nempe n. 33, Verbum vocatur Spiritus. Scio equidem Verbo interdum a Justino Spiritus nomen attribui; at hoc loco non incommode vocatur semen. Sic in *Apol.* 2, n. 6 : Ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ Λόγου, et n. 7 : κατὰ σπερματικοῦ Λόγου μέρος.

(75) *Ἡ δὲ πρώτη δύναμις*. Quod ait Justinus Verbum esse virtutem illam, quæ obumbravit Virgini; quodque illud num. sequenti vocat Spiritum D sanctum, id novum videri non debet, sed usitatum fuit apud sanctos Patres ante et post Justinum, ut pluribus demonstrat doctissimus S. Hilarii Operum editor, Præfat. n. 2.

(76) *Τοῦτο ἐμηνύετο*. Legit τούτου Thirlbius, quæ quidem emendatio satis apta videtur, sed minime necessaria.

(77) *Ἀνατελεῖ ἄστρον*. Observat Grabius hoc Balaami oraculum, *Orietur stella ex Jacob*, apud Irenæum citari lib. III, c. 9, et Isaiæ in antiquissimo Vossii codice attribui, ut eidem prophetæ a Justino tribuitur. Sed hæc ratio non me deterret quominus credam Justinum, dum Scripturam memoriter citat, ex duobus oraculis, Balaam et Isaiæ, unum fecisse.

σατε. Ἐλέχθη δὲ οὕτως· *Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει, καὶ τέξεται υἱόν· καὶ ἐροῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, Μεθ' ἡμῶν ὁ Θεός.* Ἃ γὰρ ἦν ἄπιστα καὶ ἀδύνατα νομιζόμενα παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γενήσεσθαι, ταῦτα ὁ Θεὸς προεμήνυσε διὰ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος μέλλειν γίνεσθαι, ἵν', ὅταν γένηται, μὴ ἀπιστηθῇ, ἀλλ' ἐκ τοῦ προειρῆσθαι πιστευθῇ. Ὅπως δέ τινες (78) μὴ νοήσαντες τὴν δεδηλωμένην προφητείαν, ἐγκαλέσωσιν ἡμῖν ἅπερ ἐνεκαλέσαμεν τοῖς ποιηταῖς εἰποῦσιν ἀφροδισίων χάριν ἐληλυθέναι ἐπὶ γυναῖκας τὸν Δία, διασαφῆσαι τοὺς λόγους πειρασώμεθα. Τὸ οὖν, *Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει*, σημαίνει οὐ συνουσιασθεῖσαν τὴν παρθένον συλλαβεῖν. Εἰ γὰρ ἐσυνουσιάσθη ὑπὸ ὁτουοῦν, οὐκ ἔτι ἦν παρθένος· ἀλλὰ δύναμις Θεοῦ, ἐπελθοῦσα τῇ Παρθένῳ, ἐπεσκίασεν αὐτὴν, καὶ κυοφορῆσαι παρθένον οὖσαν πεποίηκε. Καὶ ὁ ἀποσταλεὶς δὲ πρὸς αὐτὴν τὴν παρθένον κατ' ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ ἄγγελος Θεοῦ, εὐηγγελίσατο αὐτὴν εἰπών· *Ἰδοὺ συλλήψῃ ἐν γαστρὶ ἐκ Πνεύματος ἁγίου, καὶ τέξῃ υἱὸν, καὶ Υἱὸς Ὑψίστου κληθήσεται· καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν· αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν·* ὡς οἱ ἀπομνημονεύσαντες πάντα τὰ περὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐδίδαξαν· οἷς ἐπιστεύσαμεν· ἐπειδὴ καὶ διὰ Ἡσαΐου τοῦ προδεδηλωμένου τὸ προφητικὸν Πνεῦμα τοῦτον γενησόμενον, ὡς προεμηνύομεν (79), ἔφη. Τὸ Πνεῦμα οὖν καὶ τὴν δύναμιν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο νοῆσαι θέμις, ἢ τὸν Λόγον, ὃς καὶ πρωτότοκος τῷ Θεῷ ἐστι, Μωσῆς (80) ὁ προδεδηλωμένος προφήτης ἐμήνυσε. Καὶ τοῦτο, ἐλθὸν ἐπὶ τὴν Παρθένον καὶ ἐπισκιάσαν, οὐ διὰ συνουσίας, ἀλλὰ διὰ δυνάμεως ἐγκύμονα κατέστησε. Τὸ δὲ Ἰησοῦς ὄνομα τῇ Ἑβραΐδι φωνῇ σωτὴρ τῇ Ἑλληνίδι διαλέκτῳ δηλοῖ. Ὅθεν καὶ ὁ ἄγγελος πρὸς τὴν Παρθένον εἶπε, *καὶ καλέσεις τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰησοῦν· αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν.* Ὅτι δὲ οὐδενὶ ἄλλῳ θεοφοροῦνται οἱ προφητεύοντες εἰ μὴ λόγῳ θείῳ (81), καὶ ὑμεῖς, ὡς ὑπολαμβάνω, φήσετε.

34. Ὅπου δὲ καὶ τῆς γῆς γεννᾶσθαι ἔμελλεν, ὡς προεῖπεν ἕτερος προφήτης ὁ Μιχαίας, ἀκούσατε. Ἔφη δὲ οὕτως· *Καὶ σὺ, Βηθλεὲμ γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς*

A tem locutus est : *Ecce Virgo in utero habebit, et pariet filium, et dicent super nomine ejus : Nobiscum Deus*[71]. Quæ enim incredibilia erant et fieri non posse hominibus videbantur, ea Deus per Spiritum propheticum futura prænuntiavit, ut cum evenissent, fides eis non derogaretur, sed ex eo quod essent prædicta, crederentur. Ne qui autem prolatam prophetiam minus intelligentes, eadem nobis objiciant, quæ poetis, Jovem dicentibus ad mulieres rei venereæ causa ventitasse, objecimus; verba explanare tentemus. Illud igitur : *Ecce Virgo in utero habebit*, significat absque concubitu concepturam. Nam si cum aliquo consuevisset, non jam esset virgo. Sed virtus Dei superveniens Virgini obumbravit eam, fecitque ut tum, cum esset Virgo, prægnaret. Et qui tunc ad ipsam Virginem missus est B Angelus Dei, sic lætum ei nuntium attulit : *Ecce concipies in utero ex Spiritu sancto, et paries filium, et Filius Altissimi vocabitur : et vocabis nomen ejus Jesum. Ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum*[72] quemadmodum docuerunt, qui omnia ad Salvatorem nostrum Jesum Christum pertinentia litteris mandarunt; quibus quidem credimus, quia per eum etiam, quem jam diximus, Isaiam Spiritus propheticus illum ita, uti exposuimus, nasciturum dixit. Spiritum igitur et virtutem quæ a Deo est, nihil aliud fas est intelligere, quam Verbum, quod et Deo primogenitum est, ut is, quem jam diximus, Moyses propheta indicavit. Atque hic Spiritus cum in Virginem illapsus esset, eique obumbrasset, illam non ex concubitu, sed ex virtute prægnantem effecit. Jesus autem, Hebraicæ linguæ C nomen, idem sonat Græco sermone ac Salvator. Unde angelus ad virginem dixit : *Et vocabis nomen Jesum; ipse enim salvum faciet populum suum a peccatis eorum.* Vaticinantes autem dum divinitus efferuntur, nulla alia re efferri, quam verbo divino, vos quoque, arbitror, dicetis.

65 34. Ubi autem terrarum nasciturus esset, quomodo alius propheta Michæas prædixerit, audite. Sic autem dixit : *Et tu, Bethlehem terra Judæ,*

[71] Isa. VII, 14. [72] Luc. I, 31, 32; Matth. I, 21.

(78) *Ὅπως δέ τινες*. Legendum monet Thirlbius D ὅπως δὲ μή τινες.

(79) *Ὡς προεμηνύομεν*. Clarom. προσμηνύομεν.

(80) *Μωσῆς*. Nemo est, qui non advertat legendum esse ὡς Μωσῆς. Sed Grabius longe diversam emendandi hujus loci rationem sequitur. Legendum enim putat, ὡς Ἡσαΐας, atque errorem inde ortum putat quod scriptum fuisset brevitatis causa ὡς Ἡσ. unde factum Μωσῆς. Necesse non est commentum hominis eruditi pluribus refellere. Liquet enim Justinum, qui hoc loco Verbum ante incarnationem primogenitum esse docet, minime respexisse ad Isaiæ de Filio incarnato et Virgine Deum pariente oracula. At Moysis auctoritate Justinus utitur dialog. n. 50, ut probet Verbum esse primogenitum. Quare non debet Isaias in Moysis locum huc intrudi. Vide hunc *Dialogi* locum.

(81) *Λόγῳ θείῳ*. Nequaquam hæc de Verbo Dei Filio, ut existimarunt interpretes Justini, accipienda sunt, sed de eloquiis Dei, quæ inflammant prophetas, ut de Josepho dictum est in psalmo CIV: τὸ λόγιον τοῦ Κυρίου ἐπύρωσεν αὐτόν. Quanquam Verbum aspirat prophetis per Spiritum sanctum; non tamen quadrabat, ut Justinus, qui tertiam Trinitatis Personam appellare solet Spiritum propheticum (ut num. 6, 13 et 33), prophetas ab alia, quam Verbo, Persona negaret afflari. Præterea hæc verba, *vos quoque, arbitror, dicetis*, Justinum probant de re facili et pervulgata loqui. Porro Trinitatis mysterium ethnicis notum non erat, vel potius invisum erat et stultum videbatur, ut observat Justinus num. 13. At vates eloquiis divinis inflammari et efferri, res erat ad omnium intelligentiam accommodata.

nequaquam minima es in principibus Judæ: ex te A *enim egredietur dux, qui pascet populum meum*[73]. Est autem vicus quidam in terra Judæorum, stadiis triginta quinque Hierosolymis distans, ubi natus est Jesus Christus, quemadmodum et ex descriptionibus census discere potestis, quæ sub Cyrenio, primo vestro in Judæa præside, confectæ sunt.

35. Quod autem futurum erat ut Christus natus cæteros homines usque ad ætatem virilem lateret, id quod evenit; quæ prædicta sint ea de re audite. Sic autem habent: *Puer natus est nobis, et adolescentulus datus est nobis: cujus super humeros imperium ejus*[74], indicium potentiæ crucis, cui affixus humeros applicuit, quemadmodum progressu orationis clarius demonstrabitur. Rursus idem propheta B Isaias divinitus afflatus a Spiritu prophetico dixit: *Expandi manus meas ad populum incredulum et contradicentem, ad eos qui incedunt in via non bona. Postulant nunc a me judicium et appropinquare Deo audent*[75]. Ac rursus aliis verbis per alium prophetam ait: *Ipsi foderunt meas manus et pedes, et jecerunt sortem super vestimentum meum*[76]. Ac David quidem, rex et propheta, qui hæc dixit, nihil horum passus est. Christi autem Jesu manus expansæ fuerunt, cum a Judæis crucifigeretur contradicentibus et asserentibus eum non esse Christum. Nam et illum, ut dixit propheta, per ludibrium in tribunali collocarunt et dixerunt, *Judica nobis.* Illud autem, *Foderunt meas manus et pedes*, narratio erat clavorum, qui in cruce manibus ejus et pedibus infixi C sunt. Et postquam eum crucifixerunt, sorte duxerunt ejus vestimentum, illudque inter se partiti sunt qui eum crucifixerant. Atque hæc ita gesta esse ex actis sub Pontio Pilato confectis discere potestis. Quod autem diserte prædictum fuerat eum asinæ pullo sessurum et Hierosolymam ingressurum, pronuntiata ab alio propheta Sophonia vaticinii verba dabimus. Sic autem habent: *Lætare vehementer fi-*

ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα· ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται ἡγούμενος ὅστις ποιμανεῖ τὸν λαόν μου. Κώμη δέ τις ἐστὶν ἐν τῇ χώρᾳ Ἰουδαίων, ἀπέχουσα σταδίους τριακονταπέντε Ἱεροσολύμων, ἐν ᾗ ἐγεννήθη (82) Ἰησοῦς Χριστὸς, ὡς καὶ μαθεῖν δύνασθε ἐκ τῶν ἀπογραφῶν τῶν γενομένων ἐπὶ Κυρηνίου τοῦ ὑμετέρου, ἐν Ἰουδαίᾳ πρώτου γενομένου ἐπιτρόπου (83).

35. Ὡς δὲ καὶ λήσειν ἔμελλε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους γεννηθεὶς ὁ Χριστὸς, ἄχρις ἀνδρωθῇ (84), ὅπερ καὶ γέγονεν, ἀκούσατε τῶν προειρημένων εἰς τοῦτο. Ἔστι δὲ ταῦτα (85)· *Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, καὶ νεανίσκος ἡμῖν ἀπεδόθη· οὗ ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῶν ὤμων*, μηνυτικὸν τῆς δυνάμεως τοῦ σταυροῦ, ᾧ προσέθηκε τοὺς ὤμους σταυρωθεὶς, ὡς προϊόντος τοῦ λόγου σαφέστερον δειχθήσεται. Καὶ πάλιν ὁ αὐτὸς προφήτης Ἡσαΐας θεοφορούμενος τῷ Πνεύματι τῷ προφητικῷ, ἔφη· *Ἐγὼ ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ἐπὶ λαὸν ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα, ἐπὶ τοὺς πορευομένους ἐν ὁδῷ οὐ καλῇ. Αἰτοῦσί με νῦν κρίσιν, καὶ ἐγγίζειν Θεῷ τολμῶσιν.* Καὶ πάλιν ἐν ἄλλοις λόγοις δι' ἑτέρου προφήτου λέγει· *Αὐτοὶ ὤρυξάν μου πόδας καὶ χεῖρας, καὶ ἔβαλον κλῆρον ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου.* Καὶ ὁ μὲν Δαβὶδ, ὁ βασιλεὺς καὶ προφήτης, ὁ εἰπὼν ταῦτα, οὐδὲν τούτων ἔπαθεν. Ἰησοῦς δὲ Χριστὸς ἐξετάθη τὰς χεῖρας, σταυρωθεὶς ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀντιλεγόντων αὐτῷ καὶ φασκόντων μὴ εἶναι αὐτὸν Χριστόν. Καὶ γὰρ, ὡς εἶπεν ὁ Προφήτης, διασύροντες αὐτὸν, ἐκάθισαν ἐπὶ βήματος, καὶ εἶπον· *Κρῖνον ἡμῖν* (86). Τὸ δὲ, *ὤρυξάν μου χεῖρας καὶ πόδας*, ἐξήγησις τῶν ἐν τῷ σταυρῷ παγέντων ἐν ταῖς χερσὶ καὶ τοῖς ποσὶν αὐτοῦ ἥλων ἦν. Καὶ μετὰ τὸ σταυρῶσαι αὐτὸν, ἔβαλον κλῆρον ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτοῦ, καὶ ἐμερίσαντο ἑαυτοῖς οἱ σταυρώσαντες αὐτόν. Καὶ ταῦτα ὅτι γέγονε, δύνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων. Καὶ ὅτι ῥητῶς καθεσθησόμενος ἐπὶ πῶλον ὄνου, καὶ εἰσελευσόμενος εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα προεφήτευτο (86*), ἑτέρου προφήτου τοῦ Σοφονίου (87) τὰς τῆς προφητείας λέξεις

[73] Mich. v, 2. [74] Isa. IX, 6. [75] Isa. LXV, 2; LVIII, 2. [76] Psal. XXI, 18.

(82) *Ἐν ᾗ ἐγεννήθη.* Vide *Dialog.* n. 77.

(83) *Ἐπιτρόπου.* Negat Grabius hac voce significari procuratorem, sed præfectum; hujusque observationis auctorem citat Grotium. Sed tamen accuratius mihi videtur rectorem aut præsidem Judææ aut Syriæ attribuere, quam præfectum. De hoc Cyrenio, sive Quirinio, vide Vales. *in Euseb.* v, 5.

(84) *Ἄχρις ἀνδρωθῇ.* Non hic agitur de Christi silentio et vita obscuriore usque ad baptismum, sed de Judæorum erga illum animo, qui eum regem et Deum suum esse non cognoverunt. Dixerat enim antea Justinus, nempe n. 31, Christum a prophetis, ut « invisum et ignotum et crucifixum » prænuntiari. Probat hoc loco Christum ignotum fuisse Judæis, quia principatum ex ipsa cruce adeptus est, in quam scilicet Judæi illum ignorantes egerunt. Et n. 49: « Christum non modo non cognoverunt, sed etiam crucifixerunt. » Quare cum ignoratio et invidia et crux simul conjuncta sint, illud ἄχρις ἀνδρωθῇ virilem ætatem non excludit, sed potius includit, ac Christum ab ipso ortu usque ad ætatem virilem et extremum vitæ tempus Judæis invisum et ignotum fuisse demonstrat.

(85) *Ἔστι δὲ ταῦτα.* Longam hic inducit lacu- D nam Grabius et non solum cum Lango aliquod de obscura Christi vita testimonium, sed etiam promissa n. 31, de Christi miraculis et de invidia Judæorum oracula excidisse ex hoc loco pronuntiat; sed prorsus immerito. Nam ex his quæ promisit Justinus, duo exsequitur hoc loco, nempe Christum singulos ætatum gradus peracturum, et invisum ac ignotum ac crucifixum iri. Id autem optime probat ex testimonio, in quo et varii gradus ætatis Christi commemorantur, et imperium illius ex ipsa cruce repetitur. Quid ergo huic orationi deesse possit? De miraculis aget n. 48, de invidia Judæorum agit hoc ipso in loco, ut per se patet.

(86) *Κρῖνον ἡμῖν.* Sententiæ, non verborum allegatio Matth. XXVII, inquit Langus.

(86*) Legendum προεπεφήτευτο.

(87) *Τοῦ Σοφονίου.* Μνημονικὸν ἁμάρτημα. Sunt enim hæc Zachariæ, non Sophoniæ verba, inquit R. Stephanus. Zachariæ tribuuntur in *Dialogo* n. 53, ut observat Grabius.

ἐροῦμεν. Εἰσὶ δὲ αὗται· *Χαῖρε σφόδρα, θύγατερ* A *Σιὼν, κήρυσσε, θύγατερ Ἱερουσαλήμ· Ἰδοὺ ὁ βασιλεύς σου ἔρχεταί σοι πρᾶος, ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὄνον, καὶ πῶλον υἱὸν ὑποζυγίου.*

36. Ὅταν δὲ τὰς λέξεις τῶν προφητῶν λεγομένας ὡς ἀπὸ προσώπου ἀκούητε, μὴ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἐμπεπνευσμένων λέγεσθαι νομίσητε, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ κινοῦντος αὐτοὺς θείου λόγου (88). Ποτὲ μὲν γὰρ ὡς προαγγελτικῶς τὰ μέλλοντα γενήσεσθαι λέγει, ποτὲ δ' ὡς ἀπὸ προσώπου τοῦ Δεσπότου πάντων καὶ Πατρὸς Θεοῦ φθέγγεται, ποτὲ δὲ ὡς ἀπὸ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ποτὲ δὲ ὡς ἀπὸ προσώπου λαῶν ἀποκρινομένων τῷ Κυρίῳ, ἢ τῷ Πατρὶ αὐτοῦ· ὁποῖον καὶ ἐπὶ τῶν παρ' ὑμῖν συγγραφέων ἰδεῖν ἔστιν, ἕνα μὲν τὸν τὰ πάντα συγγράφοντα ὄντα, πρόσωπα δὲ τὰ διαλεγόμενα παραφέροντα (89). Ὅπερ μὴ νοήσαντες οἱ B ἔχοντες τὰς βίβλους τῶν προφητῶν Ἰουδαῖοι, οὐκ ἐγνώρισαν οὔτε παραγενόμενον τὸν Χριστὸν, ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς τοὺς λέγοντας παραγεγενῆσθαι αὐτὸν, καὶ ὡς προκεκήρυκτο ἀποδεικνύντας ἐσταυρῶσθαι ὑπ' αὐτῶν, μισοῦσιν.

37. Ἵνα δὲ καὶ τοῦτο ὑμῖν φανερὸν γένηται, ἀπὸ προσώπου τοῦ Πατρὸς (90) ἐλέχθησαν διὰ Ἡσαΐου τοῦ προειρημένου προφήτου οἵδε οἱ λόγοι· *Ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον, καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ· Ἰσραὴλ δέ με οὐκ ἔγνω, καὶ ὁ λαός μου* (91) *οὐ συνῆκεν. Οὐαὶ ἔθνος ἁμαρτωλὸν, λαὸς πλήρης ἁμαρτιῶν, σπέρμα πονηρὸν! υἱοὶ ἄνομοι, ἐγκατελίπετε τὸν Κύριον.* Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ, ὅταν λέγῃ ὁ αὐτὸς προφήτης ὁμοίως ἀπὸ τοῦ Πατρός· *Ποῖόν μοι οἶκον οἰκοδομήσετε; λέγει Κύριος. Ὁ* C *οὐρανός μοι θρόνος, καὶ ἡ γῆ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν μου.* Καὶ πάλιν ἀλλαχοῦ· *Τὰς νουμηνίας ὑμῶν καὶ τὰ σάββατα μισεῖ ἡ ψυχή μου, καὶ μεγάλην ἡμέραν νηστείας καὶ ἀργίαν οὐκ ἀνέχομαι· οὐδ' ἂν ἔρχησθε ὀφθῆναί μοι, εἰσακούσομαι ὑμῶν. Πλήρεις αἵματος αἱ χεῖρες ὑμῶν. Κἂν φέρητε σεμίδαλιν, θυμίαμα, βδέλυγμά μοί ἐστι· στέαρ ἀρνῶν καὶ αἷμα ταύρων οὐ βούλομαι. Τίς γὰρ ἐξεζήτησε ταῦτα ἐκ τῶν χειρῶν ὑμῶν; Ἀλλὰ διάλυε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας, διάσπα στραγγαλιὰς βιαίων συναλλαγμάτων· ἄστεγον καὶ γυμνὸν σκέπε, διάθρυπτε πεινῶντι τὸν ἄρτον σου.* Ὁποῖα μὲν οὖν ἐστι καὶ τὰ διδασκόμενα διὰ τῶν προφητῶν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ (92), νοεῖν δύνασθε.

38. Ὅταν δὲ ἀπὸ προσώπου τοῦ Χριστοῦ λέγῃ τὸ D προφητικὸν Πνεῦμα, οὕτως φθέγγεται· *Ἐγὼ ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ἐπὶ λαὸν ἀπειθοῦντα καὶ ἀν-*

lia Sion: prædica filia Hierusalem: Ecce rex tuus venit tibi mitis, asino insidens et pullo filio subjugalis[77].

36. Sed cum prophetarum verba velut aliqua ex persona efferri auditis, non ab his qui afflati fuerunt, sed ab eo, quod illos movebat, verbo divino dicta existimate. Interdum enim prænuntiantis more futura exponit, interdum ut ex persona Domini omnium et Patris Dei loquitur, interdum ut ex persona Christi, interdum **66** ut ex persona populorum Domino aut ejus Patri respondentium loquitur. Quale est quod et apud vestros scriptores cernere licet, apud quos unus quidem scribit omnia, colloquentes autem personas inducit. Quod cum non intellexissent Judæi, quorum in manibus sunt libri prophetarum, nec Christum advenientem cognoverunt, sed et nos, qui advenisse dicimus, et ab illis, ut prædictum fuerat, crucifixum demonstramus odio prosequuntur.

37. Atque ut id etiam perspectum habeatis; dicta sunt ex persona Patris per eum, quem diximus, prophetam Isaiam hæc verba: *Cognovit bos possessorem suum et asinus præsepe domini sui: Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit. Væ genti peccatrici, populo pleno peccatis, semini nequam. Filii iniqui, deseruistis Dominum*[78]. Et rursum alibi, cum idem propheta similiter ex persona Patris dicit: *Qualem mihi ædificabitis domum? dicit Dominus. Cœlum sedes mea, et terra scabellum pedum meorum*[79]. Ac rursum alibi: *Neomenias vestras, et Sabbata odit anima mea. Et diem magnum jejunii, et otium non fero; neque si veniatis ut appareatis mihi, exaudiam vos. Plenæ sunt manus vestræ sanguine. Etiamsi offeratis similam, incensum, abominatio mihi est. Adipem agnorum et sanguinem hircorum nolo. Quis enim quæsivit hæc de manibus vestris?*[80] *Sed dissolve omnem colligaturam iniquitatis; disrumpe obligationes violentorum contractuum; vagum et nudum tege; frange esurienti panem tuum*[81]. Qualia ergo sint ea, quæ per prophetas docentur ex persona Dei, intelligere potestis.

38. Quando autem ex persona Christi loquitur Spiritus propheticus, sic fatur: *Expandi manus meas ad populum incredulum et contradicentem, ad*

[77] Zach. IX, 9. [78] Isa. I, 3. [79] Isa. LXVI, 1. [80] Isa. I, 14. [81] Isa. XVIII, 6.

(88) *Κινοῦντος αὐτοὺς θείου Λόγου.* Divinum verbum prophetas movere dicitur, quia quidquid verborum proferebant, id eis inspirabatur. Dicuntur n. 13 nulla alia re efferri quam verbo divino. *Ea loquebantur quæ ipsis inspirabantur*, inquit Athenagoras *Legat.* n. 8, ἃ ἐνηργοῦντο ἐξεφώνησαν.

(89) *Παραφέροντα.* Non male legeretur διαφέροντα, *personæ colloquentes diversæ*. Atque ita videtur legisse Langus. Sed tamen nihil mutandum duxi, quia verbum παραφέρειν nonnunquam apud Justinum idem valet ac inducere. Vide *Dialog.*, n. 69. Illud ergo παραφέροντα refertur ad τὸν συγγράφοντα.

(90) *Τοῦ Πατρός.* Miror unde in mentem venerit Lango et Sylburgio nomen Filii hic Patris nomini substituere. Utrumque merito reprehendit Grabius.

(91) *Λαός μου.* Legendum esse λαός με monet Grabius, atque ita legi infra n. 59.

(92) *Ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.* Non dicit ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, sed ita accipienda hæc verba quasi scriptum esset ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ, Patris videlicet. Ita hæc verba intellexit Thirlbius. Vide infra n. 44.

cos qui incedunt in via non bona [82]. Et iterum: *Dorsum meum dedi ad flagella, et genas meas ad alapas: et faciem meam non averti a confusione sputorum, et Dominus auxiliator meus factus est: propterea non sum confusus, sed posui faciem meam, sicut solidam petram: et novi quoniam non confundar; quia juxta est, qui justificavit me* [83]. Ac rursum cum dicit: *Super vestem meam miserunt sortem, et foderunt pedes meos et manus* [84]. *Ego autem dormivi et somnum cepi, et exsurrexi; quia Dominus suscepit me* [85]. Et rursum cum ait: *Locuti sunt labiis, moverunt caput, dicentes: Liberet seipsum* [86]. Quæ omnia a Judæis Christo accidisse cognoscere potestis. Nam crucifixo eo distorserunt labia, et capita moverunt, dicentes: *Qui mortuos excitavit, liberet seipsum* [87].

A *τιλέγοντα, ἐπὶ τοὺς πορευομένους ἐν ὁδῷ οὐ καλῇ.* Καὶ πάλιν· *Τὸν νῶτόν μου τέθεικα εἰς μάστιγας, καὶ τὰς σιαγόνας μου εἰς ῥαπίσματα, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ἀπέστρεψα ἀπὸ αἰσχύνης ἐμπτυσμάτων· καὶ ὁ Κύριος βοηθός μου ἐγένετο· διὰ τοῦτο οὐκ ἐνετράπην, ἀλλ' ἔθηκα τὸ πρόσωπόν μου ὡς στερεὰν πέτραν, καὶ ἔγνων ὅτι οὐ μὴ αἰσχυνθῶ, ὅτι ἐγγίζει ὁ δικαιώσας με.* Καὶ πάλιν ὅταν λέγῃ· *Αὐτοὶ ἔβαλον κλῆρον ἐπὶ τὸν ἱματισμόν μου, καὶ ὤρυξάν μου πόδας καὶ χεῖρας. Ἐγὼ δὲ ἐκοιμήθην καὶ ὕπνωσα, καὶ ἀνέστην, ὅτι Κύριος ἀντελάβετό μου.* Καὶ πάλιν ὅταν λέγῃ· *Ἐλάλησαν ἐν χείλεσιν, ἐκίνησαν κεφαλήν, λέγοντες· Ῥυσάσθω ἑαυτόν.* Ἅτινα πάντα γέγονεν (93) ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῷ Χριστῷ, μαθεῖν δύνασθε. Σταυρωθέντος γὰρ αὐτοῦ, ἐξέστρεφον τὰ χείλη, καὶ ἐκίνουν τὰς κεφαλάς, λέγοντες· *Ὁ νεκροὺς ἀνεγείρας ῥυσάσθω ἑαυτόν.*

39. Quando autem Spiritus propheticus ut futura vaticinans loquitur, sic ait: *Ex Sion enim exibit lex, et verbum Domini de Hierusalem. Et judicabit inter gentes, et arguet populum multum. Et contundent gladios suos in aratra, et lanceas suas in falces; et non levabit gens contra gentem* **67** *gladium, et non discent amplius belligerare* [88]. Atque id ita evenisse persuaderi vobis potest. Hierosolymis enim viri numero duodecim in mundum profecti sunt, iique imperiti nec dicendi facultate præditi; sed Dei virtute communiti denuntiarunt omni hominum generi missos se esse a Christo, ut omnes verbum Dei docerent; et qui olim cædibus mutuis grassabamur, non modo cum inimicis bellum non gerimus, sed etiam ne mentiamur, aut eos qui interrogant decipiamus, libenter Christum confitendo morimur. Facile enim erat, ut quod dicitur:

Jurata lingua, non tamen jurata mens,

nos quoque imitaremur. Sed ridiculum foret, ut obstricti a vobis sacramento et conscripti milites fidem vobis datam, qui nihil illis potestis incorrupti præstare, et suæ ipsorum vitæ et parentibus et patriæ et omnibus propinquis præponant; nos autem, qui incorruptæ vitæ cupidi sumus, non perferamus omnia, ut optata ab eo, qui potest præstare, consequamur.

40. Audite quomodo et de iis prædictum sit, qui ejus doctrinam prædicaverunt et adventum nuntiarunt, supradicto propheta et rege sic dicente per Spiritum propheticum: *Dies diei eructat verbum, et nox nocti annuntiat sermonem. Non sunt loquelæ neque sermones, quorum non audiantur voces eorum.*

B 39. Ὅταν δὲ ὡς προφητεῦον τὰ μέλλοντα γίνεσθαι λαλῇ τὸ προφητικὸν Πνεῦμα, οὕτως λέγει· *Ἐκ γὰρ Σιὼν ἐξελεύσεται νόμος, καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ. Καὶ κρινεῖ ἀνὰ μέσον ἐθνῶν, καὶ ἐλέγξει λαὸν πολύν. Καὶ συγκόψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα, καὶ τὰς ζιβύνας αὐτῶν εἰς δρέπανα, καὶ οὐ μὴ λήψονται ἔθνος ἐπὶ ἔθνος μάχαιραν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἔτι πολεμεῖν.* Καὶ ὅτι οὕτως γέγονε, πεισθῆναι δύνασθε. Ἀπὸ γὰρ Ἱερουσαλὴμ ἄνδρες δεκαδύο τὸν ἀριθμὸν ἐξῆλθον εἰς τὸν κόσμον, καὶ οὗτοι ἰδιῶται, λαλεῖν μὴ δυνάμενοι· διὰ δὲ Θεοῦ δυνάμεως ἐμήνυσαν παντὶ γένει ἀνθρώπων, ὡς ἀπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ διδάξαι πάντας τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον· καὶ οἱ πάλαι ἀλληλοφόνται οὐ μόνον οὐ πολεμοῦμεν τοὺς ἐχθρούς, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ μηδὲ ψεύδεσθαι, C μηδ' ἐξαπατῆσαι τοὺς ἐξετάζοντας, ἡδέως, ὁμολογοῦντες τὸν Χριστόν, ἀποθνήσκομεν. Δυνατὸν γὰρ ἦν τὸ λεγόμενον·

Ἡ γλῶσσ' (94) *ὀμώμοκεν, ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος,*

ποιεῖν ἡμᾶς εἰς τοῦτο. Γελοῖον ἤδη (95) πρᾶγμα, ὑμῖν μὲν τοὺς συντιθεμένους καὶ καταλεγομένους στρατιώτας, καὶ πρὸ τῆς ἑαυτῶν ζωῆς, καὶ γονέων, καὶ πατρίδος, καὶ πάντων τῶν οἰκείων, τὴν ὑμετέραν ἀσπάζεσθαι ὁμολογίαν, μηδὲν ἄφθαρτον δυναμένων ὑμῶν αὐτοῖς παρασχεῖν· ἡμᾶς δέ, ἀφθαρσίας ἐρῶντας, μὴ πάνθ' ὑπομεῖναι ὑπὲρ τοῦ τὰ ποθούμενα παρὰ τοῦ δυναμένου δοῦναι λαβεῖν.

40. Ἀκούσατε δὲ πῶς καὶ περὶ τῶν κηρυξάντων (96) τὴν διδαχὴν αὐτοῦ, καὶ μηνυσάντων τὴν ἐπιφά- D νειαν, προεῤῥέθη, τοῦ προειρημένου προφήτου καὶ βασιλέως οὕτως εἰπόντος διὰ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος· *Ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα, καὶ νὺξ τῇ νυκτὶ ἀναγγέλλει γνῶσιν. Οὐκ εἰσὶ λαλιαὶ*

[82] Isa. LXV, 2. [83] Isa. L, 6. [84] Psal. XXI, 19. [85] Psal. III, 6. [86] Psal. XXI, 8. [87] Matth. XXVII, 39. [88] Isa. II, 3.

(93) *Γέγονεν.* Vel præmittendum ὡς alterutri verbo γέγονεν aut μαθεῖν, ut placet Sylburgio, vel potius cum Grabio legendum γεγονέναι.

(94) *Ἡ γλῶσσα.* Monet Grabius post Halloixium hæc desumpta esse ex medio Euripidis *Hippolyto*, et a Cicerone sic reddi sub finem lib. III *Offic.*: « Jurata lingua, animum injuratum gero. »

(95) *Γελοῖον ἤδη.* Billius legit δέ, Sylburg. δ' ἦν vel δ' εἴη, Thirlb. ἢ δέ vel εἴη δέ. Ex levissima mutatione Otto post Grabium edidit ἤ δή. EDIT. PATROL.

(96) *Περὶ τῶν κηρυξάντων.* De SS. apostolis hæc Davidis verba in mystico sensu accepit Justinus, præeunte ipso S. Paulo Rom. X, 18. Ita Grabius, cujus nota a Thirlbio adoptata.

A οὐδὲ λόγοι ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν. *Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν, καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης τὰ ῥήματα αὐτῶν. Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς, ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδόν.* Πρὸς τούτοις δὲ καὶ λόγων ἑτέρων τῶν προφητευθέντων δι' αὐτοῦ τοῦ Δαβὶδ, καλῶς ἔχον καὶ οἰκείως ἐπιμνησθῆναι λελογίσμεθα· ἐξ ὧν μαθεῖν ὑμῖν πάρεστι, πῶς προτρέπεται ζῆν τοὺς ἀνθρώπους τὸ προφητικὸν Πνεῦμα· καὶ πῶς μηνύει τὴν γεγενημένην Ἡρώδου τοῦ βασιλέως Ἰουδαίων, καὶ αὐτῶν Ἰουδαίων, καὶ Πιλάτου τοῦ ὑμετέρου παρ' αὐτοῖς γενομένου ἐπιτρόπου, σὺν τοῖς αὐτοῦ στρατιώταις κατὰ τοῦ Χριστοῦ συνέλευσιν (97)· καὶ ὅτι πιστεύεσθαι ἔμελλεν ὑπὸ
B τῶν ἐκ παντὸς γένους ἀνθρώπων· καὶ ὅτι αὐτὸν Υἱὸν καλεῖ ὁ Θεὸς, καὶ ὑποτάσσειν αὐτῷ πάντας ἐχθροὺς ἐπήγγελται· καὶ πῶς οἱ δαίμονες (98), ὅσον ἐπ' αὐτοῖς, τήν τε τοῦ πατρὸς πάντων καὶ δεσπότου Θεοῦ, καὶ τὴν αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐξουσίαν φυγεῖν πειρῶνται· καὶ ὡς εἰς μετάνοιαν καλεῖ πάντας ὁ Θεὸς, πρὶν ἐλθεῖν τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως. Εἴρηνται δὲ οὕτως· *Μακάριος ἀνὴρ ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν, καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔστη, καὶ ἐπὶ καθέδραν λοιμῶν οὐκ ἐκάθισεν· ἀλλ' ἢ ἐν τῷ νόμῳ Κυρίου τὸ θέλημα αὐτοῦ, καὶ ἐν τῷ νόμῳ αὐτοῦ μελετήσει ἡμέρας καὶ νυκτός. Καὶ ἔσται ὡς τὸ ξύλον τὸ πεφυτευμένον παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτων, ὃ τὸν καρπὸν αὐτοῦ δώσει ἐν καιρῷ αὐτοῦ, καὶ τὸ φύλλον αὐτοῦ οὐκ ἀποῤῥυήσεται, καὶ πάντα ὅσα ἂν ποιῇ κατευοδωθήσεται.*
C *Οὐχ οὕτως οἱ ἀσεβεῖς, οὐχ οὕτως, ἀλλ' ἢ ὡσεὶ χνοῦς, ὃν ἐκρίπτει ὁ ἄνεμος ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς. Διὰ τοῦτο οὐκ ἀναστήσονται ἀσεβεῖς ἐν κρίσει, οὐδὲ ἁμαρτωλοὶ ἐν βουλῇ δικαίων. Ὅτι γινώσκει Κύριος ὁδὸν δικαίων, καὶ ὁδὸς ἀσεβῶν ἀπολεῖται. Ἵνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη, καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν καινά* (99); *Παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς, καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ Κυρίου, καὶ κατὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ, λέγοντες· Διαῤῥήξωμεν τοὺς δεσμοὺς αὐτῶν, καὶ ἀποῤῥίψωμεν ἀφ' ἡμῶν τὸν ζυγὸν αὐτῶν. Ὁ κατοικῶν ἐν οὐρανοῖς ἐκγελάσεται αὐτοὺς, καὶ ὁ Κύριος ἐκμυκτηριεῖ αὐτούς. Τότε λαλήσει πρὸς αὐτοὺς ἐν ὀργῇ αὐτοῦ, καὶ ἐν τῷ θυμῷ αὐτοῦ ταράξει αὐτούς. Ἐγὼ*
D *δὲ κατεστάθην βασιλεὺς ὑπ' αὐτοῦ, ἐπὶ Σιὼν ὄρος τὸ ἅγιον αὐτοῦ, διαγγέλλων τὸ πρόσταγμα Κυρίου. Κύριος εἶπε πρός με· Υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε. Αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου, καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. Ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ· ὡς σκεύη κεραμέως συντρίψεις αὐτούς. Καὶ νῦν, βασιλεῖς, σύνετε, παιδεύθητε,*

A *In omnem terram exivit sonus eorum, et in fines orbis terræ verba eorum. In sole posuit tabernaculum suum, et ipse tanquam sponsus procedens de thalamo suo exsultabit ut gigas ad currendam viam* [89]. His autem alia quoque ejusdem Davidis vaticinia adjicere, præclarum ac hujus loci proprium esse duximus, ex quibus discere potestis, quomodo homines vivere Spiritus propheticus hortetur, quomodo factam ab Herode Judæorum rege ipsisque Judæis cum Pilato, vestro apud eos procuratore, ejusque militibus adversus Christum coitionem narret; quomodo credituros in illum qui ex omni hominum genere vocati sunt, eumque a Deo Filium vocari dicat, ac Patrem polliceri subjecturum se illi omnes inimicos; tum etiam quomodo dæmones, quantum
B in ipsis est, parentis universorum et Domini Dei, ipsiusque Christi potestatem effugere conentur; quomodo denique omnes Deus ad pœnitentiam vocet, antequam dies judicii adveniat. Sunt autem his elata verbis: *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit: et in cathedra pestilentiæ non sedit. Sed in lege Domini voluntas ejus: et in lege ejus meditabitur die, ac nocte. Et erit tanquam lignum, quod plantatum est secus decursus aquarum; quod fructum suum dabit in tempore suo. Et folium ejus non defluet; et omnia quæcunque faciet, prosperabuntur. Non sic impii, non sic; sed tanquam pulvis, quem projicit ventus a facie terræ. Ideo non resurgent impii in judicio, neque peccatores in consilio justorum. Quoniam novit*
C *Dominus viam justorum; et iter impiorum peribit.*

68 *Quare fremuerunt gentes, et populi meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ: et principes convenerunt in unum adversus Dominum, et adversus Christum ejus, dicentes: Dirumpamus vincula eorum: et projiciamus a nobis jugum ipsorum. Qui habitat in cœlis, irridebit eos: et Dominus subsannabit eos. Tunc loquetur ad eos in ira sua, et in furore suo conturbabit eos. Ego autem constitutus sum rex ab eo, super Sion montem sanctum ejus, prædicans præceptum Domini. Dominus dixit ad me: Filius meus es tu: ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes hæreditatem tuam, et possessionem tuam terminos terræ. Reges eos in virga fer-*
D *rea: tanquam vasa figuli confringes eos. Et nunc, reges, intelligite: erudimini, omnes qui judicatis terram. Servite Domino in timore: et exsultate ei cum tremore. Apprehendite disciplinam, nequando irascatur Dominus, et pereatis de via justa. Cum exarserit in brevi ira ejus: beati omnes qui confidunt in eo* [90].

[89] Psal. XVIII, 2. [90] Psal. I et II, per totum.

(97) *Συνέλευσιν*. Hic quoque apostolorum vestigiis in Scriptura interpretanda insistit Justinus. Vide Act. IV, 27. GRABIUS et THIRLBIUS.

(98) *Καὶ πῶς οἱ δαίμονες*. Dæmones ergo existimabat in hoc psalmo, quem mox referet, dicere, *dirumpamus vincula eorum*. Quare videtur principes illos, qui initio psalmi memorantur, dæmones intellexisse.

(99) *Καινά*. Manifestum librariorum erratum pro κενά. — *Καινά*. Omnes editores legi volunt κενά. Cum vero etiam octo versionis Alexandrinæ (ed. Holm.) codd. mss. nostram exhibeant lectionem, prorsus non est mutanda. OTTO.

πάντες οἱ κρίνοντες τὴν γῆν. Δουλεύσατε τῷ Κυρίῳ ἐν φόβῳ, καὶ ἀγαλλιᾶσθε αὐτῷ ἐν τρόμῳ. Δράξασθε παιδείας, μή ποτε ὀργισθῇ Κύριος, καὶ ἀπολεῖσθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας, ὅταν ἐκκαυθῇ ἐν τάχει ὁ θυμὸς αὐτοῦ· μακάριοι πάντες οἱ πεποιθότες ἐπ' αὐτόν.

41. Ac rursus in alia prophetia per eumdem Davidem ostendens Spiritus propheticus Christum post crucis supplicium regnaturum esse, sic fatur: *Cantate Domino, omnis terra, et annuntiate de die in diem salutare ejus. Quoniam magnus Dominus et laudabilis nimis: terribilis super omnes deos. Quoniam omnes dii gentium simulacra dæmoniorum sunt; Deus autem cœlos fecit. Gloria et laus in conspectu ejus, et fortitudo et gloriatio in loco sanctificationis ejus. Date Domino Patri sæculorum gloriam; accipite gratiam, et ingredimini in conspectum ejus, et adorate in atriis sanctis ejus. Metuat a facie ejus omnis terra, et prosperetur recte agendo, et non commoveatur. Lætentur in gentibus: Dominus regnavit a ligno* [91].

A **41.** Καὶ πάλιν δι' ἄλλης προφητείας μηνῦον τὸ προφητικὸν Πνεῦμα δι' αὐτοῦ τοῦ Δαβὶδ, ὅτι μετὰ τὸ σταυρωθῆναι βασιλεύσει ὁ Χριστὸς, οὕτως εἶπεν· *Ἄσατε τῷ Κυρίῳ, πᾶσα ἡ γῆ (1), καὶ ἀναγγείλατε ἡμέραν ἐξ ἡμέρας τὸ σωτήριον αὐτοῦ. Ὅτι μέγας Κύριος καὶ αἰνετὸς σφόδρα, φοβερὸς ὑπὲρ πάντας τοὺς θεούς· ὅτι πάντες οἱ θεοὶ τῶν ἐθνῶν εἴδωλα δαιμονίων εἰσὶν, ὁ δὲ Θεὸς τοὺς οὐρανοὺς ἐποίησε. Δόξα καὶ αἶνος κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ, καὶ ἰσχὺς καὶ καύχημα ἐν τόπῳ ἁγιάσματος αὐτοῦ. Δότε τῷ Κυρίῳ τῷ Πατρὶ τῶν αἰώνων (2) δόξαν· λάβετε χάριν καὶ εἰσέλθετε κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ, καὶ προσκυνήσατε ἐν αὐλαῖς ἁγίαις αὐτοῦ. Φοβηθήτω ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ πᾶσα ἡ γῆ, καὶ κατορθωθήτω, καὶ μὴ σαλευθήτω. Εὐφρανθήτωσαν ἐν τοῖς ἔθνεσιν· ὁ Κύριος ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ ξύλου.*

42. Quandonam autem futura propheticus Spiritus, ut jam facta pronuntiet, quemadmodum vel in iis, quæ attulimus, animadvertere est; id quoque, ne quam legentibus excusationem præbeat, explanabimus. Quæ omnino cognita sunt futura, ea ut jam facta prædicit. Cur autem ita res accipienda sit, animum ad ea, quæ dicentur, advertite. David annis mille et quingentis, antequam Christus homo factus crucifigeretur, supradicta pronuntiavit; nec quisquam ante eum crucifixus lætitiam gentibus attulit; sed neque etiam post eum. Noster autem Jesus Christus crucifixus et mortuus resurrexit et regnavit in cœlum reversus; atque ex iis, quæ ejus nomine per apostolos in omnibus gentibus promulgata sunt, lætitia est eorum, qui annuntiatam ab eo vitam incorruptam exspectant.

B **42.** Ὅταν δὲ τὸ προφητικὸν Πνεῦμα τὰ μέλλοντα γίνεσθαι ὡς ἤδη γενόμενα λέγῃ, ὡς καὶ ἐν τοῖς προειρημένοις δοξάσαι ἐστὶν, ὅπως ἀπολογίαν (3) μὴ παράσχῃ τοῖς ἐντυγχάνουσιν, καὶ τοῦτο διασαφήσομεν. Τὰ πάντως ἐγνωσμένα (4) γενησόμενα προλέγει, ὡς ἤδη γενόμενα. Ὅτι δὲ οὕτως δεῖ ἐκδέχεσθαι, ἐνατενίσατε τῷ νοῒ τοῖς λεγομένοις. Δαβὶδ ἔτεσι (5) χιλίοις καὶ πεντακοσίοις πρὶν ἢ Χριστὸν ἄνθρωπον γενόμενον σταυρωθῆναι τὰ προειρημένα ἔφη, καὶ οὐδεὶς τῶν πρὸ ἐκείνου γενομένων σταυρωθεὶς εὐφροσύνην παρέσχε τοῖς ἔθνεσιν, ἀλλ' οὐδὲ τῶν μετ' ἐκεῖνον. Ὁ καθ' ἡμᾶς δὲ Ἰησοῦς Χριστὸς, σταυρωθεὶς καὶ ἀποθανὼν, ἀνέστη, καὶ ἐβασίλευσεν ἀνελθὼν εἰς οὐρανόν· καὶ ἐπὶ τοῖς παρ' αὐτοῦ διὰ τῶν ἀποστόλων C ἐν τοῖς πᾶσιν ἔθνεσι κηρυχθεῖσιν εὐφροσύνη ἐστὶ προσδοκώντων τὴν κατηγγελμένην ὑπ' αὐτοῦ ἀφθαρσίαν.

43. Ne quis autem ex iis, quæ exposuimus, id a nobis dici colligat, fati necessitate omnia **69** fieri, ex eo quod præcognita jam dixerimus; id quoque dissolvimus. Edocti a prophetis pœnas et supplicia

43. Ὅπως δὲ μή τινες ἐκ τῶν προλελεγμένων ὑφ' ἡμῶν δοξάσωσι καθ' εἱμαρμένης ἀνάγκην φάσκειν ἡμᾶς τὰ γινόμενα γίνεσθαι, ἐκ τοῦ προειπεῖν προεγνωσμένα (6), καὶ τοῦτο διαλύομεν (7). Τὰς τιμω-

[91] Psal. xcv, 1-10.

(1) *Πᾶσα ἡ γῆ*. Desunt hic nonnulla, quæ cum legantur in *Dialogo* c. 73, a librariis omissa putat Thirlbius.

(2) *Τῷ Πατρὶ τῶν αἰώνων*. Legit Thirlbius [et reponendum putat Gallandius], αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν, quia ita habemus in *Dialogo* n. 73. Quasi vero non potuerit Justinus Scripturam aliter in aliis locis citare.

(3) *Ἀπολογίαν*. Langus et Gelenius videntur legisse ἀπορίαν. Primus enim vertit *dubitationem*, alter, *ne facessat negotium*. Grabio probatur Sylburgii conjectura a Wollio accepta, ἀντιλογίαν, *occasionem contradicendi*. Sed non videntur eruditi viri ingenium S. Justini et illius consuetudinem disputandi satis perspexisse. Nam cum impositum sibi esse duceret, quamplurimos ad veritatis cognitionem adducere, operam dabat exemplo Pauli, ut mundus esset a sanguine omnium, nec dubitabat quin, si quid subtraheret utilium rerum, relicta audientibus excusatio in suum ipsius caput resiliret. Vide infra n. 55 et 61, et *Dialog.* n. 38, 44, 58 et 82. Nihil igitur omnino mutandum, nec probabilior conjectura Thirlbii qui reponit ἀλογίαν.

(4) *Ἐγνωσμένα*. Reddit Langus, *Quæ omnino futura decreta sunt*. Recte quoad sententiam; sed verbum verbo reddere malui, atque hoc verbum eodem modo interpretari hoc in loco ac in aliis se- D quentibus. Nec tamen inde sequitur Justinum non ea etiam decreta credidisse, quæ dicit fuisse præcognita. Quomodo enim Christi Incarnationem et resurrectionem et alia ejusmodi, de quibus hic agitur, decreta et constituta ab æterno non credidisset?

(5) *Ἔτεσι*. Grabius putat hunc errorem esse librariorum, non Justini.

(6) *Ἐκ τοῦ προειπεῖν προεγνωσμένα*. Grabius, Langi interpretatione leviter mutata, sic reddit: *Nec aliqui colligant nos dicere... eo quod prædicta sint, prædeterminata esse.* Sed cum ubique fateatur Justinus omnia a Deo προεγνωσμένα, ut infra n. 44 et 45, non videtur id negasse hoc loco, sed potius occurrere voluisse iniquis consecutionibus, quæ ex ea re jam sæpe asseverata deduci potuissent. Ita hunc locum intellexit Thirlbius.

(7) *Διαλύομεν*. Inutilis conjectura Sylburgii legentis διαλύσομεν.

ρίας καὶ τὰς κολάσεις, καὶ τὰς ἀγαθὰς ἀμοιβὰς, κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἑκάστου ἀποδίδοσθαι διὰ τῶν προφητῶν μαθόντες, καὶ ἀληθὲς ἀποφαινόμεθα. Ἐπεὶ εἰ μὴ τοῦτό ἐστιν, ἀλλὰ καθ' εἱμαρμένην πάντα γίνεται, οὔτε τὸ ἐφ' ἡμῖν ἐστιν ὅλως. Εἰ γὰρ εἵμαρται (8) τόνδε τινὰ ἀγαθὸν εἶναι, καὶ τόνδε φαῦλον, οὔθ' οὗτος ἀποδεκτὸς, οὐδὲ ἐκεῖνος μεμπτέος. Καὶ αὖ, εἰ μὴ προαιρέσει ἐλευθέρᾳ πρὸς τὸ φεύγειν τὰ αἰσχρὰ, καὶ αἱρεῖσθαι τὰ καλὰ, δύναμιν ἔχει τὸ ἀνθρώπειον γένος, ἀναίτιόν ἐστι τῶν ὁπωσδήποτε πραττομένων. Ἀλλ' ὅτι ἐλευθέρᾳ προαιρέσει καὶ κατορθοῖ, καὶ σφάλλεται, οὕτως ἀποδείκνυμεν. Τὸν αὐτὸν ἄνθρωπον τῶν ἐναντίων τὴν μετέλευσιν ποιούμενον ὁρῶμεν· εἰ δὲ εἵμαρτο ἢ φαῦλον ἢ σπουδαῖον εἶναι, οὐκ ἄν ποτε τῶν ἐναντίων δεκτικὸς ἦν, καὶ πλειστάκις μετετίθετο· ἀλλ' οὐδ' οἱ μὲν ἦσαν σπουδαῖοι, οἱ δὲ φαῦλοι, ἐπεὶ τὴν εἱμαρμένην αἰτίαν φαύλων, καὶ ἐναντία ἑαυτῇ πράττουσαν ἀποφαινόμεθα (9)· ἢ ἐκεῖνο τὸ προειρημένον δόξαι ἀληθὲς εἶναι, ὅτι οὐδέν ἐστιν ἀρετὴ οὐδὲ κακία, ἀλλὰ δόξῃ μόνον ἢ ἀγαθὰ ἢ κακὰ νομίζεται, ἥπερ, ὡς δείκνυσιν ὁ ἀληθὴς λόγος, μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἐστίν. Ἀλλ' εἱμαρμένην (10) φαμὲν ἀπαράβατον ταύτην εἶναι τοῖς τὰ καλὰ ἐκλεγομένοις τὰ ἄξια ἐπιτίμια· καὶ τοῖς ὁμοίως τὰ ἐναντία, τὰ ἄξια ἐπίχειρα. Οὐ γὰρ ὥσπερ τὰ ἄλλα, οἷον δένδρα καὶ τετράποδα, μηδὲν δυνάμενα προαιρέσει πράττειν, ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον· οὐδὲ γὰρ ἦν ἄξιος ἀμοιβῆς ἢ ἐπαίνου, οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ ἑλόμενος τὸ ἀγαθὸν, ἀλλὰ τοῦτο γενόμενος· οὐδ' εἰ κακὸς ὑπῆρχε, δικαίως κολάσεως ἐτύγχανεν, οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ τοιοῦτος ὤν, ἀλλ' οὐδὲν δυνάμενος εἶναι ἕτερον παρ' ὃ ἐγεγόνει.

44. Ἐδίδαξε δὲ ἡμᾶς ταῦτα τὸ ἅγιον προφητικὸν Πνεῦμα, διὰ Μωσέως φῆσαν τῷ πρώτῳ πλασθέντι (11) ἀνθρώπῳ εἰρῆσθαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὕτως· *Ἰδοὺ πρὸ προσώπου σου τὸ ἀγαθὸν, καὶ τὸ κακόν· ἔκλεξαι τὸ ἀγαθόν.* Καὶ πάλιν διὰ Ἡσαΐου τοῦ ἑτέρου προφήτου, ὡς ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καὶ Δεσπότου Θεοῦ εἰς τοῦτο λεχθῆναι οὕτως· *Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε· ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, μάθετε καλὸν ποιεῖν· κρίνατε ὀρφανῷ, καὶ δικαιώσατε χήραν· καὶ δεῦτε, καὶ διαλεχθῶμεν, λέγει Κύριος. Καὶ ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡσεὶ ἔριον λευκανῶ· καὶ ἐὰν ὦσιν ὡς κόκκινον, ὡς χιόνα λευκανῶ. Καὶ ἐὰν θέλητε, καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· ἐὰν δὲ μὴ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται. Τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα.* Τὸ δὲ προειρημέ-

A ac bonas remunerationes pro meritis cujusque actionum irrogari, verum id esse confirmamus. Nam si res ita se non habet, ac fati necessitate fiunt omnia, nullus jam libero arbitrio locus. Si enim fato decretum est hunc esse bonum, istum autem malum, neque hic laudandus, neque iste vituperandus. Ac rursus nisi humanum genus facultatem habeat libera animi inductione et fugiendi turpia et honesta sectandi, extra noxiam est, quidquid egerit. Sed libera animi inductione hominem vel bene agere vel male, sic demonstramus. Hominem eumdem in contraria transcurrere videmus. Quod si fato decretum esset, eum vel bonum esse vel malum, non sane contrariorum capax esset, nec tam sæpe mutaretur. Sed ne alii
B quidem boni essent, alii mali; vel etiam fatum malorum causam esse, ac contraria sibi ipsi facere statueremus; vel verum nobis videretur id, de quo jam diximus [91], nihil esse virtutem aut vitium, sed sola opinione bona aut mala dijudicari, quæ profecto, ut vera ratio demonstrat, maxima impietas et injustitia est. Sed fatum ineluctabile illud esse dicimus, his, qui bona eligunt, merita præmia, his vero qui contraria, debitam mercedem. Neque enim ut cætera, puta arbores et quadrupedes, quæ nihil judicio et voluntate facere possunt, ita Deus hominem fecit. Non enim remuneratione aut laude dignus foret, si ex seipso bonum non eligeret, verum ita natus esset; nec merito, si malus esset, puniretur, ut qui non ex sese
C talis foret, sed aliud ab eo, quod natus fuisset, esse non posset.

44. Hæc edocti sumus a sancto Spiritu prophetico, qui per Moysem testatur ei, qui primus creatus est, homini hæc Deum verba dixisse : *Ecce in conspectu tuo bonum et malum : elige bonum* [92]; et rursus per Isaiam alium prophetam hæc tanquam ex persona parentis universorum et Domini Dei in eamdem sententiam dicta esse : *Lavamini, mundi estote, auferte mala ex animabus vestris, discite facere bonum; judicate pupillo, et justificate viduam; et venite et disceptemus, dicit Dominus. Et si fuerint peccata vestra quasi phœniceum, sicut lanam dealbabo; et si fuerint, ut coccinum, sicut ni-*
D *vem dealbabo. Et si volueritis et audieritis me, bona terræ comedetis; si vero non audieritis me, gladius depascet vos. Os enim Domini locutum est hæc* [93]. Quod autem dictum est, *Gladius depascet vos*, non hanc vim et sententiam habet, ut gladio necandi

[91] Supra n. 8. [92] Deut. xxx, 15 et 19. [93] Isa. i, 16-20.

(8) *Εἰ γὰρ εἵμαρται.* Nescio cur legere velit εἰ δὲ Thirlbius. Mox H. Stephanus levissima conjectura legendum putat ἀποδεκτέος, vel μεμπτός.

(9) *Ἀποφαινόμεθα.* Melius visum nonnullis ἀποφαινοίμεθα.

(10) *Ἀλλ' εἱμαρμένην.* Similiter Clemens Alexandrinus de bonorum et malorum præmiis *Strom.* vii, pag. 710 : αὐτή που ἡ Ἀδράστεια, καθ' ἣν οὐκ ἔστι διαδρᾶναι τὸν Θεόν. *Hæc est Adrastia, secundum quam Deum effugere non licet.* Sic etiam Hierocles in libro *De Providentia et Fato* apud Photium, cod. 214, statuebat τὴν μέντοιγε τῇ προνοίᾳ συνεπομένην δίκην εἱμαρμένην καλεῖσθαι, *justitiam quæ ex providentia consequitur, fatum vocari.*

(11) *Τῷ πρώτῳ πλασθέντι.* Si verba spectentur, non primo homini dicta sunt; sed, ut observat Grabius, ex xv Ecclesiastici et xxx Deuteronomii sunt petita. Sed tamen si sensus consideretur, satis hæc congruunt cum iis quæ Deus Adamo dixit.

sint qui non paruerint; sed gladius Dei ignis est, cujus esca fiunt qui mala patrare in animum inducunt. Hinc ait: *Gladius depascet vos: os enim Domini locutum est.* Quod si de secante et confestim
70 dimittente gladio loqueretur, non diceret, *depascet.* Quapropter quod ait Plato: « Culpa eligentis, Deus extra culpam, » a Moyse propheta mutuatus dixit. Antiquior enim Moyses omnibus etiam Græcorum scriptoribus. Atque omnia quæcunque de immortalitate animæ, vel pœnis post mortem, vel cœlestium rerum contemplatione vel similibus sententiis tum philosophi, tum poetæ dixerunt, sumpto ex prophetis argumento et intelligere res illas potuerunt et exposuerunt. Hinc omnibus videntur inesse veritatis semina. Sed minus accurate ab illis cognitam fuisse ex eo liquet, quod contraria sibimetipsis dicant. Quod ergo res futuras dicimus prædictas fuisse, non eo dicimus, quod fati necessitate fiant; sed cum Deus futuras omnium hominum actiones prævideat, cumque apud eum singulos homines pro meritis actionum remuneraturum, statutum sit ut a se etiam digna actionibus præmia rependantur; per Spiritum propheticum prædicit, semper ad animi attentionem ac recordationem vocans hominum genus, seque eorum curam gerere ac illis providere demonstrans. Malorum autem dæmonum operatione sancita mors est in eos, qui legunt Hystaspis aut Sibyllæ aut prophetarum libros; tum ut metu homines deterreant, quominus his legendis bonarum rerum cognitionem assequantur, tum ut eos sibi servos retineant; quod quidem in perpetuum efficere non potuerunt. Impavide enim non solum illos legimus, sed vobis etiam, ut videtis, inspiciendos offerimus, cum futurum sciamus, ut grati omnibus videantur. Atque etiamsi paucis persuadeamus, maxima tamen lucra faciemus. Nam ut boni agricolæ mercedem a Domino percipiemus.

A νον, *Μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται*, οὐ λέγει διὰ μαχαιρῶν φονευθήσεσθαι τοὺς παρακούσαντας, ἀλλ' ἡ μάχαιρα τοῦ Θεοῦ ἐστι τὸ πῦρ (12), οὗ βορὰ γίνονται οἱ τὰ φαῦλα πράττειν αἱρούμενοι. Διὰ τοῦτο λέγει, *Μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται. Τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησεν.* Εἰ δὲ καὶ περὶ τεμνούσης καὶ αὐτίκα ἀπαλλασσούσης μαχαίρας ἔλεγεν, οὐκ ἂν εἶπε, *κατέδεται.* Ὥστε καὶ Πλάτων εἰπὼν, *Αἰτία ἑλομένου* (13), *Θεὸς δ' ἀναίτιος*, παρὰ Μωσέως τοῦ προφήτου λαβὼν εἶπε. Πρεσβύτερος γὰρ Μωσῆς καὶ πάντων τῶν ἐν Ἕλλησι συγγραφέων· καὶ πάντα ὅσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, ἢ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον, ἢ θεωρίας οὐρανίων, ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων, καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔφασαν, παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες, καὶ νοῆσαι δεδύ-
B νηνται, καὶ ἐξηγήσαντο· ὅθεν παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι. Ἐλέγχονται δὲ μὴ ἀκριβῶς νοήσαντες, ὅταν ἐναντία αὐτοὶ ἑαυτοῖς λέγωσιν. Ὥστε ὅ φαμεν πεπροφητεῦσθαι τὰ μέλλοντα γίνεσθαι, οὐ διὰ τὸ εἱμαρμένης ἀνάγκῃ πράττεσθαι λέγομεν· ἀλλὰ προγνώστου τοῦ Θεοῦ ὄντος τῶν μελλόντων ὑπὸ πάντων ἀνθρώπων πραχθήσεσθαι, καὶ δόγματος ὄντος παρ' αὐτῶν (14) κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον ἀμείψεσθαι μέλλοντα τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰ παρ' αὐτοῦ κατ' ἀξίαν τῶν πραττομένων ἀπαντήσεσθαι, διὰ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος προλέγει, εἰς ἐπίτασιν καὶ ἀνάμνησιν ἀεὶ ἄγων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, δεικνὺς ὅτι καὶ μέλον ἐστὶν αὐτῷ, καὶ προνοεῖται αὐτῶν. Κατ' ἐνέργειαν δὲ τῶν φαύλων δαιμόνων, θάνατος ὡρίσθη (15) κατὰ τῶν
C τὰς Ὑστάσπου, ἢ Σιβύλλης, ἢ τῶν προφητῶν βίβλους ἀναγινωσκόντων, ὅπως διὰ τοῦ φόβου ἀποστρέψωσιν ἐντυγχάνοντας τοὺς ἀνθρώπους τῶν καλῶν γνῶσιν λαβεῖν, αὐτοῖς δὲ δουλεύοντας κατέχωσιν· ὅπερ εἰς τέλος οὐκ ἴσχυσαν πρᾶξαι. Ἀφόβως μὲν γὰρ οὐ μόνον ἐντυγχάνομεν αὐταῖς, ἀλλὰ καὶ ὑμῖν, ὡς ὁρᾶτε, εἰς ἐπίσκεψιν φέρομεν, ἐπιστάμενοι πᾶσιν εὐάρεστα φανήσεσθαι. Κἂν ὀλίγους δὲ πείσωμεν, τὰ μέγιστα κερδήσαντες ἐσόμεθα· ὡς γεωργοὶ γὰρ ἀγαθοὶ παρὰ τοῦ δεσπόζοντος τὴν ἀμοιβὴν ἕξομεν.

45. Quod autem parens universorum Deus Christum in cœlum evecturus erat, cum eum ex mortuis excitasset, ibique retenturus donec percutiat inimicos ei dæmones, ac numerus præcognitorum ab eo bonorum et virtute præditorum expleatur, propter quos etiam conflagrationem nondum indu-

45. Ὅτι δὲ ἀγαγεῖν τὸν Χριστὸν εἰς τὸν οὐρανὸν ὁ Πατὴρ τῶν πάντων Θεὸς μετὰ τὸ ἀναστῆσαι ἐκ νεκρῶν αὐτὸν ἔμελλε, καὶ κατέχειν ἕως ἂν πατάξῃ τοὺς ἐχθραίνοντας αὐτῷ δαίμονας, καὶ συντελεσθῇ ὁ
D ἀριθμὸς τῶν προεγνωσμένων αὐτῷ ἀγαθῶν γινομένων καὶ ἐναρέτων, δι' οὓς καὶ μηδέπω τὴν ἐπικύρω-

(12) *Ἡ μάχαιρα... τὸ πῦρ.* Hæc imitatur Clemens Alexandrinus *Protrept.*, p. 60, qui verba Isaiæ sic citat: Μάχαιρα ὑμᾶς καὶ πῦρ κατέδεται. GRABIUS.

(13) *Αἰτία ἑλομένου.* Hæc e libro decimo *De republ.*, desumpta sunt, et citantur a Clem. Alexand. *Strom.* v, p. 613 et Theodoreto lib. II *adversus Græcos.* IDEM.

(14) *Παρ' αὐτῶν.* Legendum videtur παρ' αὐτόν vel παρ' αὐτῷ et μέλλοντι. Ut intelligatur S. martyris sententia, in memoriam revocandum est quod paulo ante dicebat n. 43, fatum ineluctabile in eo positum esse, ut bonis et malis præmia rependantur; non vero ut hic bonus sit, iste malus. Sic igitur hoc loco judicium, quod de singulis hominibus instituendum est, distinguitur ab ea lege, et veluti ineluctabili, ut ipse appellat, fato, quo bonis et malis æqua merces solvenda. Atque huc redit tota sententia: Statutum apud Deum, ut cum singuli homines ab eo judicandi sint, justa virtuti et vitio remuneratio tribuatur.

(15) *Θάνατος ὡρίσθη.* De hac lege cum plura occurrant dicenda, quam ut his notæ angustiis contineantur, hujus rei examen visum est rejiciendum in Præfat. part. III.

σιν (16) πεποίηται· ἐπακούσατε τῶν εἰρημένων διὰ Δαβὶδ τοῦ προφήτου. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου. Ῥάβδον δυνάμεως ἐξαποστελεῖ σοι Κύριος ἐξ Ἱερουσαλήμ· καὶ κατακυρίευε ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρῶν σου. Μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου. Ἐκ γαστρὸς πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε.* Τὸ οὖν εἰρημένον, *Ῥάβδον δυνάμεως ἐξαποστελεῖ σοι ἐξ Ἱερουσαλήμ*, προαγγελτικὸν τοῦ λόγου τοῦ ἰσχυροῦ, ὃν ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ οἱ ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐξελθόντες, πανταχοῦ ἐκήρυξαν. Καίπερ θανάτου (17) ὁρισθέντος κατὰ τῶν διδασκόντων, ἢ ὅλως ὁμολογούντων τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ἡμεῖς πανταχοῦ καὶ ἀσπαζόμεθα, καὶ διδάσκομεν. Εἰ δὲ καὶ ὑμεῖς ὡς ἐχθροὶ ἐντεύξεσθε τοῖσδε τοῖς λόγοις, οὐ πλέον τι δύνασθε, ὡς προέφημεν, τοῦ φονεύειν· ὅπερ ἡμῖν μὲν οὐδεμίαν βλάβην φέρει· ὑμῖν δὲ καὶ πᾶσι τοῖς ἀδίκως ἐχθραίνουσι, καὶ μὴ μετατιθεμένοις, κόλασιν διὰ πυρὸς αἰωνίαν ἐργάζεται.

46. Ἵνα δὲ μή τινες ἀλογισταίνοντες εἰς ἀποτροπὴν (18) τῶν δεδιδαγμένων ὑφ' ἡμῶν εἴπωσι, πρὸ ἐτῶν ἑκατὸν πεντήκοντα (19) γεγεννῆσθαι τὸν Χριστὸν λέγειν ἡμᾶς ἐπὶ Κυρηνίου, δεδιδαχέναι δὲ ἃ φαμεν διδάξαι αὐτὸν ὕστερον χρόνοις ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ ἐπικαλῶσιν (20), ὡς ἀνευθύνων ὄντων τῶν προγεγενημένων πάντων ἀνθρώπων, φθάσαντες τὴν ἀπορίαν λυσώμεθα. Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν, καὶ προεμηνύσαμεν λόγον ὄντα (21), οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε· καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν· οἷον ἐν Ἕλλησι μὲν Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος, καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς· ἐν βαρβάροις δὲ Ἀβραὰμ, καὶ Ἀνανίας, καὶ Ἀζαρίας, καὶ Μισαὴλ, καὶ Ἠλίας, καὶ ἄλλοι πολλοὶ, ὧν τὰς πράξεις ἢ τὰ ὀνόματα καταλέγειν μακρὸν εἶναι ἐπιστάμενοι, τανῦν παραιτούμεθα. Ὥστε καὶ οἱ προγενόμενοι ἄνευ λόγου βιώσαντες ἄχρηστοι καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ ἦσαν, καὶ φονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιούντων· οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες Χριστιανοὶ (22), καὶ ἄφοβοι, καὶ ἀτάραχοι ὑπάρχουσι. Δι' ἣν δ' αἰτίαν διὰ δυνάμεως τοῦ λόγου κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς πάντων καὶ Δεσπότου Θεοῦ βουλὴν, διὰ Παρθένου ἄνθρωπος ἀπεκυήθη, καὶ Ἰησοῦς ἐπωνομάσθη, καὶ σταυρωθεὶς ἀποθανὼν ἀνέ-

xit; audite prophetæ Davidis verba, quæ sunt ejusmodi: *Dixit Dominus Domino meo: sede a dextris meis: donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum. Virgam virtutis emittet tibi Dominus ex Hierusalem: et dominare in medio inimicorum tuorum. Tecum principatus in die potentiæ tuæ in splendoribus sanctorum tuorum. Ex utero ante luciferum genui te* [95]. Quod igitur dictum est: *Virgam virtutis emittet tibi ex Hierusalem*, præsignificatio erat potentis illius doctrinæ, quam ejus apostoli Hierosolymis profecti ubique prædicaverunt. Et quamvis mors decreta et constituta sit docentibus aut omnino confitentibus nomen Christi, nos ubique et amplectimur et docemus. Quod si vos **71** quoque hæc animo inimico legetis, nihil amplius, ut jam diximus [96], potestis quam occidere. Quod sane nullum nobis damnum affert, vobis autem ac omnibus injusto odio indulgentibus, nec pœnitentiam agentibus, æternum per ignem supplicium conficit.

46. Ne qui autem a ratione aberrantes, ad ea quæ docuimus detorquenda, Christum dicant ante annos centum et quinquaginta natum a nobis dici sub Cyrenio, ac post illud tempus ea docuisse, quæ ipsum docuisse dicimus, sub Pontio Pilato; indeque consequi objiciant, ut insontes sint homines omnes, qui ante illud tempus fuere; dubitationis solutionem occupabimus. Christum primogenitum Dei esse ac rationem illam, cujus omne hominum genus particeps erat, didicimus, et supra declaravimus. Et qui cum ratione vixerunt, Christiani sunt, etiamsi athei existimati sint; quales apud Græcos fuere Socrates et Heraclitus; apud barbaros autem Abraham, Ananias, Azarias, Misael et Elias, ac multi alii quorum actionibus aut nominibus recensendis, quia longum id esse scimus, nunc supersedemus. Similiter qui olim absque ratione vixere improbi et Christo inimici fuere, et eorum, qui cum ratione vivebant, homicidæ. Qui vero cum ratione vixerunt et vivunt, Christiani sunt atque impavidi et intrepidi. Quam autem ob causam per virtutem Verbi secundum Patris universorum et Domini Dei voluntatem ex Virgine genitus sit et Jesus cognominatus, ac crucifixus et mortuus re-

[95] Psal. CIX, 1-3. [96] num. 2 et 12.

(16) Τὴν ἐπικύρωσιν. Legendum esse ἐπιπύρωσιν observavit Billius lib. II *Observ. sacr.*, cap. 6, idque probat ex aliis locis, in quibus Justinus hanc vocem usurpat, nempe hujus *Apol.* n. 57 et 60, et *Apol.* 2, n. 6.

(17) *Καίπερ θανάτου.* Præmittit καὶ ante hæc verba Thirlbius, vel paulo post ante ἡμεῖς.

(18) *Ἀποτροπήν.* Idem legit ἀνατροπήν, sed prorsus mendose. His enim occurrit Justinus, quæ ad detorquenda illius dicta magis quam ad refellenda spectabant.

(19) Numerus rotundus. Similiter alii Patres, ut Tertullianus *ad nationes* I, c. 7: *Igitur ætati nostræ nondum anni* CCL; sed paulo post, c. 9: *Ut supra*, inquit, *edidimus, ætatis nostræ nondum anni* CCC. OTTO.

(20) *Ἐπικαλῶσιν.* R. Steph. ad calcem et codex Claromontanus ad marginem ἐπιχλῶσιν. Non magis necessaria Langi emendatio, qui legi posse existimat, ἐγκαλῶσι incusent, objiciant.

(21) *Προεμηνύσαμεν λόγον ὄντα.* Jam sæpe Justinus de Verbo locutus est; præcipue vero n. 5, 10, 12, 23, 32. Sed Christum esse rationem illam, cujus omnes homines sunt participes præcipue docet in *Apologia* secunda n. 7 et 9.

(22) *Χριστιανοί εἰσι.* Non obscura est S. martyris sententia, sed quia illam obscurare nonnulli tentarunt, eorum commenta refelluntur in Præfatione. Quod autem nonnulli legendum putant hoc etiam loco Χρηστιανοί, id supra explosimus n.

surrexit et in cœlum redierit, facile ex his, quæ tot verbis disseruimus, vir prudens intelligat. Nunc autem cum minus necessaria sit hujus rei demonstratio, ad ea quæ magis urgent, demonstranda progrediamur.

47. Quod ergo illud etiam futurum erat, ut Judæorum terra vastaretur; audite quid dicat propheticus Spiritus. Sunt autem verba velut ex persona populorum id, quod acciderat, admirantium ad hunc modum expressa: *Deserta facta est Sion, tanquam desolata facta est Hierusalem: in maledictionem domus, sanctuarium nostrum: et gloria, cui benedixerunt patres nostri, facta est igni combusta, et omnia gloriosa ejus conciderunt. Et super omnibus his sustinuisti, et tacuisti et humiliasti nos valde* [97]. Porro Hierusalem in solitudinem redactam fuisse, sicut prædictum fuerat, persuasum vobis est. Illam autem in solitudinem redactum iri, nec cuiquam illorum permissum iri eam incolere, sic per Isaiam prophetam dictum est: *Terra eorum deserta: in conspectu eorum inimici eorum ipsam comedunt; et non erit ex illis habitans in ea* [98]. Cavere autem vos ne quis Judæus in ea sit, ac mortem ingredienti Judæo, si deprehendatur, constitutam esse, præclare nostis.

72 48. Atque illud etiam prædictum esse, Christum nostrum morbos omnes curaturum et mortuos excitaturum, ex his verbis audite: *In adventu ejus saliet claudus sicut cervus et diserta erit lingua mutorum; cæci videbunt, et leprosi mundabuntur, et mortui resurgent et ambulabunt* [99]. Quæ quidem ab eo facta esse ex confectis sub Pontio Pilato Actis discere potestis. Quo etiam modo Spiritus propheticus eum cum hominibus in eum sperantibus occisum iri prædixerit, audite Isaiæ verba, quæ sic habent: *Ecce quomodo periit justus, et nemo percipit corde: et viri justi tolluntur, et nemo considerat. A facie injustitiæ sublatus est justus, et erit in pace sepultura ejus, sublatus est e medio* [1].

A στη, καὶ ἀνελήλυθεν εἰς οὐρανὸν, ἐκ τῶν διὰ τοσούτων εἰρημένων ὁ νουνεχὴς καταλαβεῖν δυνήσεται. Ἡμεῖς δὲ, οὐκ ἀναγκαίου ὄντος τανῦν τοῦ περὶ τῆς ἀποδείξεως τούτου λόγου, ἐπὶ τὰς ἐπειγούσας ἀποδείξεις πρὸς τὸ παρὸν χωρήσωμεν.

47. Ὅτι οὖν καὶ ἐκπορθηθήσεσθαι ἡ γῆ Ἰουδαίων ἔμελλεν, ἀκούσατε τῶν εἰρημένων ὑπὸ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος. Εἴρηνται δὲ οἱ λόγοι ὡς ἀπὸ προσώπου λαῶν θαυμαζόντων τὰ γεγενημένα. Εἰσὶ δὲ οἵδε· *Ἐγενήθη ἔρημος Σιὼν, ὡς ἔρημος ἐγενήθη Ἱερουσαλήμ· εἰς κατάραν ὁ οἶκος, τὸ ἅγιον ἡμῶν· καὶ ἡ δόξα ἣν εὐλόγησαν οἱ πατέρες ἡμῶν, ἐγενήθη πυρίκαυστος· καὶ πάντα τὰ ἔνδοξα αὐτῆς συνέπεσε. Καὶ ἐπὶ τούτοις ἀνέσχου, καὶ ἐσιώπησας, καὶ ἐταπείνωσας ἡμᾶς σφόδρα.* Καὶ ὅτι ἠρή- B μωτο (23) Ἱερουσαλὴμ, ὡς προείρητο γεγενῆσθαι, πεπεισμένοι ἐστέ. Εἴρηται δὲ καὶ περὶ τῆς ἐρημώσεως αὐτῆς, καὶ περὶ τοῦ μὴ ἐπιτραπήσεσθαι μηδένα αὐτῶν οἰκεῖν, διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου οὕτως· *Ἡ γῆ αὐτῶν ἔρημος· ἔμπροσθεν αὐτῶν οἱ ἐχθροὶ αὐτῶν αὐτὴν φάγονται, καὶ οὐκ ἔσται* (24) *ἐξ αὐτῶν ὁ κατοικῶν ἐν αὐτῇ.* Ὅτι δὲ φυλάσσεται ὑφ' ὑμῶν, ὅπως μηδεὶς ἐν αὐτῇ γένηται, καὶ θάνατος (25) κατὰ τοῦ καταλαμβανομένου Ἰουδαίου εἰσιόντος ὥρισται, ἀκριβῶς ἐπίστασθε (26).

48. Ὅτι δὲ καὶ θεραπεύσειν πάσας νόσους, καὶ νεκροὺς ἀνεγερεῖν ὁ ἡμέτερος Χριστὸς προεφητεύθη, ἀκούσατε τῶν λελεγμένων. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ ἀλεῖται χωλὸς ὡς ἔλαφος, καὶ τρανὴ ἔσται γλῶσσα μογιλάλων· τυφλοὶ ἀνα-* C *βλέψουσι, καὶ λεπροὶ καθαρισθήσονται, καὶ νεκροὶ ἀναστήσονται, καὶ περιπατήσουσιν.* Ὅτι τε ταῦτα ἐποίησεν, ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων αὐτῷ (27) μαθεῖν δύνασθε. Πῶς τε προμεμήνυται ὑπὸ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος ἀναιρεθησόμενος ἅμα τοῖς ἐπ' αὐτὸν ἐλπίζουσιν ἀνθρώποις, ἀκούσατε τῶν λεχθέντων διὰ Ἡσαΐου. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Ἴδε ὡς ὁ δίκαιος ἀπώλετο, καὶ οὐδεὶς ἐκδέχεται τῇ καρδίᾳ· καὶ ἄνδρες δίκαιοι αἴρονται, καὶ οὐδεὶς κατανοεῖ. Ἀπὸ προσώπου ἀδικίας ἦρται ὁ δίκαιος, καὶ ἔσται ἐν εἰρήνῃ ἡ ταφὴ αὐτοῦ, ἦρται ἐκ τοῦ μέσου* (28).

49. Ac rursum quomodo futurum Isaias dixerit, ut eum populi gentium adorarent, qui minime exspectabant, Judæi vero qui semper exspectabant, advenientem non agnoscerent. Hæc autem velut ex ipsius Christi persona dicta sunt in hunc modum: *Manifestus factus sum non interrogantibus me: inventus sum ab his, qui me non quærebant. Dixi,*

49. Καὶ πάλιν πῶς δι' αὐτοῦ Ἡσαΐου λέλεκται, ὅτι οἱ οὐ προσδοκήσαντες αὐτὸν λαοὶ τῶν ἐθνῶν προσκυνήσουσιν αὐτόν· οἱ δὲ ἀεὶ προσδοκῶντες Ἰουδαῖοι ἀγνοήσουσι παραγενόμενον αὐτόν· ἐλέχθησαν δὲ οἱ λόγοι ὡς ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ. Εἰσὶ δὲ D οὗτοι· *Ἐμφανὴς ἐγενήθην τοῖς ἐμὲ μὴ ἐπερωτῶσιν, εὑρέθην τοῖς ἐμὲ μὴ ζητοῦσιν. Εἶπον, Ἰδού εἰμι*

[97] Isa. LXIV, 10-12. [98] Isa. I, 7. [99] Isa. XXXV, 6. [1] Isa. LVII, 1.

(23) *Ἠρήμωτο.* Nonnulli malunt ἠρήμωται. Sed convenientius mihi videtur ἠρήμωτο, *in solitudinem redacta fuerat.* Ibidem Sylburgius mallet γενέσθαι vel γενήσεσθαι. Sed mihi videtur Justinus præteritum tempus usurpare, quia in ipsa prophetia idem tempus usurpatur.

(24) *Καὶ οὐκ ἔσται.* Observat Thirlbius hæc a Jeremia dicta esse de Babylone cap. L, v. 3. Vide Jerem. II, v. 15.

(25) *Καὶ θάνατος.* De hac lege vide Not. ad *Dialogi* n. 16.

(26) Ejusdem interdicti meminit in *Dialogo*, c. 16. Vide Valesium ad Euseb. *Hist. eccl.*, IV, 6. OTTO.

(27) *Γενομένων αὐτῷ.* Legendum esse ἄκτων, ut supra n. 35, Casaubonus admonuit exercit. ult., p. 554.

(28) *Ἦρται ἐκ τοῦ μέσου.* Legitur in *Dialogo* n. 37, ἡ ταφὴ αὐτοῦ ἦρται ἐκ τοῦ μέσου, ut Thirlbius observavit.

ἔθνη (LXX τῷ ἔθνει) *οἳ οὐκ ἐκάλεσαν τὸ ὄνομά μου. Ἐξεπέτασα τὰς χεῖράς μου ἐπὶ λαὸν ἀπειθοῦντα καὶ ἀντιλέγοντα, ἐπὶ τοὺς πορευομένους ἐν ὁδῷ οὐ καλῇ, ἀλλ' ὀπίσω τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν. Ὁ λαὸς ὁ παροξύνων ἐναντίον μου.* Ἰουδαῖοι γὰρ, ἔχοντες τὰς προφητείας, καὶ ἀεὶ προσδοκήσαντες τὸν Χριστὸν παραγενησόμενον (29), ἠγνόησαν· οὐ μόνον δὲ, ἀλλὰ καὶ παρεχρήσαντο· οἱ δὲ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν, μηδέποτε μηδὲν ἀκούσαντες περὶ τοῦ Χριστοῦ, μέχρις οὗ οἱ ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ ἐξελθόντες ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐμήνυσαν τὰ περὶ αὐτοῦ, καὶ τὰς προφητείας παρέδωκαν, πληρωθέντες χαρᾶς καὶ πίστεως, τοῖς εἰδώλοις ἀπετάξαντο, καὶ τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ (30) ἑαυτοὺς ἀνέθηκαν. Ὅτι δὲ προεγινώσκετο τὰ δύσφημα ταῦτα λεχθησόμενα κατὰ τῶν τὸν Χριστὸν ὁμολογούντων, καὶ ὡς εἶεν τάλανες οἱ δυσφημοῦντες αὐτὸν, καὶ τὰ παλαιὰ ἔθη καλὸν εἶναι τηρεῖν λέγοντες, ἀκούσατε τῶν βραχυεπῶς εἰρημένων διὰ Ἡσαΐου. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Οὐαὶ τοῖς λέγουσι τὸ γλυκὺ πικρὸν, καὶ τὸ πικρὸν γλυκύ.*

50. Ὅτι δὲ καὶ ὑπὲρ ἡμῶν γενόμενος ἄνθρωπος, παθεῖν καὶ ἀτιμασθῆναι ὑπέμεινε, καὶ πάλιν μετὰ δόξης παραγενήσεται, ἀκούσατε τῶν εἰρημένων εἰς τοῦτο προφητειῶν. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Ἀνθ' ὧν παρέδωκαν εἰς θάνατον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, καὶ μετὰ τῶν ἀνόμων ἐλογίσθη· αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν εἴληφε, καὶ τοῖς ἀνόμοις ἐξιλάσεται. Ἰδε γὰρ, συνήσει ὁ παῖς μου, καὶ ὑψωθήσεται, καὶ δοξασθήσεται σφόδρα. Ὃν τρόπον ἐκστήσονται πολλοὶ ἐπὶ σὲ, οὕτως ἀδοξήσει ἀπὸ ἀνθρώπων τὸ εἶδός σου, καὶ ἡ δόξα σου ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων· οὕτως θαυμάσονται ἔθνη πολλὰ, καὶ συνέξουσι βασιλεῖς τὸ στόμα αὐτῶν. Ὅτι οἷς οὐκ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ* (31), *καὶ οἳ οὐκ ἀκηκόασι συνήσουσι. Κύριε, τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίων Κυρίου τίνι ἀπεκαλύφθη; Ἀνηγγείλαμεν ἐνώπιον αὐτοῦ ὡς παιδίον, ὡς ῥίζα ἐν γῇ διψώσῃ· οὐκ ἔστιν εἶδος αὐτῷ, οὐδὲ δόξα· καὶ εἴδομεν αὐτὸν, καὶ οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος, ἀλλὰ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἄτιμον καὶ ἐκλεῖπον παρὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἄνθρωπος ἐν πληγῇ ὢν, καὶ εἰδὼς φέρειν μαλακίαν, ὅτι ἀπέστραπται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, ἠτιμάσθη καὶ οὐκ ἐλογίσθη. Οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται· καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόνῳ, καὶ ἐν πληγῇ, καὶ ἐν κακώσει. Αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν, καὶ μεμαλάκισται διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν. Παιδεία εἰρήνης* (33) *ἐπ' αὐ-*

A *adsum, ad gentes quæ non vocaverunt nomen meum. Expandi manus meas ad populum incredulum et contradicentem, qui ambulabant in via non bona, sed post peccata sua; populus provocans ad iracundiam coram me* [a]. Judæi enim, qui prophetias in manibus habebant, ac Christum semper exspectaverant venturum, eum non agnoverunt, ac non solum non agnoverunt, sed etiam occiderunt. Qui autem ex gentibus, cum nihil unquam de Christo audivissent, quoad de ejus rebus apostoli Hierosolymis profecti nuntiarent, et prophetias illis traderent, gaudio et fide pleni nuntium simulacris remiserunt, seque ingenito Deo per Christum consecrarunt. Illud autem præcognitum esse, nefanda illa crimina adversus eos qui Christum confitentur,
B sparsum iri, ac miseros fore eos qui illum maledictis appetunt, et vetera instituta servare præclarum esse dictitant, cognoscite ex his Isaiæ breviter dictis: *Væ qui dicitis dulce amarum, et amarum dulce* [b].

50. Quod autem et pro nobis homo factus pati et ignominia affici sustinuit, et iterum cum gloria venturus est; audite edita ea de re vaticinia, quæ sic habent: *Pro eo quod tradiderunt in mortem animam ejus, et cum iniquis reputatus est: ipse peccata multorum suscepit, et iniquis propitius erit* [c]. *Ecce enim intelliget puer meus, et exaltabitur, et glorificabitur valde. Sicut stupebunt super te multi, sic inglorius erit ab hominibus aspectus tuus, et gloria tua ab hominibus. Sic mirabuntur gentes multæ, et*
C *continebunt reges os suum. Quia quibus non est annuntiatum de eo, et qui non audierunt, intelligent* [d]. *Domine, quis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui revelatum est? Annuntiavimus in conspectu ejus tanquam puerulum* (32); *sicut radix in terra sitienti: non est species ei, neque gloria; et vidimus eum, et non habebat speciem, neque decorem; sed species ejus inhonorata, et deficiens præ hominibus.* **73** *Homo in plaga positus, et sciens ferre infirmitatem; quia aversa est facies ejus, despecta, et non reputata. Iste peccata nostra portat, et pro nobis dolet: et nos reputavimus eum esse in labore, et in plaga, et in afflictione. Ipse autem vulneratus est propter iniquitates nostras, et infirmatus*
D *est propter peccata nostra. Disciplina pacis super eum. Livore ejus nos sanati sumus. Omnes quasi oves erravimus; homo in via sua erravit. Et tradidit eum propter iniquitates nostras; et ipse propter affli-*

[a] Isa. LXV, 1-3. [b] Isa. V, 20. [c] Isa. LIII, 12. [d] Isa. LII, 13-15.

(29) *Παραγενησόμενον.* Mallet παραγενόμενον Sylburgius, aut saltem hoc verbum addendum putat ante ἠγνόησαν.

(30) *Τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ.* Notatu dignum est hanc ipsam fuisse formulam, qua olim catechumeni, post aliquod tempus baptizandi, ex Ecclesia dimissi sunt, diacono inter alia proclamante: Ἑαυτοὺς τῷ μόνῳ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ παράθεσθε. *Vosipsos soli ingenito Deo per Christum ejus dedicate*, uti legitur lib. VIII *Constit. apostol.*, cap. 6. Ad quam Justinus non hic solum allusit, sed et supra n. 14 et 25, et infra n. 61. GRABIUS.

(31) *Περὶ αὐτοῦ.* Observant Sylburgius et Thirlbius legi ὄψονται apud Septuaginta. Addit Thirlbius idem verbum non omitti *Dialog.* n. 13 et 118.

(32) Vertendum est, *tanquam puerulus*, quia Justinus in *Dialogo*, n. 42, ex hoc loco concludit Christianos omnes instar unius hominis esse ob arctissimam animorum conjunctionem.

(33) *Εἰρήνης.* Addunt ἡμῶν Septuaginta et Justinus *Dialog.*, 13. THIRLB.

ctionem non aperuit os suum. Sicut ovis ad victimam ductus est; et sicut agnus coram tondente mutus, sic non aperuit os suum. In humilitate sua judicium ejus sublatum est [6]. Postquam igitur crucifixus est, ab eo etiam discipuli omnes defecerunt, eum negantes; rursusque ex mortuis redivivus cum eis apparuisset, et prophetias, in quibus futura hæc omnia prædictum fuerat, legere docuisset, illumque ascendentem in cœlum vidissent, et credidissent, ac virtute, quam inde illis immisit, accepta, ad omne hominum genus profecti essent; hæc docuere et apostoli appellati sunt.

A *τόν· τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν. Πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν, ἄνθρωπος τῇ ὁδῷ αὐτοῦ ἐπλανήθη· καὶ παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν, καὶ αὐτὸς διὰ τὸ κεκακῶσθαι οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. Ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. Ἐν τῇ ταπεινώσει αὐτοῦ ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη.* Μετὰ οὖν τὸ σταυρωθῆναι αὐτὸν, καὶ οἱ γνώριμοι αὐτοῦ πάντες ἀπέστησαν, ἀρνησάμενοι αὐτόν· ὕστερον δὲ, ἐκ νεκρῶν ἀναστάντος, καὶ ὀφθέντος αὐτοῖς, καὶ ταῖς προφητείαις ἐντυχεῖν, ἐν αἷς πάντα ταῦτα προείρητο γενησόμενα, διδάξαντος, καὶ εἰς οὐρανὸν ἀνερχόμενον ἰδόντες, καὶ πιστεύσαντες, καὶ δύναμιν ἐκεῖθεν αὐτοῖς πεμφθεῖσαν παρ' αὐτοῦ λαβόντες, καὶ εἰς πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐλθόντες, ταῦτα ἐδίδαξαν, καὶ ἀπόστολοι προσηγορεύθησαν.

51. Nobis autem ut ostenderet Spiritus propheticus eum, qui hæc patitur, non enarrabile genus habere, et inimicis suis imperare, sic locutus est: *Generationem ejus quis enarrabit? Quia tollitur de terra vita ejus. Ab iniquitatibus eorum transit in mortem. Et dabo pessimos pro sepultura ejus, et divites pro morte illius. Quia iniquitatem non fecit, neque inventus est dolus in ore ejus: et Dominus vult mundare eum a plaga. Si datus fuerit pro peccato, anima vestra videbit semen longævum. Et vult Dominus auferre de dolore animam ejus, ostendere ei lucem, et formare intelligentia, justificare justum bene servientem multis. Et peccata nostra ipse portabit; propterea ipse possidebit multos, et fortium dividet spolia, pro eo quod tradita est ad mortem anima ejus; et in iniquis reputatus est, et ipse peccata multorum tulit, et propter iniquitates eorum traditus est* [7]. Quomodo autem et in cœlum ascensurum esse illum prædictum sit, audite. Sic enim dictum est: *Tollite portas cœlorum: aperimini, ut ingrediatur rex gloriæ. Quis est iste rex gloriæ? Dominus fortis, et Dominus potens* [8]. Quomodo autem et de cœlis venturus sit cum gloria, audite quæ ea de re dicta sunt per Jeremiam prophetam. Sic autem se habent: *Ecce tanquam filius hominis venit in nubibus cœl, et angeli ejus cum eo* [9].

B **51.** Ἵνα δὲ μηνύσῃ ἡμῖν τὸ προφητικὸν Πνεῦμα, ὅτι ὁ ταῦτα πάσχων ἀνεκδιήγητον ἔχει τὸ γένος, καὶ βασιλεύει τῶν ἐχθρῶν, ἔφη οὕτως· *Τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται; ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ· ἀπὸ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν ἥκει εἰς θάνατον. Καὶ δώσω τοὺς πονηροὺς ἀντὶ τῆς ταφῆς αὐτοῦ, καὶ τοὺς πλουσίους ἀντὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ· ὅτι ἀνομίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ· καὶ Κύριος βούλεται καθαρίσαι αὐτὸν τῆς πληγῆς. Ἐὰν δῶται περὶ ἁμαρτίας, ἡ ψυχὴ ὑμῶν ὄψεται σπέρμα μακρόβιον. Καὶ βούλεται Κύριος ἀφελεῖν ἀπὸ πόνου τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, δεῖξαι αὐτῷ φῶς, καὶ πλάσαι τῇ συνέσει, δικαιῶσαι δίκαιον εὖ δουλεύοντα πολλοῖς· καὶ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν αὐτὸς ἀνοίσει·* C *διὰ τοῦτο αὐτὸς κληρονομήσει πολλούς. καὶ τῶν ἰσχυρῶν μεριεῖ σκῦλα· ἀνθ' ὧν παρεδόθη εἰς θάνατον ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη, καὶ αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν ἀνήνεγκε, καὶ διὰ τὰς ἀνομίας αὐτῶν αὐτὸς παρεδόθη.* Ὡς δὲ καὶ εἰς τὸν οὐρανὸν ἔμελλεν ἀνιέναι, καθὼς προεφητεύθη, ἀκούσατε· ἐλέχθη δὲ οὕτως· *Ἄρατε πύλας οὐρανῶν, ἀνοίχθητε, ἵνα εἰσέλθῃ ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης. Τίς ἐστιν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης; Κύριος κραταιὸς καὶ Κύριος δυνατός.* Ὡς δὲ καὶ ἐξ οὐρανῶν παραγίνεσθαι μετὰ δόξης μέλλει, ἀκούσατε καὶ τῶν εἰρημένων εἰς τοῦτο διὰ Ἱερεμίου (34) τοῦ προφήτου. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Ἰδοὺ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἔρχεται ἐπάνω τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ σὺν αὐτῷ.*

52. Quoniam igitur quæ evenerunt, jam omnia ostendimus prædicta, antequam evenirent, per prophetas fuisse; necesse est et ea, quæ similiter prædicta sunt, ac aliquando evenient, omnino eventura credere. Quemadmodum enim ea quæ jam evenerunt, prædicta et ignorata evenerunt; ita et quæ supersunt, quamvis ignorentur ac non credantur, evenient. Duos enim illius adventus prædixerunt prophetæ: unum quidem, qui jam exhi-

D **52.** Ἐπειδὴ τοίνυν τὰ γενόμενα ἤδη πάντα ἀποδείκνυμεν πρὶν ἢ γενέσθαι προκεκηρύχθαι διὰ τῶν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γίνεσθαι, πίστιν ἔχειν, ὡς πάντως γενησομένων. Ὃν γὰρ τρόπον τὰ ἤδη γενόμενα, προκεκηρυγμένα καὶ ἀγνοούμενα ἀπέβη, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ λείποντα, κἂν ἀγνοῆται καὶ ἀπιστῆται (35), ἀποβήσονται. Δύο γὰρ αὐτοῦ παρουσίας προεκήρυξαν οἱ προφῆται· μίαν μὲν, τὴν ἤδη γενο-

[6] Isa. LIII, 1-8. [7] Ibid., 8-12. [8] Psal. XXIII, 7. [9] Dan. VII, 13.

(34) *Διὰ Ἱερεμίου.* Non Jeremiæ esse hunc locum, sed Danielis, jam multi observarunt.

(35) *Καὶ ἀπιστῆται.* Ita Clarom. Editi ἀπιστεῖται.

μένην, ὡς ἀτίμου καὶ παθητοῦ ἀνθρώπου· τὴν δὲ δευτέραν, ὅταν μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν μετὰ τῆς ἀγγελικῆς αὐτοῦ στρατιᾶς παραγενήσεσθαι κεκήρυκται, ὅτε καὶ τὰ σώματα ἀνεγερεῖ πάντων τῶν γενομένων ἀνθρώπων· καὶ τῶν μὲν ἀξίων, ἐνδύσῃ ἀφθαρσίαν· τῶν δ' ἀδίκων, ἐν αἰσθήσει (36) αἰωνίᾳ μετὰ τῶν φαύλων δαιμόνων εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ πέμψει. Ὡς δὲ καὶ ταῦτα προείρηται γενησόμενα, δηλώσομεν. Ἐῤῥέθη δὲ διὰ Ἰεζεκιὴλ τοῦ προφήτου οὕτως· *Συναχθήσεται ἁρμονία πρὸς ἁρμονίαν, καὶ ὀστέον πρὸς ὀστέον, καὶ σάρκες ἀναφυήσονται, καὶ πᾶν γόνυ κάμψει τῷ Κυρίῳ, καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται αὐτῷ.* Ἐν οἵᾳ δὲ αἰσθήσει καὶ κολάσει γενέσθαι μέλλουσιν οἱ ἄδικοι, ἀκούσατε τῶν ὁμοίως εἰς τοῦτο εἰρημένων. Ἔστι δὲ ταῦτα· *Ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ παυθήσεται* (37)· *καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν οὐ σβεσθήσεται.* Καὶ τότε μετανοήσουσιν, ὅτε οὐδὲν ὠφελήσουσι. Ποῖα δὲ μέλλουσιν οἱ λαοὶ τῶν Ἰουδαίων λέγειν καὶ ποιεῖν, ὅταν ἴδωσιν αὐτὸν ἐν δόξῃ παραγενόμενον, διὰ Ζαχαρίου (38) τοῦ προφήτου προφητευθέντα ἐλέχθη οὕτως· *Ἐντελοῦμαι τοῖς τέσσαρσιν ἀνέμοις συνάξαι τὰ ἐσκορπισμένα τέκνα· ἐντελοῦμαι τῷ Βοῤῥᾷ φέρειν, καὶ τῷ Νότῳ μὴ προσκόπτειν. Καὶ τότε ἐν Ἱερουσαλὴμ κοπετὸς μέγας, οὐ κοπετὸς στομάτων ἢ χειλέων, ἀλλὰ κοπετὸς καρδίας· καὶ οὐ μὴ σχίσωσιν αὐτῶν τὰ ἱμάτια, ἀλλὰ τὰς διανοίας. Κόψονται φυλὴ πρὸς φυλήν, καὶ τότε ὄψονται εἰς ὃν ἐξεκέντησαν, καὶ ἐροῦσι· Τί, Κύριε, ἐπλάνησας ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ὁδοῦ σου; Ἡ δόξα ἣν εὐλόγησαν οἱ πατέρες ἡμῶν, ἐγενήθη ἡμῖν εἰς ὄνειδος.*

53. Πολλὰς μὲν καὶ ἑτέρας προφητείας ἔχοντες εἰπεῖν, ἐπαυσάμεθα (39), αὐτάρκεις καὶ ταύτας εἰς πεισμονὴν τοῖς τὰ ἀκουστικὰ καὶ νοερὰ ὦτα ἔχουσιν εἶναι λογισάμενοι, καὶ νοεῖν δύνασθαι αὐτοὺς ἡγούμενοι, ὅτι οὐχ ὁμοίως τοῖς μυθοποιηθεῖσι περὶ τῶν νομισθέντων υἱῶν τοῦ Διὸς, καὶ ἡμεῖς μόνον λέγομεν, ἀλλ' οὐκ ἀποδεῖξαι ἔχομεν. Τίνι γὰρ ἂν λόγῳ ἀνθρώπῳ σταυρωθέντι ἐπειθόμεθα, ὅτι πρωτότοκος τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ ἐστι, καὶ αὐτὸς τὴν κρίσιν τοῦ παντὸς ἀνθρωπείου γένους ποιήσεται, εἰ μὴ μαρτύρια, πρὶν ἢ ἐλθεῖν αὐτὸν ἄνθρωπον γενόμενον, κεκηρυγμένα περὶ αὐτοῦ εὕρομεν, καὶ οὕτως γενόμενα ὁρῶμεν; γῆς μὲν Ἰουδαίων ἐρήμωσιν, καὶ τοὺς ἀπὸ παντὸς ἔθνους ἀνθρώπων διὰ τῆς παρὰ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ διδαχῆς πεισθέντας, καὶ παραιτησαμένους τὰ παλαιὰ, ἐν οἷς πλανώμενοι ἀνεστράφησαν, ἔθη (40), ἑαυτοὺς ἡμᾶς ὁρῶντες, πλείονάς τε καὶ ἀληθεστέρους τοὺς ἐξ ἐθνῶν τῶν ἀπὸ Ἰουδαίων καὶ Σαμαρέων Χριστιανοὺς εἰδότες. Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα πάντα γένη ἀνθρώπεια ὑπὸ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος καλεῖται ἔθνη·

A bitus est, tanquam despecti et passibilis hominis; alterum autem, quando cum gloria e cœlis una cum angelico ipsius exercitu adventurus prædicatur; **74** quando et corpora exsuscitabit omnium, quicunque exstiterunt, hominum; ac dignorum quidem corpora induet incorruptione, iniquorum autem in perpetuo sensu cum pravis dæmonibus in ignem æternum mittet. Quomodo autem hæc quoque prædicta sint, ostendemus. Sic enim Ezechiel propheta: *Coagmentabitur junctura ad juncturam, et os ad os; et carnes denuo succrescent* [10]. *Et genu omne curvabitur Domino, et omnis lingua confitebitur ei* [11]. Quali autem in sensu et cruciatu futuri sint iniqui, audite quæ similiter ea de re dicta sunt. Sic autem se habent: *Vermis eorum non sopietur,* B *et ignis eorum non exstinguetur* [12]; et tunc eos pœnitebit, cum nihil promovebunt. Quænam autem dicturi sint populi Judæorum et facturi, cum eum videbunt cum gloria advenientem, sic Zacharias propheta prædixit: *Præcipiam quatuor ventis, ut congregent dispersos liberos; præcipiam Boreæ, ut ferat, et Austro ut ne impingat. Et tum in Hierusalem erit planctus ingens; non planctus oris aut labiorum, sed planctus cordis; et non scindent vestimenta sua, sed mentes; et plangent tribus ad tribum, et tunc videbunt in quem pupugerunt, ac dicent: Cur, Domine, aberrare nos fecisti a via tua? Gloria, cui benedixerunt patres nostri, conversa nobis est in ignominiam* [13-15].

C

53. Multa igitur et alia habentes prophetarum testimonia, quæ proferre possemus, finem facimus, cum satis ista esse ad persuasionem arbitremur his qui aures ad audiendum et intelligendum idoneas habent, eosque perspicere posse existimemus, nequaquam nos, fabularum more ac modo, quæ de opinatis Jovis filiis feruntur, dicere quidem, sed demonstrare non posse. Quomodo enim homini crucifixo crederemus eum esse primogenitum ingenito Deo, ac judicium de universo genere humano facturum, nisi testimonia de eo, antequam homo factus veniret, prædicata inveniremus, eaque eventu confirmata videremus; Judæorum D terræ vastitatem, ac eos qui ex omni hominum gente, illius apostolorum doctrinæ credidere, et vetera, in quibus opinionis errore versabantur, instituta aversati sunt, nimirum nosmetipsos intuentes, ac plures ex gentibus, et veriores, quam ex Judæis et Samaritanis, Christianos esse perspicientes? Cætera enim omnia hominum ge-

[10] Ezech. XXXVII, 7, 8. [11] Isa. XLV, 24. [12] Isa. LXVI, 24. [13-15] Zach. XII, 3-14; Isa. LXIII, 17 et LXIV, 11.

(36) *Ἐν αἰσθήσει.* Eadem loquendi ratio paulo post occurrit et antea n. 20 et Judith XVI, 17. THIRLBIUS. Ibid. leg. ἐνδύσει.

(37) *Παυθήσεται.* LXX τελευτήσει, atque ita noster *Dialog.*, n. 54, παύσεται, n. 148. THIRLBIUS.

(38) *Ζαχαρίου.* Hæc omnia tanquam Zachariæ citantur: sunt autem partim Isaiæ, partim ipsius Justini. THIRLBIUS.

(39) *Ἐπαυσάμεθα.* Reg. et Claromont. habent ad marginem παυόμεθα. Sic etiam R. Stephanus, ad calcem.

(40) *Ἔθη.* Legitur ἔθνη in codice Claromontano.

nera a prophetico Spiritu gentes vocantur; Judaicæ autem et Samaritanæ tribus, Israel et domus Jacob. Quomodo autem prædictum sit plures ex gentibus credituros, quam ex Judæis et Samaritanis, vaticinium afferemus, quod sic habet: *Lætare, sterilis quæ non paris; erumpe et clama, quæ non parturis, quoniam multo plures sunt filii desertæ, quam ejus quæ habet virum* [16]. Desertæ namque erant et veri Dei ignaræ gentes omnes manuum opera colentes. Judæi autem et Samaritani, qui Dei verbum sibi per prophetas traditum habebant, et Christum semper exspectaverant, advenientem et præsentem non agnoverunt, paucis exceptis quos salvos fore Spiritus propheticus per Isaiam **75** prædixit. Locutus autem est velut ex eorum persona: *Nisi Dominus reliquisset nobis semen, quasi Sodoma et Gomorrha facti essemus* [17]. Sodoma enim et Gomorrha memorantur a Moyse civitates quædam hominum impiorum fuisse, quas Deus igne et sulphure crematas evertit, nemine in eis servato, præter inquilinum quemdam, Chaldæum genere nomine Loth, quicum filiæ incolumes evaserunt. Hanc regionem omnem desertam et exustam esse et sterilem manere, possunt cernere qui voluerint. Quemadmodum autem et veriores qui ex gentibus, et fideliores præcogniti fuerint, Isaiæ prophetæ dicta referemus, quæ sic habent: *Israel incircumcisus corde, gentes autem præputio* [18]. Tot ergo et tanta ante oculos posita persuasionem et fidem iis, qui verum amplectuntur, nec opiniones sectantur, nec cupiditatibus serviunt, ratione nixam afferre possunt.

54. Qui vero fabulosa poetarum commenta tradunt, nullam prorsus demonstrationem ediscentibus adolescentibus proferunt; sed hæc decipiendi et abducendi humani generis causa, malorum dæmonum operatione dicta demonstramus. Cum enim prædicari a prophetis audissent venturum esse Christum, ac impios homines excruciatum iri; perfecerunt ut multi dicerentur geniti Jove filii; rati efficere se posse, ut quæ ad Christum spectant, ea homines prodigiosas fabulas, et iis quæ a poetis dicta sunt, similia existimarent. Atque hæc vul-

A τὸ δὲ Ἰουδαϊκὸν καὶ Σαμαρειτικὸν φῦλον, Ἰσραὴλ καὶ οἶκος Ἰακὼβ κέκληνται. Ὡς δὲ προεφητεύθη ὅτι πλείονες οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν πιστεύοντες τῶν ἀπὸ Ἰουδαίων καὶ Σαμαρέων, τὰ προφητευθέντα ἀπαγγελοῦμεν. Ἐλέχθη δὲ οὕτως· *Εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου μᾶλλον, ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα.* Ἔρημα γὰρ ἦν πάντα τὰ ἔθνη ἀληθινοῦ Θεοῦ, χειρῶν ἔργοις λατρεύοντα· Ἰουδαῖοι δὲ καὶ Σαμαρεῖς, ἔχοντες τὸν παρὰ τοῦ Θεοῦ λόγον διὰ τῶν προφητῶν παραδοθέντα αὐτοῖς, καὶ ἀεὶ προσδοκήσαντες τὸν Χριστὸν, παραγενόμενον ἠγνόησαν, πλὴν ὀλίγων τινῶν, οὓς προεῖπε τὸ ἅγιον προφητικὸν Πνεῦμα διὰ Ἡσαΐου σωθήσεσθαι. Εἶπε δὲ ὡς ἀπὸ προσώπου αὐτῶν· *Εἰ μὴ Κύριος ἐγκατέλιπεν ἡμῖν σπέρ-*
B *μα, ὡς Σόδομα καὶ Γόμοῤῥα ἂν ἐγενήθημεν.* Σόδομα γὰρ καὶ Γόμοῤῥα πόλεις τινὲς ἀσεβῶν ἀνδρῶν ἱστοροῦνται ὑπὸ Μωσέως γενόμεναι, ἃς πυρὶ καὶ θείῳ καύσας ὁ Θεὸς κατέστρεψε, μηδενὸς τῶν ἐν αὐταῖς σωθέντος, πλὴν ἀλλοεθνοῦς τινος Χαλδαίου τὸ γένος, ᾧ ὄνομα Λώτ· σὺν ᾧ καὶ θυγατέρες διεσώθησαν. Καὶ τὴν πᾶσαν αὐτῶν χώραν ἔρημον καὶ κεκαυμένην οὖσαν, καὶ ἄγονον μένουσαν, οἱ βουλόμενοι ὁρᾷν ἔχουσιν. Ὡς δὲ καὶ ἀληθέστεροι οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν (41) καὶ πιστότεροι προεγινώσκοντο, ἀπαγγελοῦμεν τὰ εἰρημένα διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου. Ἔφη δὲ οὕτως· *Ἰσραὴλ ἀπερίτμητος τὴν καρδίαν, τὰ δὲ ἔθνη τὴν ἀκροβυστίαν.* Τὰ τοσαῦτα γοῦν ὁρώμενα, πειθὼ καὶ πίστιν τοῖς τἀληθὲς ἀσπαζομένοις καὶ μὴ φιλοδοξοῦσι, μηδὲ ὑπὸ παθῶν ἀρχομένοις, μετὰ λόγου
C ἐμφορῆσαι δύναται.

54. Οἱ δὲ παραδιδόντες τὰ μυθοποιηθέντα ὑπὸ τῶν ποιητῶν οὐδεμίαν ἀπόδειξιν φέρουσι τοῖς ἐκμανθάνουσι νέοις· καὶ ἐπὶ ἀπάτῃ (42) καὶ ἀπαγωγῇ τοῦ ἀνθρωπείου γένους εἰρῆσθαι ἀποδείκνυμεν κατ' ἐνέργειαν τῶν φαύλων δαιμόνων. Ἀκούσαντες γὰρ διὰ τῶν προφητῶν κηρυσσόμενον παραγενησόμενον τὸν Χριστὸν, καὶ κολασθησομένους διὰ πυρὸς τοὺς ἀσεβεῖς τῶν ἀνθρώπων, προεβάλλοντο πολλοὺς λεχθῆναι (43) λεγομένους υἱοὺς τῷ Διὶ, νομίζοντες δυνήσεσθαι ἐνεργῆσαι τερατολογίαν ἡγήσασθαι τοὺς ἀνθρώπους τὰ περὶ τὸν Χριστὸν, καὶ ὁμοίως τοῖς ὑπὸ

[16] Isa. LIV, 1. [17] Isa. I, 9. [18] Jer. IX, 26.

(41) *Ἀληθέστεροι οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν.* Videtur prima specie cum Justino pugnare Irenæus, qui plus negotii in ethnicis, quam in Judæis ad Christum convertendis fuisse docet. « Quapropter plus laborabat, inquit lib. IV, c. 24, qui in gentes apostolatum acceperat, quam qui in circumcisione prædicabant Filium Dei. Illos enim adjuvabant Scripturæ quas confirmavit Dominus et adimplevit talis veniens, qualis et prædicatur. Hic vero peregrina quædam eruditio et nova doctrina deos gentium non solum non esse deos, sed et idola esse dæmoniorum; esse autem unum Deum....... et hujus Verbum naturaliter quidem invisibilem, palpabilem et visibilem in hominibus factum. » Sed observandum est Irenæum in hoc Judæos cum ethnicis comparare, quod in istis Moyses quoddam veluti fundamentum jecisset, cui facilius deinceps superstruerent apostoli; in ethnicis autem docendis initium prædicandi ab ipsis elementis, ab ipsa Dei
D singularitate faciendum esset. Sed libentius et generosius ethnicos credidisse assentitur Irenæus, qui sic ibidem loquitur: « Generosior autem rursus fides ostenditur, sermonem Dei assequentium sine instructione litterarum. »

(42) *Καὶ ἐπὶ ἀπάτῃ.* Ex tribus, quæ supra Justinus n. 23, probaturum se promiserat, hoc erat tertium, quod nunc de fabulis poetarum ad homines a fide avertendos excogitatis aggreditur.

(43) *Λεχθῆναι.* Prima specie convenientius videri possit τεχθῆναι, nempe eos qui geniti ex Jove dicuntur. Sed cum non multo post dicat Justinus τὸν Περσέα λεχθῆναι προεβάλλοντο, nihil mutandum. Non enim dicit Justinus perfecisse dæmones, ut gigneretur Perseus, sed ut genitus diceretur. Frustra ergo legendum τεχθῆναι contendit Clericus, tom. III *Biblioth. select.* Legendo γενομένους υἱούς, sana erunt omnia. Mox Thirlbius legendum conjicit καὶ ἔμεια.

τῶν ποιητῶν λεχθεῖσι. Καὶ ταῦτα δ' ἐλέχθη καὶ ἐν A Ἕλλησιν, καὶ ἐν ἔθνεσι πᾶσιν, ὅπου μᾶλλον ἐπήκουον τῶν προφητῶν πιστευθήσεσθαι τὸν Χριστὸν προκηρυσσόντων. Ὅτι δὲ καὶ ἀκούοντες τὰ διὰ τῶν προφητῶν λεγόμενα οὐκ ἐνόουν ἀκριβῶς, ἀλλ' ὡς πλανώμενοι ἐμιμήσαντο τὰ περὶ τὸν ἡμέτερον Χριστὸν, διασαφήσομεν. Μωσῆς οὖν ὁ προφήτης, ὡς προέφημεν, πρεσβύτερος ἦν πάντων συγγραφέων· καὶ δι' αὐτοῦ, ὡς προεμηνύσαμεν, προεφητεύθη οὕτως· *Οὐκ ἐκλείψει ἄρχων ἐξ Ἰούδα, καὶ ἡγούμενος ἐκ τῶν μηρῶν αὐτοῦ, ἕως ἂν ἔλθῃ ᾧ ἀπόκειται· καὶ αὐτὸς ἔσται προσδοκία ἐθνῶν, δεσμεύων πρὸς ἄμπελον τὸν πῶλον αὐτοῦ* (44), *πλύνων τὴν στολὴν αὐτοῦ ἐν αἵματι σταφυλῆς*. Τούτων οὖν τῶν προφητικῶν λόγων ἀκούσαντες οἱ δαίμονες, Διόνυσον μὲν ἔφασαν γεγονέναι υἱὸν τοῦ Διὸς, εὑρετὴν δὲ γενέσθαι B ἀμπέλου παρέδωκαν, καὶ οἶνον (45) ἐν τοῖς μυστηρίοις αὐτοῦ ἀναγράφουσι (46), καὶ διασπαραχθέντα αὐτὸν ἀνεληλυθέναι εἰς οὐρανὸν ἐδίδαξαν. Καὶ ἐπειδὴ διὰ τῆς Μωϋσέως προφητείας οὐ ῥητῶς ἐσημαίνετο, εἴτε υἱὸς τοῦ Θεοῦ ὁ παραγενησόμενός ἐστι, καὶ εἰ ὀχούμενος ἐπὶ πώλου ἐπὶ γῆς μενεῖ (47), ἢ εἰς οὐρανὸν ἀνελεύσεται· καὶ τὸ τοῦ πώλου ὄνομα καὶ ὄνου πῶλον καὶ ἵππου σημαίνειν ἐδύνατο· μὴ ἐπιστάμενοι εἴτε ὄνου πῶλον ἄγων ἔσται σύμβολον (48) τῆς παρουσίας αὐτοῦ, εἴτε ἵππου, ὁ προκηρυσσόμενος, καὶ υἱὸς Θεοῦ ἐστιν, ὡς προέφημεν, ἢ ἀνθρώπου· τὸν Βελλεροφόντην καὶ αὐτὸν, ἐφ' ἵππου Πηγάσου ἄνθρωπον ἐξ ἀνθρώπου γενόμενον, εἰς οὐρανὸν ἔφασαν ἀνεληλυθέναι. Ὅτε δὲ ἤκουσαν C διὰ τοῦ ἄλλου προφήτου Ἡσαΐου λεχθὲν, ὅτι διὰ Παρθένου τεχθήσεται, καὶ δι' ἑαυτοῦ ἀνελεύσεται εἰς τὸν οὐρανὸν, τὸν Περσέα λεχθῆναι προεβάλλοντο. Καὶ ὅτε ἔγνωσαν (49) εἰρημένον, ὡς προλέλεκται ἐν

gata sunt et apud Græcos et apud gentes omnes, ubi futurum esse, ut Christo magis crederetur, prophetas prænuntiantes audiebant. Sed eos, cum prophetarum dicta audirent, parum accurate sententiam calluisse, ac more errantium res Christi imitatos esse demonstrabimus. Moyses igitur propheta, ut jam diximus [19], antiquior fuit omnibus scriptoribus, sicque, ut demonstravimus [20], vaticinatus est : *Non deficiet princeps ex Juda, et dux de femore ejus, donec veniat cui repositum est; et ipse erit exspectatio gentium, ligans ad vitem pullum suum, lavans stolam suam in sanguine uvæ* [21]. Hæc prophetæ verba cum audissent dæmones, Bacchum dixerunt Jovis filium esse, vitisque inventorem esse tradiderunt, ac vinum in ejus mysteriis exhibent, eumque dilaniatum in cœlum ascendisse docuerunt. Et quia in Moysis prophetia nominatim expressum non erat, utrum is qui venturus erat, Filius Dei sit, ac utrum pullo insidens **76** in terra mansurus an cœlum ascensurus esset; deinde etiam quia pulli nomen, et asini pullum et equi designare poterat, cum nescirent utrum asini an equi pullum agens, præsentiam suam is, qui prænuntiabatur, esset significaturus, atque utrum Dei, ut diximus, an hominis sit filius; ipsum quoque Bellerophontem equo Pegaso invectum, hominem ex hominibus natum, in cœlum ascendisse dixerunt. Cum autem illud audissent, quod ab alio propheta Isaia dictum est, eum ex Virgine nasciturum, et per seipsum in cœlum ascensurum, perfecerunt ut Perseus diceretur [22]. Sic etiam ubi cognoverunt id, quod in prophetiis supra allatis prædicitur : *Fortis ut gigas ad currendam viam* [23], fortem Herculem

[19] supra n. 44. [20] n. 32. [21] Gen. XLIX, 10. [22] supra n. 4. [23] Psal. XVIII, 6.

(44) *Τὸν πῶλον αὐτοῦ*. Inter hæc verba et ea quæ sequuntur, habemus in sacro contextu, καὶ τῇ ἕλικι τὸν πῶλον τῆς ὄνου αὐτοῦ. Hæc interjecta verba Justinus aut non legebat in suo codice, aut certe non meminerat se legere. Nam paulo post ait pulli nomen, quod hoc in loco memoratur, atque asini ac equi pullo congruere. Nihil ergo de pullo asinæ in hoc testimonio legisse se tunc putabat. Vide *Dialog.* n. 62.

(45) *Καὶ οἶνον*. Sic editio R. Steph. et codices mss. At editiones Græco-Latinæ Parisienses habent D ὄνον; quam quidem lectionem defendit Grabius, ac asinum mysteriis Bacchi consecratum fuisse pertendit. Sed retinendum est οἶνον. Nam 1° asinum Baccho consecratum fuisse non potuit ex hoc testimonio colligere Justinus, in quo nullam, ut modo vidimus, asini mentionem fieri putabat; 2° etsi Plinius, lib. XXIV, c. 1, ut observat Grabius, asinum Libero patri assignari testatur; multo solemnius fuit eidem Baccho vinum, ut vitis inventori, acceptum referre. — *Καὶ ὄνον*. Codd. mss. et editi οἶνον. Solus Morellus edidit ὄνον, quam quidem lectionem Grabius, Thirlbius, Gallandius et Braunius maxime eapropter probant, quod mox sequatur : Καὶ τὸ τοῦ πώλου ὄνομα καὶ ὄνου πῶλον καὶ ἵππου σημαίνειν ἐδύνατο. Ita enim Justinus judicat : « Cum, ut Braunii verbis utar, non satis exploratum haberent mali dæmones, qui verus sit sensus verborum propheticorum quo certius quod volebant assequerentur, eos duplici ratione hominum animos fallere studuisse, atque ita et Bacchum, Jovis filium, et Bellerophontem, natum ex hominibus, ascendisse in cœlum finxisse, et quod ambigua esset vox pulli, alteri asinum attribuisse, alterum equo vehentem induxisse. Ad quod cum librarii non attenderent, ὄνον mutarunt in οἶνον, quod est vulgare Bacchi attributum. » OTTO.

(46) *Ἀναγράφουσι*. Similiter de serpente num. 27 : *Apud unumquemque eorum, quos existimatis, deorum, magnum serpens symbolum recensetur*, ἀναγράφεται, id est inter ea recensetur sive exhibetur, quæ ad mysterii celebrationem maxime necessaria videntur. In *Dialogo* num. 69 : Οἶνον ἐν τοῖς μυστηρίοις αὐτοῦ παραφέρωσιν.

(47) *Ἐπὶ γῆς μενεῖ*. Horum verborum is videtur esse sensus : Cum nescirent utrum hoc pullo is, qui prænuntiabatur, in terris usurus esset, an in cœlum ascendendo; aberraverunt ab oraculi sententia, et quod propheta de Christo adhuc in terris manente prædixerat, id Bellerophonti in cœlum ascendenti tribuerunt.

(48) *Ἔσται σύμβολον*. Legit eruditus Londinensis editor ἕξει σύμβολον; sed inutili labore. Quod enim ait Justinus Christum, dum ita vehitur, fuisse adventus sui symbolum, non ita difficile est ad intelligendum.

(49) *Καὶ ὅτε ἔγνωσαν*. Ut de Justini sententia, ut par est, judicetur, nonnulla sunt distinguenda.

fuisse ac totum terrarum orbem peragrasse dixerunt. Rursus postquam prædictum esse didicerunt, morbos omnes curaturum et mortuos excitaturum, Æsculapium induxerunt.

55. Nusquam autem nec in ullo eorum, qui dicuntur, Jovis filiorum crucis supplicium imitati sunt. Neque enim illis in mentem venerat, eo quod non sine symbolis, ut demonstravimus, dicta fuerint, quæcunque dicta ea de re fuerant; quæ quidem, ut supra dixit propheta [24], maximum est ejus potestatis et principatus signum, quemadmodum ex his etiam, quæ sub aspectum cadunt, ostenditur. Intuemini enim animo quæcunque in mundo versantur, an sine hac figura administrari, et commercio inter se conjungi possint. Mare non scinditur, nisi tropæum illud, quod dicitur velum, integrum in navi maneat. Terra vero absque eo non aratur; fossores opus non faciunt, nec manuarii pariter artifices nisi adhibitis hanc figuram præferentibus instrumentis. Humana autem forma non alia re ab animantibus rationis expertibus differt, nisi quod erecta est, et extensionem manuum habet, et in vultu nasum a fronte prominentem gerit, qui et animali ad respirationem usui est, nec aliud quam crucis formam ostendit. Propheta quoque sic locutus est: *Spiritus ante faciem nostram Christus Dominus* [25]. Hujus etiam figuræ vim declarant vexillorum apud vos et tropæorum signa, quibuscum semper in publicum proceditis, ac in eis vestri imperii et potestatis insignia constituitis, licet id non animadvertentes **77** faciatis. Quin et morientium apud vos imperatorum imagines in

A ταῖς προγεγραμμέναις προφητείαις, *Ἰσχυρὸς ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν*, τὸν Ἡρακλέα ἰσχυρὸν, καὶ ἐκπερινοστήσαντα τὴν πᾶσαν γῆν ἔφασαν. Ὅτε δὲ πάλιν ἔμαθον προφητευθέντα θεραπεύσειν αὐτὸν πᾶσαν νόσον, καὶ νεκροὺς ἀνεγερεῖν, τὸν Ἀσκληπιὸν παρήνεγκαν.

55. Ἀλλ' οὐδαμοῦ οὐδ' ἐπί τινος τῶν λεγομένων υἱῶν τοῦ Διὸς τὸ σταυρωθῆναι ἐμιμήσαντο. Οὐ γὰρ ἐνοεῖτο αὐτοῖς, συμβολικῶς, ὡς προδεδήλωται, τῶν εἰς τοῦτο εἰρημένων πάντων λελεγμένων· ὅπερ, ὡς προεῖπεν ὁ προφήτης, τὸ μέγιστον σύμβολον τῆς ἰσχύος καὶ ἀρχῆς αὐτοῦ ὑπάρχει, ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν πιπτόντων δείκνυται. Κατανοήσατε γὰρ πάντα B τὰ ἐν τῷ κόσμῳ, εἰ ἄνευ τοῦ σχήματος τούτου διοικεῖται, ἢ κοινωνίαν ἔχειν δύναται. Θάλασσα μὲν γὰρ (50) οὐ τέμνεται, ἢν μὴ τοῦτο τὸ τρόπαιον, ὃ καλεῖται ἱστίον, ἐν τῇ νηῒ σῶον μείνῃ· γῆ δὲ οὐκ ἀροῦται ἄνευ αὐτοῦ· σκαπανεῖς δὲ τὴν ἐργασίαν οὐ ποιοῦνται, οὐδὲ βαναυσουργοὶ ὁμοίως, εἰ μὴ διὰ τῶν τὸ σχῆμα τοῦτο ἐχόντων ἐργαλείων. Τὸ δὲ ἀνθρώπειον σχῆμα (51) οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἀλόγων ζώων διαφέρει, ἢ τῷ ὀρθόν τε εἶναι, καὶ ἔκτασιν χειρῶν ἔχειν, καὶ ἐν τῷ προσώπῳ ἀπὸ τοῦ μετωπίου τεταγμένον τὸν λεγόμενον μυξωτῆρα φέρειν, δι' οὗ ἥ τε ἀναπνοή ἐστι τῷ ζώῳ, καὶ οὐδὲν ἄλλο δείκνυσιν ἢ τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Καὶ διὰ τοῦ προφήτου δὲ ἐλέχθη οὕτως· *Πνεῦμα πρὸ προσώπου* (52) *ἡμῶν, Χριστὸς* C *Κύριος*. Καὶ τὰ παρ' ὑμῖν δὲ σύμβολα τὴν τοῦ σχήματος τούτου δύναμιν δηλοῖ *λλωμεν (53) καὶ τῶν τροπαίων δι' ὧν αἵ τε πρόοδοι ὑμῶν πανταχοῦ γίνονται· τῆς ἀρχῆς καὶ δυνάμεως τὰ σημεῖα ἐν τούτοις δεικνύντες, εἰ καὶ μὴ νοοῦντες τοῦτο πράττετε. Καὶ τῶν παρ' ὑμῖν ἀποθνησκόντων αὐτοκρατόρων τὰς εἰκόνας (54) ἐπὶ τούτῳ τῷ σχήματι ἀνατίθετε, καὶ θεοὺς διὰ γραμμάτων (55) ἐπονομάζετε. Καὶ διὰ λόγου

[24] supra n. 35. [25] Thren. IV, 20.

1° Non immerito dæmonibus acceptum refert quidquid poetæ de filiis Jovis finxerunt. 2° Neque etiam illud dubitari possit, quod S. martyr usu et experientia videtur perspexisse, fabulas poetarum ethnicis permultis ansam attulisse Christianorum doctrinæ rejiciendæ. Trypho Judæus *Dialog.* n. 70, rejicit, ut poetarum de Perseo fabulam, quod Justinus de Filio Dei ex Virgine genito docebat. Sed quod Bacchi fabulam ex prophetia Jacob, Herculis ex psalmi verbis deductam fuisse putat, id profecto longius tractum videtur. Julius Firmicus multas similiter fabulas, ex iis quæ de Christo prædicta erant, imitatione a dæmonibus expressas putat lib. *De prof. relig.*

(50) *Θάλασσα μὲν γάρ*. Carpit hanc ratiocinationem Clericus, ut « declamatoriam rationem. » Sed tamen etsi ejusmodi argumenta non multum habeant per seipsa ponderis, inepta tamen videri non debent in disputatione adversus ethnicos, qui nihil cruce magis ignominiosum ducebant. Non insulsa visa sunt acutissimo scriptori Tertulliano, qui Justinum, ut modo videbimus, imitatus est. Quæ autem de crucis similitudine, cum navis antennis et jugo et hominis figura, dicit Justinus, ea sic exprimit imitando Minucius Felix p. 286. Edit. Lugd. Batav. : « Signum crucis naturaliter visimus in navi, cum velis tumentibus vehitur, cum expansis palmulis vehitur, et cum erigitur jugum, crucis signum est, et cum homo porrectis manibus Deum pura mente veneratur. » Vid. Hieron. epist. ad Heliod.

(51) *Τὸ δὲ ἀνθρώπειον σχῆμα. Ipsi quoque corpori nostro*, inquit Tertullianus I *ad Nat.* c. 12, *tacita et secreta linea crucis situs est.*

(52) *Πνεῦμα πρὸ προσώπου.* Deest præpositio in vulgata LXX interpretum editione, et apud Irenæum lib. III, cap. 10, n. 4, et apud Tertullianum *Adv. Praxeam* c. 14, ubi legitur, *Spiritus personæ ejus, Christus Dominus.* Cum Justino consentiunt *Constitutiones apostolicæ* lib. V, c. 20. GRABIUS.

(53) **Λλωμεν*. Hujus lacunæ reparandæ copiam D præbet codex Claromontanus, in quo secunda manu ante illud λλωμεν additur βιξι, ex quo intelligitur legendum esse βιξιλλῶν; nec mirum si vocem Latinam Græci librarii deformarunt. In codice ms. tantum spatii ad hunc hiatum explendum relictum est, quantum quatuor aut quinque syllabis satis fuisset. Forte ergo legendum τῶν βιξιλλῶν vel τῶν καλουμένων βιξιλλῶν. Plura addit Thirlbius qui hunc locum in codice Claromontano consulendum curavit. Legendum enim putat λέγω δὲ τὰ τῶν καλουμένων παρ' ὑμῖν βιξιλλῶν. Eadem sententia occurrit apud Tertullianum *Apol.* cap. 16, et Minucium Felicem pag. 286.

(54) *Αὐτοκρατόρων τὰς εἰκόνας*. De his imaginibus loqui videtur Tertullianus, cum ait : « Omnes illi imaginum suggestus monilia crucum sunt. » *Apologet.* 16. Vide I *ad Nat.*, 12.

(55) *Διὰ γραμμάτων*. Sylburgius legendum putat δι' ἐπιγραμμάτων. Mallet Grabius διὰ διαγραμ-

σὺν καὶ σχήματος τοῦ φαινομένου, ὅση δύναμις, προ- A τρεψάμενοι ὑμᾶς, ἀνεύθυνοι οἴδαμεν λοιπὸν ὄντες, κἂν ὑμεῖς ἀπιστεῖτε· τὸ γὰρ ἡμέτερον γέγονε καὶ πεπέρανται.

hanc formam consecratis, eosque litteris inscriptis appellatis deos. Cum vos igitur et verbis et figuræ omnibus conspicuæ consideratione cohortati pro viribus simus, nos deinceps extra culpam futuros novimus, etiamsi increduli maneatis. Quod enim in nobis situm erat, id perfectum et absolutum est.

56. Οὐχ ἠρκέσθησαν δὲ οἱ φαῦλοι δαίμονες πρὸ τῆς φανερώσεως τοῦ Χριστοῦ εἰπεῖν τοὺς λεχθέντας υἱοὺς τῷ Διὶ γεγονέναι· ἀλλ' ἐπειδὴ φανερωθέντος αὐτοῦ καὶ γενομένου ἐν ἀνθρώποις, καὶ ὅπως διὰ τῶν προφητῶν προεκεκήρυκτο ἔμαθον, καὶ ἐν παντὶ γένει πιστευόμενον καὶ προσδοκώμενον ἔγνωσαν, πάλιν, ὡς προεδηλώσαμεν, προεβάλλοντο ἄλλους· Σίμωνα μὲν καὶ Μένανδρον ἀπὸ Σαμαρείας· οἳ καὶ μαγικὰς δυνά- B μεις ποιήσαντες, πολλοὺς ἐξηπάτησαν, καὶ ἔτι ἀπατωμένους ἔχουσι. Καὶ γὰρ παρ' ὑμῖν, ὡς προέφημεν, ἐν τῇ βασιλίδι Ῥώμῃ ἐπὶ Κλαυδίου Καίσαρος γενόμενος ὁ Σίμων, καὶ τὴν ἱερὰν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων εἰς τοσοῦτο κατεπλήξατο, ὡς θεὸν νομισθῆναι, καὶ ἀνδριάντι, ὡς τοὺς ἄλλους παρ' ὑμῖν τιμωμένους θεούς, τιμηθῆναι. Ὅθεν τήν τε ἱερὰν σύγκλητον, καὶ τὸν δῆμον τὸν ὑμέτερον, συνεπιγνώμονας ταύτης ἡμῶν τῆς ἀξιώσεως παραλαβεῖν αἰτοῦμεν· ἵν' εἴ τις εἴη τοῖς ἀπ' ἐκείνου διδάγμασι κατεχόμενος, τἀληθὲς μαθών, τὴν πλάνην φυγεῖν δυνηθῇ· καὶ τὸν ἀνδριάντα, εἰ βούλεσθε, καθαιρήσατε.

56. Satis autem pravis dæmonibus non fuit, antequam Christus apparuisset, filios illos inducere, qui ex Jove geniti dicuntur; sed postquam ille prodiit, atque inter homines versatus est, cum et quomodo a prophetis prænuntiatus esset, didicissent, ac illum in omni hominum genere credi et exspectari cognoscerent, rursus, ut jam demonstravimus [26], alios immiserunt; Simonem et Menandrum Samaritanos, qui magicis miraculis editis multos deceperunt, atque etiamnum deceptos tenent. Nam cum apud vos in regia urbe Roma, ut jam dixi, imperante Claudio Cæsare, Simon versaretur, et sacrum senatum et populum Romanum ita admiratione perculsit, ut deus existimaretur, et statua, velut alii qui a vobis coluntur dii, donaretur. Quapropter oramus, ut et sacrum senatum et populum Romanum una vobiscum hujus nostri supplicis libelli cognitores asciscatis, ut si quis ejus doctrina implicatus sit, veritate cognita, errorem possit effugere; et statuam, si ita vobis placet, dejicite.

57. Οὐ γὰρ μὴ γενέσθαι (56) τὴν ἐκπύρωσιν ἐπὶ κολάσει τῶν ἀσεβῶν, οἱ φαῦλοι δαίμονες πεῖσαι δύ- C νανται· ὅνπερ τρόπον οὐδὲ λαθεῖν τὸν Χριστὸν παραγενόμενον ἴσχυσαν πρᾶξαι, ἀλλ' ἐκεῖνο μόνον, τοὺς ἀλόγως βιοῦντας, καὶ ἐμπαθῶς ἐν ἔθεσι φαύλοις τεθραμμένους, καὶ φιλοδοξοῦντας (57), ἀναιρεῖν ἡμᾶς καὶ μισεῖν δύνανται ποιῆσαι. Οὓς οὐ μόνον οὐ μισοῦμεν, ἀλλ' ὡς δείκνυται, ἐλεοῦντες μεταθέσθαι πεῖσαι βουλόμεθα. Οὐ γὰρ δεδοίκαμεν θάνατον, τοῦ πάντως ἀποθανεῖν ὁμολογουμένου, καὶ μηδενὸς ἄλλου καινοῦ, ἀλλ' ἢ τῶν αὐτῶν ἐν τῇδε τῇ διοικήσει ὄντων· ὧν εἰ μὴ κόρος (58) τοὺς μετασχόντας κἂν ἐνιαυτοῦ ἔχῃ, ἵνα ἀεὶ ὦσι καὶ ἀπαθεῖς καὶ ἀνενδεεῖς, τοῖς ἡμετέροις διδάγμασι προσέχειν δεῖ. Εἰ δ' ἀπιστοῦσι μηδὲ εἶναι μετὰ θάνατον, ἀλλ' εἰς ἀναισθησίαν χωρεῖν τοὺς ἀποθνήσκοντας ἀποφαίνονται, παθῶν τῶν ἐνταῦθα καὶ

57. Neque enim nullam esse ad impiorum supplicium conflagrationem improbi dæmones persuadere possunt; quemadmodum nec perficere potuerunt, ut Christi adventus lateret [27]; verum id unum moliri possunt, ut qui præter rationem vivunt et flagitiose in pravis institutis nutriti sunt, et opinionum amatores sunt, occidant nos et oderint; quos non modo non odimus, sed etiam, ut manifestum est, misericordia commoti persuadere illis cupimus, ut immutentur et convertantur. Neque enim mortem timemus, cum omnino moriendum esse constet, nec quidquam novi, sed eadem in hac rerum administratione occurrant, quarum satietas si vel annum unum perfruentes capit, debent ii ut æternam et perpessionis expertem, ac nullius rei

[26] supra n. 16. [27] supra n. 20.

μάτων, sed nihil mutandum fatetur. Vertit Halloixius *Vit. Justin.* p. 242, *per decreta.* Notissima est et Græcis et Latinis hæc loquendi ratio. Populus hortabatur Tiberium Gracchum διὰ γραμμάτων ἐν στοαῖς καὶ τοίχοις καὶ μνήμασι γραφομένων, *per litteras in porticibus, in muris et monumentis inscriptas*, Plut. in *Gracch.* p. 828. Hinc etiam apud Ciceronem, « incisæ aut inscriptæ litteræ » in orat. *pro Domo.* « Incisæ litteræ, divinæ virtutis testes sempiternæ, » 14. *Philip.* Et IV *Verr.* « Et Romæ vidimus in basi statuarum maximis litteris incisum, a communi Siciliæ datas. »

(56) *Οὐ γὰρ μὴ γενέσθαι.* De conflagratione loquendi, id est de extremo judicio, occasionem sumit Justinus ex his quæ paulo ante dixerat. Modo enim optabat senatum et populum Romanum una cum imperatore de Christianorum causa cognoscere; *ut si quis Simonis doctrinæ implicatus sit*, D *cognita veritate errorem effugere possit.* Tum addit: *Neque enim nullam esse ad impiorum supplicium conflagrationem pravi dæmones persuadere possunt;* id est, cum homines liberi sint, ac sua bonis et malis servetur merces, boni ex malis possunt fieri, et ab errore ad veritatem converti. Summam necessitudinem statuere solet Justinus, ut videri potest num. 28 et 43, inter libertatem hominis et futurum judicium.

(57) *Φιλοδοξοῦντας.* Sic etiam paulo post φιλοδόξους reddidi *opinionum amatores.* Nam δόξα in ejusmodi locis opponitur veritati. Vide num. 2, 12 et 53 et *Apol.* 2, n. 3.

(58) *Ὧν εἰ μὴ κόρος.* Legendum esse ὧν εἰ μὲν κόρος fatebitur, quisquis sensum, quem in interpretatione expressimus, cum eo conferet, qui ex apposita negatione consequeretur. Ita etiam Thirlbius.

indigentem vitam consequantur, animum ad instituta nostra adjungere. Si vero nihil reliquum esse post mortem credunt, atque in statum sensus expertem morientes cadere pronuntiant; bene de nobis merentur, quod nos hujus vitæ perpessionibus ac necessariis muneribus liberent, seipsos autem improbos et inhumanos et opinionum amatores **78** præbent. Neque enim occidunt ut liberent, sed ut vita et voluptate spolient.

A χρειῶν ἡμᾶς ῥυόμενοι εὐεργετοῦσιν, ἑαυτοὺς δὲ φαύλους (59) καὶ μισανθρώπους καὶ φιλοδόξους δεικνύουσιν. Οὐ γὰρ ὡς ἀπαλλάξοντες ἡμᾶς ἀναιροῦσιν, ἀλλ' ὡς ἀποστεροῦντες ζωῆς καὶ ἡδονῆς φονεύουσι.

58. Marcionem etiam Ponticum, ut diximus [28], pravi dæmones immiserunt, qui creatorem cœlestium ac terrestrium omnium Deum et prænuntiatum a prophetis Christum ejus Filium etiamnum negare docet, alium autem quemdam præter creatorem universorum Deum prædicat, ac similiter alium filium. Huic multi credentes ut soli verum scienti, nos irrident, nullam eorum quæ dicunt demonstrationem habentes; sed stulte velut agni a lupo rapti, in prædam impiis opinionibus et dæmonibus cedunt. Nihil enim aliud contendunt et pugnant ii qui dicuntur dæmones, nisi ut homines a creatore Deo et primogenito ejus Christo abducant. Ac eos quidem, qui se humo tollere nequeunt, terrenis et manufactis rebus affixerunt et affigunt; qui autem se ad contemplationem rerum cœlestium erigunt, eos supplantando, nisi sano sint judicio et puram et vacuam animi perturbationibus vitam degant, in impietatem impingunt.

58. Καὶ Μαρκίωνα δὲ τὸν ἀπὸ Πόντου, ὡς προέφημεν, προεβάλλοντο οἱ φαῦλοι δαίμονες· ὃς ἀρνεῖσθαι μὲν τὸν ποιητὴν τῶν οὐρανίων καὶ γηΐνων ἁπάντων Θεὸν, καὶ τὸν προκηρυχθέντα διὰ τῶν προφητῶν Χριστὸν Υἱὸν αὐτοῦ, καὶ νῦν διδάσκει· ἄλλον δέ τινα καταγγέλλει παρὰ τὸν δημιουργὸν τῶν πάντων Θεὸν, καὶ ὁμοίως ἕτερον υἱόν (60)· ᾧ πολλοὶ, πεισθέντες ὡς B μόνῳ τἀληθῆ ἐπισταμένῳ, ἡμῶν καταγελῶσιν, ἀπόδειξιν μηδεμίαν περὶ ὧν λέγουσιν ἔχοντες· ἀλλὰ ἀλόγως, ὡς ὑπὸ λύκου ἄρνες συνηρπασμένοι, βορὰ τῶν ἀθέων δογμάτων καὶ δαιμόνων γίνονται. Οὐ γὰρ ἄλλο τι ἀγωνίζονται οἱ λεγόμενοι δαίμονες, ἢ ἀπάγειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ ποιήσαντος Θεοῦ, καὶ τοῦ πρωτογόνου αὐτοῦ Χριστοῦ. Καὶ τοὺς μὲν τῆς γῆς μὴ ἐπαίρεσθαι δυναμένους τοῖς γηΐνοις καὶ χειροποιήτοις προσήλωσαν, καὶ προσηλοῦσι· τοὺς δὲ ἐπὶ θεωρίαν θείων ὁρμῶντας, ὑπεκκρούοντες, ἢν μὴ λογισμὸν σώφρονα καὶ καθαρὸν καὶ ἀπαθῆ βίον ἔχωσιν, εἰς ἀσέβειαν ἐμβάλλουσιν.

59. Atque ut a doctoribus nostris, id est a doctrina per prophetas vulgata, acceptum esse intelligatis, quod dixit Plato, Deum, cum materiam informem vertisset, mundum fecisse; audite quid totidem verbis dixerit Moyses, primus prophetarum et scriptoribus omnibus vetustior, ut supra demonstravimus [29], per quem Spiritus propheticus quomodo mundum Deus initio et ex quibus condiderit, declarat his verbis: *In principio fecit Deus cælum et terram. Terra autem erat invisibilis et incomposita, et tenebræ super abyssum: et Spiritus Dei ferebatur super aquam. Et dixit Deus: Fiat lux: et facta est lux.* Verbo igitur Dei ex subjectis et a Moyse designatis rebus mundum universum esse conditum et Plato, et qui eadem ac ille dicunt, et nos ipsi didicimus, vobisque licet idem perspicere.

59. Ἵνα δὲ καὶ παρὰ τῶν ἡμετέρων διδασκάλων (λέγομεν δὲ τοῦ λόγου τοῦ διὰ τῶν προφητῶν (61)) C λαβόντα τὸν Πλάτωνα μάθητε τὸ εἰπεῖν, ὕλην ἄμορφον οὖσαν στρέψαντα (62) τὸν Θεὸν, κόσμον ποιῆσαι, ἀκούσατε τῶν αὐτολεξεὶ εἰρημένων διὰ Μωσέως τοῦ προδεδηλωμένου πρώτου προφήτου, καὶ πρεσβυτέρου τῶν ἐν Ἕλλησι συγγραφέων· δι' οὗ μηνῦον τὸ προφητικὸν Πνεῦμα πῶς τὴν ἀρχὴν καὶ ἐκ τίνων ἐδημιούργησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ἔφη οὕτως· *Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου· καὶ Πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τῶν ὑδάτων. Καὶ εἶπεν ὁ Θεὸς, Γενηθήτω φῶς· καὶ ἐγένετο οὕτως.* Ὥστε λόγῳ Θεοῦ ἐκ τῶν ὑποκειμένων καὶ προδηλωθέντων διὰ Μωσέως, γεγενῆσθαι τὸν πάντα κόσμον, καὶ Πλά-

[28] supra n. 26. [29] num. 44 et 54.

(59) *Ἑαυτοὺς δὲ φαύλους.* Similem sententiam profert Thirlbius ex *Apologia Socratis* apud Platonem p. 41.

(60) *Ἕτερον υἱόν.* Duos filios non eodem sensu admittebat Marcion, quo alii nonnulli, qui Christum a Jesu dividebant. Ipse enim Jesum sine carne, ac totum Deum esse fingebat. Sed cum eum contenderet, non Creatoris, sed Dei præstantioris esse filium et Christum; suum Creatori Filium et Christum relinquebat, ac fatebatur « Filium et Spiritum et substantiam Creatoris esse Christum ejus. » Tertul., lib. III, c. 7.

(61) *Διὰ τῶν προφητῶν.* Supple κηρυχθέντος, non autem, ut Grabius et Thirlbius post Sylburgium, λαλήσαντος. Quinetiam Thirlbius legendum D conjicit παρὰ τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου.

(62) *Στρέψαντα.* Legi posse τρέψαντα existimat Sylburgius; sic enim infra loquitur Justinus. Illud autem observandum est Platonis de mundi creatione sententiam non sine exceptione a sancto martyre laudari. Nam dum solam materiæ dispositionem considerat, non immerito Platonem laudat, qui tam multa præclare ea de re scripsit; sed suam ab eo dissensionem declarat, dum universum mundum ex subjectis rebus et a Moyse demonstratis, id est ex cœlo et terra, quæ Deus in principio creavit, perfectum esse pronuntiat. Platonis sententiam simili modo laudant Clemens *Strom.* v, pag. 591, et Theodoretus initio lib. IV *adv. Græcos.*

των, καὶ οἱ ταῦτα (63) λέγοντες, καὶ ἡμεῖς ἐμάθομεν, καὶ ὑμεῖς πεισθῆναι δύνασθε. Καὶ τὸ καλούμενον ἔρεβος παρὰ τοῖς ποιηταῖς, εἰρῆσθαι πρότερον ὑπὸ Μωσέως οἴδαμεν.

60. Καὶ τὸ ἐν τῷ παρὰ Πλάτωνι *Τιμαίῳ* φυσιολογούμενον περὶ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅτε λέγει, *Ἐχίασεν αὐτὸν ἐν τῷ παντὶ* (64), παρὰ Μωσέως λαβὼν ὁμοίως εἶπεν. Ἐν γὰρ ταῖς Μωσέως γραφαῖς ἀναγέγραπται, ὡς κατ᾽ ἐκεῖνο τοῦ καιροῦ ὅτε ἐξῆλθον ἀπὸ Αἰγύπτου οἱ Ἰσραηλῖται, καὶ γεγόνασιν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἀπήντησαν αὐτοῖς ἰοβόλα θηρία, ἔχιδναί τε καὶ ἀσπίδες, καὶ ὄφεων πᾶν γένος, ὃ ἐθανάτου τὸν λαόν· καὶ κατ᾽ ἐπίπνοιαν καὶ ἐνέργειαν τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ γενομένην, λαβεῖν τὸν Μωσέα χαλκὸν, καὶ ποιῆσαι τύπον σταυροῦ (65), καὶ τοῦτον στῆσαι ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σκηνῇ (66), καὶ εἰπεῖν τῷ λαῷ· B *Ἐὰν προσβλέπητε* (67) *τῷ τύπῳ τούτῳ, καὶ πιστεύητε, ἐν αὐτῷ σω-*

A Atque erebum etiam, ut poetæ vocant, prius a Moyse dictum [30] novimus.

60. Et quod apud Platonem in *Timæo* physicis rationibus de Filio Dei investigatur, cum ait: « Et decussavit eum in universo, » pariter a Moyse mutuatus dixit. Scriptum enim apud Moysen legimus, quo tempore Israelitæ ex Ægypto profecti in solitudine versabantur, occurrisse illis venenatas feras, viperas, aspides et serpentum omne genus, quod populum necabat; tumque **79** Moysen, Deo aspirante et præcipiendo impellente, æs accepisse, et crucis effigiem fecisse, eaque sancto tabernaculo imposita dixisse populo: *Si inspexeritis hoc signum* B *et credideritis, salvi in eo eritis* [31]. Quo facto serpentes exstinctos esse scribit, ac populum hoc modo

[30] Deut. xxxii, 22. [31] Num. xxi, 8.

(63) *Καὶ οἱ ταῦτα.* Conjicit Thirlbius scripsisse Justinum τ᾽ αὐτά. Hæc conjectura firmari potest ex numero 62, ubi legitur τοῖς αὐτοῖς, et ex pluribus aliis locis.

(64) *Ἐχίασεν αὐτὸν ἐν τῷ παντί.* Nonnulla hic observanda. 1° Non de Filio Dei hæc dixit Plato, qui nulla prorsus Verbi cognitione afflatus fuit, sed de anima mundi. Neque etiam hanc sententiam Plato ex Moysis fontibus derivavit. 2° Si Platonis sententiam minus accurate exponit S. Justinus, suam ipse non obscure declarat, nempe Verbum instar crucis in mundo extensum esse. Nam in Platone, quem de Verbo locutum putabat, hoc tantum reprehendit, quod Verbum decussatum, non instar crucis extensum dixerit. Non solus ita sensit Justinus. Ait sanctus Basilius in caput xi Isaiæ n. 249: « Mortem crucis præcipue honoratam fuisse, sive ut singulæ mundi partes ad salutem perducerentur per crucis partes; sive quod ante ligneam intelligibilis quædam crux in universo descripta esset, ἢ ὅτι πρὸ τοῦ ξυλίνου σταυροῦ νοητός τις τῷ κόσμῳ παντὶ συνεσταύρωται. » Hinc Valentiniani Verbum in mundi creatione Hori et crucis partes sustinuisse dicebant. Atque illud quidem crucem vocabant « quatenus firmat et stabilit, Horon vero quatenus dividit et distinguit, » Iren. lib. i, c. 3, n. 5. Videtur Justinus Verbum instar crucis ad mundi creationem extensum dixisse, quia crux ad omnes mundi partes extenditur, ut observant Julius Firmicus, lib. *De profan. relig.* et Hieronymus in *Ep. ad Ephes.*, p. 318. Videtur auctor epistolæ, quæ S. Barnabæ nomen præfert, idem ac Justinus sentire, nempe Verbum Dei in universo instar crucis extensum fuisse. Postquam enim crucem a Moyse erectam fuisse narravit, hæc addit n. 12: Ἔχεις καὶ ἐν τούτῳ τὴν δόξαν τοῦ Ἰησοῦ, ὅτι ἐν αὐτῷ πάντα καὶ εἰς αὐτόν. *Habes et in hoc gloriam Jesu, quia in ipso omnia et per ipsum.* His enim verbis universi creatio significatur. — *Ex Addendis et Emendandis.*

(65) *Τύπον σταυροῦ.* Duo reprehendit Clericus hoc in loco, et quod Justinus crucem a Moyse factam, et quod æream crucem dicat. Crucem æream fuisse videtur existimasse Justinus, sed quod ait Moysem, accepto ære, figuram crucis fecisse, intelligere debemus conflatum fuisse serpentem et cruci impositum, ut perspicitur ex *Dialogo* n. 94, ubi diserte docet serpentem æneum signo, sive cruci impositum fuisse. Quod autem ait Clericus Justinum, dum crucem a Moyse factam existimat, memoriæ suæ nimis credidisse, nec Moysis contextum consuluisse, id nullo prorsus fundamento nititur. Ipsa Scripturæ verba: *Καὶ ἐποίησε Μωσῆς ὄφιν χαλκοῦν, καὶ ἔστησεν αὐτὸν ἐπὶ σημείου. Et fecit Moyses serpentem æneum, et statuit illum in signo*, Num. xxi, 9, Justinum in hanc opinionem induxerunt. Signi enim nomine crucem, ut multi alii, intelligebat. In testimonio Esdræ, quod Justinus a Judæis recisum queritur *Dialog.* n. 72, crux vocatur signum, ut patet ex his Judæorum verbis: Μέλλομεν αὐτὸν ταπεινοῦν ἐν σημείῳ, *Humiliaturi eum sumus in signo.* Videtur ad hunc locum respicere S. Barnabas, cum ait cap. 12: Καὶ πάλιν Μωσῆς C ποιεῖ τύπον τοῦ Ἰησοῦ· ὅτι δεῖ αὐτὸν παθεῖν, καὶ αὐτὸν ζωοποιήσουσι (ζωοποιήσειν), ὃν δόξωσιν ἀπολωλεκέναι ἐν σημείῳ, πίπτοντος τοῦ Ἰσραήλ. *Et iterum Moyses facit figuram Jesu (quod passurus esset et vitam præbiturus ipse quem putabunt periisse in signo) cadente Israel.* Mendose Cotelerius legit ἐν σημείῳ πίπτοντος τοῦ Ἰσραήλ, et sic reddit: *In signo cadentis Israel.* S. Clemens *Strom.* vi, p. 656, crucem appellat σημεῖον. Et *Strom.* vii, p. 747: Τὸ σημεῖον δὲ βαστάσαι, τὸν θάνατόν ἐστιν περιφέρειν, ἔτι ζῶντα πᾶσιν ἀποταξάμενον. *Signum autem portare, est mortem circumferre, vivum omnibus renuntiantem.* Ibidem verba Christi Luc. xiv, 17, sic refert: Ἐὰν μὴ τὸ σημεῖον βαστάσητε. Vide lib. *Quis dives salvetur*, n. viii, et in *Excerpt. Theodot.* p. 795, col. 2: Διὸ καὶ τὰ σπέρματα ὁ Ἰησοῦς διὰ τοῦ σημείου ἐπὶ τῶν ὤμων βαστάσας εἰσάγει εἰς τὸ πλήρωμα. *Electa semina Jesus per signum humeris gestans inducit in pleroma.* Paulo post eodem sensu vox illa usurpatur. Non est ergo cur miremur, D quod signum Justinus idem esse ac crucem existimaverit. Vide *Dialog.* n. 94.

(66) *Ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ σκηνῇ.* Diligenter observanda sunt hæc verba, ut ad Justini sententiam intelligendam necessaria. Putat enim tabernaculum mundi imaginem quamdam esse, ut observavimus ad *Cohort.* n. 29. Et cum cruci serpentem, tabernaculo crucem impositam fuisse non dubitaret, inde ortam existimabat speciem illam crucis, quam Plato in mundi creatione adhibitam fuisse pronuntiat. Non dixit Scriptura serpentem ipsi tabernaculo impositum fuisse, sed id probabile visum Justino.

(67) *Ἐὰν προσβλέπητε.* Observat Grabius non verba, sed sensum reperiri num. 21, 9, ac similia loquentem induci Moysen a S. Barnaba cap. 12. Sic etiam Irenæus lib. iv, c. 2: « Non enim lex prohibebat eos credere in Filium Dei, sed et adhortabatur, dicens, non aliter salvari homines ab antiqua serpentis plaga, nisi credant in eum, qui secundum

exitium tradit effugisse. His lectis Plato, nec satis accurate perspectis, cum figuram crucis esse non attenderet, sed decussationem esse crederet; alteram illam, post principem Deum, Virtutem in universo decussatam esse dixit. Quod autem ab eo tertium dicitur, inde ortum quod Spiritum Dei apud Moysem, ut supra diximus [32], super aquas ferri legerat. Secundum enim locum Dei Verbo, quod in universo decussatum esse dixit, tertium vero ei, qui super aquas ferri dictus est, Spiritui tribuit his verbis: « Tertia autem circa tertium. » Quomodo autem futuram conflagrationem Spiritus sanctus per Moysem prædixerit, audite. Sic enim ait: *Descendet ignis semper vivens, et devorabit usque ad imam abyssum* [33]. Non ergo eadem nos ac alii opinamur; sed nostra omnes imitati edisserunt. Hæc sane apud nos audire est et discere ex iis, qui ne figuras quidem litterarum norunt, imperitis hominibus et lingua barbaris, sed mente sapientibus et fidelibus, quorum etiam nonnulli debiles et oculis capti; ut facile pateat non humana sapientia hæc fieri, sed Dei virtute dici.

61. Quomodo autem nos Deo consecraverimus per Christum renovati, id quoque exponemus; ne quid improbe, si hoc prætermittamus, in enarrandis rebus agere videamur. Quicunque persuasum habuerint et crediderint vera esse, quæ a nobis docentur et dicuntur, seque ita vivere posse promiserint, ii precari et jejunantes priorum peccatorum veniam a Deo petere docentur, nobis una precantibus et jejunantibus. Deinde eo ducuntur a nobis, ubi aqua est, et eodem regenerationis modo regenerantur, quo et ipsi sumus regenerati. Nam in nomine parentis universorum ac Domini Dei ac Salvatoris nostri Jesu Christi et Spiritus sancti lavacrum in aqua tunc suscipiunt. Dixit enim Christus: *Nisi regenerati fueritis, non intrabitis* **80** *in regnum cœlorum* [34]. Fieri autem non posse, ut semel nati in uteros matrum ingrediantur, omnibus perspicuum est. Dictum etiam est ab Isaia propheta, ut supra scripsimus [35], quonam modo peccata effugiant qui peccaverunt et pœnitentiam agunt. Sic autem locutus est: *Lavamini, mundi estote, auferte mala ex animabus vestris, discite facere bonum, judicate pupillo, justificate viduam: et venite et disceptemus, dicit Do-*

A *θήσεσθε*. Καὶ γενομένου τούτου, τοὺς μὲν ὄφεις ἀποθανεῖν ἀνέγραψε· τὸν δὲ λαὸν ἐκφυγεῖν τὸν θάνατον οὕτως παρέδωκεν. Ἀναγνοὺς Πλάτων, καὶ μὴ ἀκριβῶς ἐπιστάμενος, μηδὲ νοήσας τύπον εἶναι σταυροῦ, ἀλλὰ χίασμα νοήσας, τὴν μετὰ τὸν πρῶτον Θεὸν δύναμιν κεχιάσθαι ἐν τῷ παντὶ εἶπε. Καὶ τὸ εἰπεῖν αὐτὸν τρίτον, ἐπειδή, ὡς προείπομεν, ἐπάνω τῶν ὑδάτων ἀνέγνω ὑπὸ Μωσέως εἰρημένον ἐπιφέρεσθαι τὸ τοῦ Θεοῦ Πνεῦμα. Δευτέραν μὲν γὰρ χώραν τῷ παρὰ Θεοῦ Λόγῳ, ὃν κεχιάσθαι ἐν τῷ παντὶ ἔφη, δίδωσι, τὴν δὲ τρίτην, τῷ λεχθέντι ἐπιφέρεσθαι τῷ ὕδατι Πνεύματι, εἰπών· « Τὰ δὲ τρίτα περὶ τὸν τρίτον (68). » Καὶ ὡς ἐκπύρωσιν γενήσεσθαι διὰ Μωσέως προεμήνυσε τὸ προφητικὸν Πνεῦμα, ἀκούσατε. Ἔφη δὲ οὕτως· *Καταβήσεται ἀείζωον πῦρ, καὶ καταφάγεται*
B *μέχρι τῆς ἀβύσσου κάτω*. Οὐ τὰ αὐτὰ οὖν ἡμεῖς ἄλλοις δοξάζομεν· ἀλλ' οἱ πάντες τὰ ἡμέτερα μιμούμενοι λέγουσι. Παρ' ἡμῖν οὖν ἐστι ταῦτα ἀκοῦσαι καὶ μαθεῖν παρὰ τῶν οὐδὲ τοὺς χαρακτῆρας τῶν στοιχείων ἐπισταμένων, ἰδιωτῶν μὲν καὶ βαρβάρων τὸ φθέγμα, σοφῶν δὲ καὶ πιστῶν τὸν νοῦν ὄντων, καὶ πηρῶν, καὶ χήρων τινῶν τὰς ὄψεις· ὡς συνεῖναι οὐ σοφίᾳ ἀνθρωπείᾳ ταῦτα γεγονέναι, ἀλλὰ δυνάμει Θεοῦ λέγεσθαι.

61. Ὃν τρόπον δὲ καὶ ἀνεθήκαμεν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ, καινοποιηθέντες διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐξηγησόμεθα· ὅπως μή, τοῦτο παραλιπόντες, δόξωμεν πονηρεύειν τι ἐν τῇ ἐξηγήσει. Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι,
C καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὔχεσθαί τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες (69) παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συννηστευόντων αὐτοῖς. Ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστί, καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται. Ἐπ' ὀνόματος γὰρ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καὶ Δεσπότου Θεοῦ, καὶ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ Πνεύματος ἁγίου, τὸ ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρὸν ποιοῦνται. Καὶ γὰρ ὁ Χριστὸς εἶπεν· *Ἂν μὴ ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*. Ὅτι δὲ καὶ ἀδύνατον εἰς τὰς μήτρας τῶν τεκουσῶν τοὺς ἅπαξ γεννωμένους (70) ἐμβῆναι, φανερὸν πᾶσίν ἐστι. Καὶ διὰ Ἡσαΐου, τοῦ προφήτου ὡς προεγράψαμεν, εἴρηται τίνα τρόπον φεύξονται τὰς
D ἁμαρτίας οἱ ἁμαρτήσαντες καὶ μετανοοῦντες. Ἐλέχθη δὲ οὕτως· *Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε· ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν· μάθετε καλὸν*

[32] supra n. 59. [33] Deut. xxxii, 22. [34] Joan. iii, 5. [35] supra n. 44.

similitudinem carnis peccati in ligno martyrii exaltatur a terra et omnia trahit ad se et vivificat mortuos. » Probabilius videtur, quod ait Massuetus noster in adnotatione ad hunc locum, nequaquam hæc e libris apocryphis desumpta, sed nihil aliud esse quam paraphrasim aut versionem liberiorem verborum Moysis.

(68) *Τὰ δὲ τρίτα περὶ τὸν τρίτον*. Legitur apud Platonem τὸ τρίτον περὶ τὰ τρίτα, nempe in ep. 2. Sic etiam legunt Clemens Alex. *Strom.* v, p. 598; Porphyrius apud Cyrill. Alex. lib. i *in Jul.*, p. 35; Origenes lib. vi, *adv. Cels.*, p. 288; Eusebius lib. ii *Præpar. Evang.* Nihil tamen mutandum in Justino nostro. Nam Proclus lib. ii *Theologiæ Platonicæ* cap. 11, eodem modo legit ac S. martyr, quod argumento est non defuisse codices, in quibus hæc legendi ratio occurreret.

(69) *Νηστεύοντες*. *Constitut. apost.* lib. xii, c. 22: Πρὸ δὲ τοῦ βαπτίσματος νηστευσάτω ὁ βαπτιζόμενος. Grabius.

(70) *Γεννωμένους*. Clarom. γενομένους, et a marg. γεννηθέντας.

ποιεῖν· κρίνατε ὀρφανῷ, καὶ δικαιώσατε χήραν· καὶ δεῦτε, καὶ διαλεχθῶμεν, λέγει Κύριος. Καὶ ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡσεὶ ἔριον λευκανῶ· καὶ ἐὰν ὦσιν ὡς κόκκινον, ὡς χιόνα λευκανῶ. Ἐὰν δὲ μὴ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται. Τὸ γὰρ στόμα Κυρίου ἐλάλησε ταῦτα. Καὶ λόγον δὲ εἰς τοῦτο παρὰ τῶν ἀποστόλων ἐμάθομεν τοῦτον. Ἐπειδὴ τὴν πρώτην (71) γένεσιν ἡμῶν ἀγνοοῦντες, κατ' ἀνάγκην γεγενήμεθα ἐξ ὑγρᾶς σπορᾶς κατὰ μίξιν τὴν τῶν γονέων πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἐν ἔθεσι φαύλοις καὶ πονηραῖς ἀναστροφαῖς γεγόναμεν, ὅπως μὴ ἀνάγκης τέκνα μηδὲ ἀγνοίας μένωμεν, ἀλλὰ προαιρέσεως καὶ ἐπιστήμης, ἀφέσεώς τε ἁμαρτιῶν ὑπὲρ ὧν προημάρτομεν τύχωμεν ἐν τῷ ὕδατι, ἐπονομάζεται τῷ ἑλομένῳ ἀναγεννηθῆναι, καὶ μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις, τὸ τοῦ Πατρὸς τῶν ὅλων καὶ Δεσπότου Θεοῦ ὄνομα· αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντες (72), τοῦτον λουσόμενον ἄγοντες ἐπὶ τὸ λουτρόν. Ὄνομα γὰρ τῷ ἀῤῥήτῳ Θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν· εἰ δέ τις τολμήσειεν εἶναι λέγειν, μέμηνε τὴν ἄσωτον μανίαν. Καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμὸς, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. Καὶ ἐπ' ὀνόματος δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου, ὃ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα, ὁ φωτιζόμενος λούεται.

62. Καὶ τὸ λουτρὸν δὴ τοῦτο ἀκούσαντες οἱ δαίμονες διὰ τοῦ προφήτου (73) κεκηρυγμένον, ἐνήργησαν καὶ ῥαντίζειν ἑαυτοὺς τοὺς εἰς τὰ ἱερὰ αὐτῶν ἐπιβαίνοντας, καὶ προσιέναι αὐτοῖς μέλλοντας, λοιβὰς καὶ κνίσσας ἀποτελοῦντας· τέλεον δὲ καὶ λούεσθαι ἀπιόντας (74) πρὶν ἐλθεῖν ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἔνθα ἵδρυνται, ἐνεργοῦσι. Καὶ γὰρ τὸ ὑπολύεσθαι ἐπιβαίνοντας τοῖς ἱεροῖς, καὶ τοῖς αὐτοῖς (75) τοὺς θρησκεύοντας κελεύεσθαι ὑπὸ τῶν ἱερατευόντων, ἐκ τῶν συμβάντων Μωσεῖ τῷ εἰρημένῳ προφήτῃ μαθόντες οἱ δαίμονες ἐμιμήσαντο. Κατ' ἐκεῖνο γὰρ τοῦ καιροῦ ὅτε Μωσῆς ἐκελεύσθη κατελθὼν εἰς Αἴγυπτον ἐξαγαγεῖν τὸν ἐκεῖ λαὸν τῶν Ἰσραηλιτῶν, ποιμαίνοντος αὐτοῦ ἐν τῇ Ἀραβικῇ γῇ πρόβατα τοῦ πρὸς μητρὸς θείου (76), ἐν ἰδέᾳ πυρὸς ἐκ βάτου προσωμίλησεν αὐτῷ ὁ ἡμέτερος Χριστὸς, καὶ εἶπεν· *Ὑπόλυσαι τὰ ὑποδήματά σου, καὶ προσελθὼν ἄκουσον.* Ὁ δὲ, ὑπολυσάμενος καὶ

minus. Et si fuerint peccata vestra quasi phœniceum, tanquam lanam dealbabo; et si fuerint ut coccinum, sicut nivem dealbabo. Si autem non audieritis me, gladius devorabit vos. Os enim Domini locutum est hæc [36]. Hanc autem hujus rei rationem ab apostolis accepimus. Quando quidem primam nostram generationem ignorantes, necessitate quadam ex humido semine per mutuam parentum mistionem geniti sumus, atque in pravis moribus et nefariis institutis educati: ut necessitatis et ignorationis filii non maneamus, sed electionis et scientiæ, et remissionem peccatorum, quæ prius commisimus, consequamur in aqua; super eo qui regenerari voluerit, et peccatorum pœnitentiam egerit, parentis omnium et Domini Dei nomen pronuntiatur, atque hoc ipsum tantummodo appellamus, cum eum baptizandum ad lavacrum deducimus. Nemo est enim qui nomen dicere non enarrabili Deo possit, aut si quis dicere audeat nomen illi inesse, is perdite insanit. Vocatur autem lavacrum illud illuminatio, eo quod mente illuminentur qui hæc discunt. Sed et in nomine Jesu Christi sub Pontio Pilato crucifixi, et in nomine Spiritus sancti, qui per prophetas omnia ad Jesum spectantia prænuntiavit, is qui illuminatur, abluitur.

62. Atque hoc lavacrum dæmones cum per prophetam prædicatum audissent, perfecerunt, ut qui templa eorum ingrediuntur, iisque supplicaturi sunt et libamina ac nidores delaturi, seipsos aquæ aspersione lustrarent: atque illud etiam perficiunt, ut proficiscentes penitus lavent, antequam templa, ubi iidem dæmones collocati sunt, deveniant. Nam et quod sacerdotes jubent, ut calceos solvant, qui templa ingrediuntur et iisdem rebus dæmones colunt, id dæmones ex his, quæ supradicto prophetæ Moysi evenerunt, cognitum imitati sunt. Quo enim tempore Moyses in Ægyptum descendere et populum Israeliticum ibi commorantem educere jussus est, pascentem illum in Arabia oves avunculi materni Christus noster in specie ignis e rubo allocutus est, ac dixit: *Solve calceamenta tua, et accedens audi* [37]. Tum ille calceamentis depositis acce-

[36] Isa. I, 16-20. [37] Exod. III, 5.

(71) *Ἐπειδὴ τὴν πρώτην*. Hæc mirifice consentiunt cum doctrina S. Augustini: « Natos non ex bono, quo bonæ sunt nuptiæ, inquit I, *De peccat. merit.*, n. 28, sed ex malo concupiscentiæ, quo bene quidem utuntur nuptiæ, de quo tamen erubescunt et nuptiæ, reos diabolus parvulos tenet... Ex hac concupiscentia carnis.... quæcunque nascitur proles, originali est obligata peccato, nisi in illo renascatur, quem sine ista concupiscentia Virgo concepit.

(72) *Αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντες*. Necesse non est cum Grabio legere ἐπιλέγοντες τούτῳ, λουσόμενον. Legit Thirlbius αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντος τοῦ τὸν λουσόμενον ἄγοντος, *hoc tantum appellante eo, qui baptizandum ducit ad lavacrum*. Hanc emendationem plurimi facio, ac si quis eam amplectatur, minime obstabo. Non tamen ei assentior, tum quia ejusmodi participia non inusitata sunt S. martyri (vide supra n. 55), tum quia supra dixit baptizandum non ab uno, sed a pluribus ad lavacrum duci.

(73) *Διὰ τοῦ προφήτου*. Isaiam intelligit, cujus paulo ante testimonium attulit.

(74) *Τέλεον δὲ καὶ λούεσθαι ἀπιόντας*. Thirlbius hic multa excogitat. Legendum putat, vel ἐν τέλεσι pro τέλεον, vel ἅπαντας aut ἱερατεύοντας pro ἀπιόντας.

(75) *Τοῖς αὐτοῖς*. Legit τοῖς ναοῖς Sylburgius. Nihil mutat Grabius, sed subintelligit *dæmonibus*. Satius videtur *rebus* subintelligere.

(76) *Τοῦ πρὸς μητρὸς θείου*. Mirum unde hæc S. martyr hauserit. Forte memoria effluente maternum avunculum pro socero sumpsit. Conjicit Thirlbius eum in Moysem transferre, quod Jacobo convenit.

dens audivit descensurum se in Ægyptum, ibique commoranti populo Israelitico ducem abeunti futurum; cumque a Christo, qui in specie ignis 81 locutus cum ipso fuerat, magnam virtutem accepisset, descendit et populum eduxit, magnis et admirandis rebus editis, quas si vultis discere, ex ejus libris accurate discetis.

63. Judæi autem omnes etiamnum docent carentem nomine Deum cum Moyse collocutum. Unde illos Spiritus sanctus per supradictum prophetam Isaiam increpans sic loquitur, ut antea scripsimus [38]: *Cognovit bos possessorem suum, et asinus præsepe domini sui: Israel autem me non cognovit et populus me non intellexit* [39]. Ac Jesus Christus cum eos similiter argueret, quod nec quid Pater sit, nec quid Filius, novissent, sic et ipse dixit: B *Nemo cognovit Patrem nisi Filius, neque Filium nisi Pater, et quibus revelaverit Filius* [40]. Verbum autem Dei est ejus Filius, ut diximus [41]. Vocatur etiam angelus et apostolus; ipse enim nuntiat quæcunque cognosci decet, et mittitur ut indicet quæcunque nuntiantur; quemadmodum et ipse Dominus noster ait: *Qui me audit, eum qui me misit audit* [42]. Atque id quidem patebit ex Moysis scriptis, in quibus hæc dicta legimus: *Et locutus est Moysi angelus Dei in flamma ignis e rubo et dixit: Ego sum existens ille, Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob, Deus patrum tuorum. Descende in Ægyptum et educ populum meum* [43]. Quæ vero sequuntur, potestis ex ipsis libris, si vultis, cognoscere; neque enim hic omnia perscribere possumus. Hæc autem C eo diximus, quo Filium Dei et apostolum esse Jesum Christum demonstraremus; qui quidem cum antea Verbum esset, ac modo in specie ignis, modo in imagine incorporea visus esset, nunc voluntate Patris pro humano genere homo factus ea etiam perpeti sustinuit, quæcunque in eum insani Judæi, dæmonum impulsu, moliti sunt. Qui cum nominatim in Moysis commentariis expressum habeant: *Et locutus est angelus Dei cum Moyse in igne flammæ e rubo, et dixit: Ego sum existens ille, Deus Abraham, Deus Isaac et Deus Jacob*, parentem et

A προσελθὼν, ἀκήκοε κατελθεῖν εἰς Αἴγυπτον, καὶ ἐξαγαγεῖν τὸν ἐκεῖ λαὸν τῶν Ἰσραηλιτῶν, καὶ δύναμιν ἰσχυρὰν ἔλαβε παρὰ τοῦ λαλήσαντος αὐτῷ ἐν ἰδέᾳ πυρὸς Χριστοῦ· καὶ κατελθὼν ἐξήγαγε τὸν λαὸν, ποιήσας μεγάλα καὶ θαυμάσια· ἃ εἰ βούλεσθε μαθεῖν, ἐκ τῶν συγγραμμάτων ἐκείνου ἀκριβῶς μαθήσεσθε.

63. Ἰουδαῖοι δὲ πάντες καὶ νῦν διδάσκουσι τὸν ἀνωνόμαστον Θεὸν λελαληκέναι τῷ Μωσεῖ· ὅθεν τὸ προφητικὸν Πνεῦμα διὰ Ἡσαΐου τοῦ προμεμηνυμένου προφήτου ἐλέγχων αὐτοὺς, ὡς προεγράψαμεν, εἶπεν· *Ἔγνω βοῦς τὸν κτησάμενον, καὶ ὄνος τὴν φάτνην τοῦ κυρίου αὐτοῦ· Ἰσραὴλ δέ με οὐκ ἔγνω, καὶ ὁ λαός με οὐ συνῆκε.* Καὶ Ἰησοῦς δὲ ὁ Χριστὸς, ὅτι οὐκ ἔγνωσαν Ἰουδαῖοι τί Πατὴρ, καὶ τί Υἱὸς, ὁμοίως ἐλέγχων αὐτοὺς, καὶ αὐτὸς εἶπεν· *Οὐδεὶς ἔγνω* (77) *τὸν Πατέρα εἰ μὴ ὁ Υἱός· οὐδὲ τὸν Υἱὸν εἰ μὴ ὁ Πατὴρ, καὶ οἷς ἂν ἀποκαλύψῃ ὁ Υἱός.* Ὁ Λόγος δὲ τοῦ Θεοῦ ἐστιν ὁ Υἱὸς αὐτοῦ, ὡς προέφημεν· καὶ ἄγγελος δὲ καλεῖται, καὶ Ἀπόστολος. Αὐτὸς γὰρ ἀπαγγέλλει (78) ὅσα δεῖ γνωσθῆναι, καὶ ἀποστέλλεται μηνύσων ὅσα ἀγγέλλεται, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν εἶπεν· *Ὁ ἐμοῦ ἀκούων, ἀκούει τοῦ ἀποστείλαντός με.* Καὶ ἐκ τῶν τοῦ Μωσέως δὲ συγγραμμάτων φανερὸν τοῦτο γενήσεται. Λέλεκται δὲ ἐν αὐτοῖς οὕτως· *Καὶ ἐλάλησε Μωσεῖ ἄγγελος Θεοῦ ἐν φλογὶ πυρὸς ἐκ τῆς βάτου, καὶ εἶπεν· Ἐγώ εἰμι ὁ ὢν, Θεὸς Ἀβραὰμ, Θεὸς Ἰσαὰκ, Θεὸς Ἰακὼβ, ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου· κάτελθε εἰς Αἴγυπτον, καὶ ἐξάγαγε τὸν λαόν μου.* Τὰ δ' ἑπόμενα ἐξ ἐκείνων βουλόμενοι μαθεῖν δύνασθε· οὐ γὰρ δυνατὸν ἐν τούτοις ἀναγράψαι πάντα. Ἀλλ' εἰς ἀπόδειξιν γεγόνασιν οἵδε οἱ λόγοι, ὅτι Υἱὸς Θεοῦ καὶ ἀπόστολος Ἰησοῦς ὁ Χριστός ἐστι, πρότερον Λόγος ὢν, καὶ ἐν ἰδέᾳ πυρὸς ποτὲ φανεὶς, ποτὲ δὲ καὶ ἐν εἰκόνι ἀσωμάτων (79)· νῦν δὲ, διὰ θελήματος Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπείου γένους ἄνθρωπος γενόμενος, ὑπέμεινε καὶ παθεῖν ὅσα αὐτὸν ἐνήργησαν οἱ δαίμονες διατεθῆναι ὑπὸ τῶν ἀνοήτων Ἰουδαίων· οἵτινες ἔχοντες ῥητῶς εἰρημένον ἐν τοῖς Μωσέως συντάγμασι, *Καὶ ἐλάλησεν ἄγγελος τοῦ Θεοῦ τῷ Μωσεῖ ἐν φλογὸς πυρὶ ἐκ τῆς βάτου, καὶ εἶπεν,*

[38] supra n. 37. [39] Isa. I, 3. [40] Matth. XI, 27. [41] vid. n. 46. [42] Luc. X, 16. [43] Exod. III 6.

(77) *Οὐδεὶς ἔγνω.* Hæreticos castigat Irenæus lib. IV, cap. 5, quod Christi verba sic legerent: *Nemo cognovit* pro *Nemo cognoscit*. « Hi autem, inquit, qui peritiores apostolis volunt esse, sic describunt: *Nemo cognovit Patrem nisi Filius, nec Filium nisi Pater et cui voluerit Filius revelare.* » Fraudis suspicionem removere posset ab hæreticis Justini exemplum, qui, ut videmus, eodem prorsus modo legit. Sed hæc præsentis in præteritum immutatio suspecta non immerito fuit in perfidis hæreticis, qui, ut ait ibidem Irenæus, ita hunc locum interpretabantur: *quasi a nullo cognitus sit verus Deus ante Domini nostri adventum.*

(78) *Ἀπαγγέλλει.* Codices mss. habent ad marg. et R. Stephanus ad calcem παραγγέλλει. Observat Grabius Justinum, dum Christum ait vocari apostolum, respicere ad Epistolam ad Hebræos, quam proinde in Scripturis canonicis numerabat.

D (79) *Ἐν εἰκόνι ἀσωμάτων.* Legendum ἀσωμάτῳ, ut paulo post εἰκόνος ἀσωμάτου. Imagines incorporeas videtur intelligere eas, quæ oculos non feriebant, sed menti divinitus illustratæ offerebantur. « Verbum, inquit Irenæus lib. IV, cap. 20, n. 11, non in una figura, nec in uno charactere videbatur videntibus eum, sed secundum dispensationum ejus causas, sive efficaciam, sicut in Daniele scriptum est. Aliquando enim cum his qui erant circa Ananiam, Azariam, Misaelem, videbatur assistens eis in fornace ignis, et in camino, et liberans eos de igne: *Et visio*, inquit, *quarti similis Filio Dei. Aliquando autem lapis a monte abscissus sine manibus*, et percutiens temporalia regna, et ventilans ea et ipse replens universam terram. Rursum hic idem videtur quasi Filius hominis in nubibus cœli veniens, » etc.

Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν, ὁ Θεὸς Ἀβραάμ, καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ, καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ, τὸν τῶν ὅλων Πατέρα καὶ δημιουργὸν τὸν ταῦτα εἰπόντα λέγουσιν εἶναι. Ὅθεν καὶ τὸ προφητικὸν Πνεῦμα ἐλέγχον αὐτοὺς εἶπεν· *Ἰσραὴλ δέ με οὐκ ἔγνω, καὶ ὁ λαός με οὐ συνῆκε.* Καὶ πάλιν ὁ Ἰησοῦς, ὡς ἐδηλώσαμεν, παρ' αὐτοῖς ὤν, εἶπεν· *Οὐδεὶς ἔγνω τὸν Πατέρα εἰ μὴ ὁ Υἱός· οὐδὲ τὸν Υἱὸν εἰ μὴ ὁ Πατήρ, καὶ οἷς ἂν ὁ Υἱὸς ἀποκαλύψῃ.* Ἰουδαῖοι οὖν ἡγησάμενοι ἀεὶ τὸν Πατέρα τῶν ὅλων λελαληκέναι τῷ Μωσεῖ, τοῦ λαλήσαντος αὐτῷ ὄντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὃς καὶ ἄγγελος καὶ ἀπόστολος κέκληται, δικαίως ἐλέγχονται καὶ διὰ τοῦ προφητικοῦ Πνεύματος, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ, ὡς οὔτε τὸν Πατέρα, οὔτε τὸν Υἱὸν ἔγνωσαν. Οἱ γὰρ τὸν Υἱὸν Πατέρα φάσκοντες εἶναι ἐλέγχονται μήτε τὸν Πατέρα ἐπιστάμενοι, μήθ' ὅτι ἐστὶν Υἱὸς τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων γινώσκοντες· ὃς καὶ Λόγος πρωτότοκος ὢν τοῦ Θεοῦ, καὶ Θεὸς ὑπάρχει. Καὶ πρότερον διὰ τῆς τοῦ πυρὸς μορφῆς καὶ εἰκόνος ἀσωμάτου τῷ Μωσεῖ καὶ τοῖς ἑτέροις προφήταις ἐφάνη· νῦν δ' ἐν χρόνοις τῆς ὑμετέρας ἀρχῆς, ὡς προείπομεν, διὰ παρθένου ἄνθρωπος γενόμενος κατὰ τὴν τοῦ Πατρὸς βουλήν, ὑπὲρ σωτηρίας τῶν πιστευόντων αὐτῷ, καὶ ἐξουθενηθῆναι καὶ παθεῖν ὑπέμεινεν, ἵνα ἀποθανὼν καὶ ἀναστὰς νικήσῃ τὸν θάνατον. Τὸ δὲ εἰρημένον ἐκ βάτου τῷ Μωσεῖ, *Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν, ὁ Θεὸς Ἀβραάμ* (80), *καὶ ὁ Θεὸς Ἰσαάκ, καὶ ὁ Θεὸς Ἰακώβ, καὶ ὁ Θεὸς τῶν πατέρων σου*, σημαντικὸν τοῦ καὶ ἀποθανόντας ἐκείνους μένειν, καὶ εἶναι αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἀνθρώπους. Καὶ γὰρ πρῶτοι τῶν πάντων ἀνθρώπων ἐκεῖνοι περὶ Θεοῦ ζήτησιν ἠσχολήθησαν, Ἀβραὰμ μὲν πατὴρ ὢν τοῦ Ἰσαάκ, Ἰσαὰκ δὲ τοῦ Ἰακώβ, ὡς καὶ Μωσῆς ἀνέγραψε.

A conditorem universorum hæc dixisse asserunt. Hinc et Spiritus propheticus eos increpans dixit: *Israel autem me non cognovit, et populus me non intellexit*[44]. Et rursus Jesus, ut ostendimus, cum apud eos esset: *Nemo cognovit*, inquit, *Patrem nisi Filius, neque Filium nisi Pater et quibus Filius revelaverit*[45]. Patrem igitur universorum Judæi semper cum Moyse collocutum existimantes, cum is, qui locutus est, Filius Dei esset, qui et Angelus et Apostolus vocatus est, merito et a prophetico Spiritu et ab ipso Christo arguuntur, quod nec Patrem nec Filium noverint. Nam qui Filium Patrem esse dicunt, hi arguuntur, quod nec Patrem sciant, nec Filium esse universorum Patri cognoscant. Qui cum Verbum sit primogenitum Dei, Deus etiam est.
B Ac prius quidem Moysi et cæteris prophetis in specie ignis et imagine incorporea visus est; nunc autem vestri imperii temporibus **82** ex Virgine, ut jam diximus, homo factus secundum Patris voluntatem pro eorum salute, qui illi credunt, et pro nihilo haberi et pati sustinuit, ut mortuus ac resurgens mortem vinceret. Quod autem ex rubo dictum est Moysi, *Ego sum exsistens ille, Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob, et Deus patrum tuorum*[46], argumento est eos etiam post mortem manere, et ipsius Christi homines esse. Hi enim primi omnium in Dei inquisitione versati sunt; Abraham quidem pater Isaaci, Isaac autem Jacobi, quemadmodum et Moyses perscripsit.

64. Καὶ τὸ ἀνεγείρειν δὲ τὸ εἴδωλον τῆς λεγομένης Κόρης ἐπὶ ταῖς τῶν ὑδάτων πηγαῖς ἐνεργῆσαι τοὺς δαίμονας, λέγοντας θυγατέρα αὐτὴν εἶναι τοῦ Διός, μιμησαμένους τὸ διὰ Μωσέως εἰρημένον, ἐκ τῶν προειρημένων νοῆσαι δύνασθε. Ἔφη γὰρ ὁ Μωσῆς, ὡς προεγράψαμεν· *Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος, καὶ Πνεῦμα Θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τῶν ὑδάτων.* Εἰς μίμησιν οὖν τοῦ λεχθέντος ἐπιφερομένου τῷ ὕδατι Πνεύματος Θεοῦ, τὴν Κόρην θυγατέρα τοῦ Διὸς ἔφασαν. Καὶ τὴν Ἀθηνᾶν δὲ ὁμοίως πονηρευόμενοι θυγατέρα τοῦ Διὸς ἔφασαν, οὐκ ἀπὸ μίξεως· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐννοηθέντα (81) τὸν Θεὸν διὰ λόγου τὸν κόσμον ποιῆσαι ἔγνωσαν, ὡς τὴν πρώτην ἔννοιαν ἔφασαν τὴν Ἀθηνᾶν. Ὅπερ γελοιότατον ἡγούμεθα εἶναι, τῆς ἐννοίας εἰκόνα παραφέρειν θηλειῶν μορφήν. Καὶ ὁμοίως τοὺς ἄλλους

C 64. Atque ut illius, quæ dicitur, puellæ simulacrum ad fontes aquarum erigeretur, id quoque dæmonum molitione, qui illam Jovis filiam esse dixerunt, ac verba Moysis imitati sunt, contigisse, ex his, quæ jam diximus, perspicere potestis. Moyses enim, ut supra scripsimus, sic ait: *In principio creavit Deus cœlum et terram. Terra autem erat inaspectabilis et incondita, et Spiritus Dei ferebatur super aquas.* Ad imitationem ergo illius Dei Spiritus, qui super aquas ferri dictus est, Proserpinam Jovis filiam vocarunt. Ac simili nequitia Minervam ex Jove genitam dixerunt, idque non ex concubitu;
D sed cum mundum a Deo, postquam cogitavit et consideravit, conditum esse per Verbum cognovissent, primam veluti notionem Minervam dixerunt. Quod quidem perridiculum nobis videtur, muliebrem formam ad imaginem notionis exprimendam inducere.

[44] Isa. I, 3. [45] Matth. XI, 27. [46] Exod. III, 6.

(80) *Ὁ Θεὸς Ἀβραάμ.* Nihil potest de Christi divinitate præclarius dici. 1°. Docet Justinus eum dixisse, *Ego sum qui sum*, quibus verbis essentiam divinam exprimi declarat, *Cohort.* n 25. 2°. Vocatur Christus Deus Abraham, Deus Isaac et Deus Jacob. 3° Idcirco illorum Deus est, ac ipsi illius homines sunt, quia primi exstiterunt, qui in Deo inquirendo occuparentur. 4°. Illud etiam observandum, quod paulo ante dicebat, καὶ Θεὸς ὑπάρχει, *et Deus est.*

(81) *Ἐννοηθέντα. Postquam cogitavit et consideravit*, id est postquam mundi exemplar in Verbo suo descripsit. Quæ de Minerva attribuit ethnicis Justinus, ea confirmat Themistius orat. 13, ubi ait Minervam ex patris capite prosilientem omnia ornavisse et condidisse, cœlum et terras et quæ in eis sunt. Cui quidem sententiæ tanta est similitudo cum iis quæ leguntur Proverb. VIII, ut eam merito Justinus ex Hebræorum fontibus derivatam existimet.

Similiter et reliquos, qui dicuntur, Jovis filios ipsæ actiones redarguunt.

65. Nos autem postquam eum, qui fidem suam et assensum doctrinæ nostræ testatus est, sic abluimus, ad eos, qui dicuntur fratres, deducimus, ubi illi congregati sunt, communes preces et pro nobismetipsis, et pro eo qui illuminatus est, et pro aliis ubique omnibus intento animo facturi, ut veritatis cognitionem adepti, hac etiam gratia dignemur, ut rectam operibus vitam agentes et præceptorum custodes inveniamur, quo salutem æternam assequamur. Invicem osculo salutamus, ubi desiimus precari. Deinde ei, qui fratribus præest, panis affertur, et poculum aquæ et vini: quibus ille acceptis laudem et gloriam universorum Parenti per nomen Filii et Spiritus sancti emittit, et eucharistiam, sive gratiarum actionem, pro his ab illo acceptis donis prolixe exsequitur. Postquam preces et eucharistiam absolvit; populus omnis acclamat, *Amen*. Amen autem Hebræa lingua idem valet ac *Fiat*. **83** Postquam vero is, qui præest, preces absolvit, et populus omnis acclamavit, qui apud nos dicuntur diaconi panem et vinum et aquam, in quibus gratiæ actæ sunt, unicuique præsentium participanda distribuunt, et ad absentes perferunt.

66. Atque hoc alimentum apud nos vocatur eucharistia, cujus nemini alii licet esse participi, nisi qui credat vera esse quæ docemus, atque illo ad remissionem peccatorum et regenerationem lavacro ablutus fuerit, et ita vivat ut Christus tradidit. Neque enim ut communem panem, neque ut communem potum ista sumimus; sed quemadmodum per Verbum Dei caro factus Jesus Christus Salvator noster et carnem et sanguinem habuit nostræ salutis causa; sic etiam illam, in qua per precem ipsius verba continentem gratiæ actæ sunt, alimoniam,

A λεγομένους υἱοὺς τοῦ Διὸς αἱ πράξεις ἐλέγχουσιν.

65. Ἡμεῖς δὲ, μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον, ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπέρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος, καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν, τὰ ἀληθῆ μαθόντες, καὶ δι' ἔργων ἀγαθοὶ πολιτευταὶ, καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὑρεθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Ἀλλήλους φιλήματι (82) ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν· ἔπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος, καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος· καὶ οὗτος, λαβὼν, αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος
B τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει· καὶ εὐχαριστίαν (83) ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων (84) παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὗ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν, πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων, *Ἀμήν*. Τὸ δὲ *ἀμὴν* τῇ Ἑβραΐδι φωνῇ τὸ *γένοιτο* σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος, καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ, οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόασιν ἑκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.

66. Καὶ ἡ τροφὴ αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία· ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξόν ἐστιν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ὑφ' ἡμῶν, καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς
C ἀναγέννησιν λουτρὸν, καὶ οὕτως βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν. Οὐ γὰρ ὡς κοινὸν ἄρτον οὐδὲ κοινὸν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ (85) σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καὶ τὴν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ (86) εὐχαριστηθεῖσαν τροφὴν, ἐξ ἧς αἷμα καὶ

(82) *Φιλήματι*. Quamvis S. Justinus hanc *Apologiam* Romæ scripserit, ritus tamen Ecclesiæ Orientalis in scribendo sequitur, et sancti osculi tempus, non ut in Latina Ecclesia proxime ante communionem, sed, ut est in *Constitut. apost.* lib. VIII et apud Cyrill. *Cat.* myst. 5, constituit. Ob eamdem causam diaconis, qui in Ecclesia Latina calicem tantum distribuebant, utriusque speciei distribuendæ munus committit.

D (83) *Εὐχαριστίαν..... ἐπὶ πολὺ ποιεῖται*. Sic apud Irenæum lib. I, cap. 13, n. 2, de Marco Valentiniano: Ποτήρια οἴνῳ κεκραμένα προσποιούμενος εὐχαριστεῖν, καὶ ἐπὶ πλέον ἐκτείνων τὸν λόγον τῆς ἐπικλήσεως. « Pocula vino mista fingens se consecrare, atque invocationis verba in longius protendens. » In eamdem sententiam S. Firmilianus, ep. 75, inter Cyprianicas, de muliere quadam loquitur, quæ « etiam hoc frequenter ausa est, ut et invocatione non contemptibili, sanctificare se panem et eucharistiam facere simularet et sacrificium Domino (non) sine sacramento solitæ prædicationis offerret. » Invocatio illa non contemptibilis idem videtur esse ac prolixæ preces eucharistiæ.

(84) *Ὑπὲρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων*. Eam indicat S. Martyr gratiarum actionem, quæ Deo duplici nomine, id est ob creatum ab illo panem et vinum, et ob eadem dona in Christi corpus et sanguinem conversa offerebatur. Similiter Origenes lib. VIII *contra Cels.*, p. 399: Τοὺς μετ' εὐχαριστίας καὶ εὐχῆς τῆς ἐπὶ τοῖς δοθεῖσι προσαγομένους ἄρτους ἐσθίομεν, σῶμα γενομένους διὰ τὴν εὐχὴν ἅγιόν τι, καὶ ἁγιάζον τοὺς μετ' ὑγιοῦς προθέσεως αὐτῷ χρωμένους. « Panes cum gratiarum actione et precatione ob data hæc dona oblatos comedimus, corpus quoddam ob precem effectos sanctum, et sanctificans eos qui eo utuntur cum sano proposito. »

(85) *Ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ*. De tota hac Justini doctrina, vide Præfat. Illud autem, *Per Verbum Dei incarnatus Jesus*, et n. 46: *Per virtutem Verbi homo factus*, illustrari potest et explicari ex num. 33, ubi Spiritus seu Verbum dicitur in Virginem descendisse, eique obumbrasse et prægnantem virtute sua effecisse.

(86) *Δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ*. Vox illa λόγος non Verbum hoc loco significat, sed ipsius Christi verba, ut patet ex his quæ sequuntur. Refert enim Justinus Christi verba ut explicet, cur Christiani alimoniam illam, in qua gratiæ δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ actæ sunt, corpus et sanguinem Christi esse credant. Quemadmodum antea dicebat n. 13: Λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας, *verbis precem et gratiarum actionem continentibus*; ita hoc loco videtur eamdem adhibere verborum constructionem, cum ait, δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ.

σάρκες κατὰ μεταβολὴν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι. Οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν (87), ἃ καλεῖται Εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς τὸν Ἰησοῦν· λαβόντα ἄρτον, εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· *Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου· Τουτέστι τὸ σῶμά μου·* καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· *Τοῦτό ἐστι αἷμά μου·* καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. Ὅπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες. Ὅτι γὰρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μυουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε, ἢ μαθεῖν δύνασθε.

67. Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμιμνήσκομεν· καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεί. Ἐπὶ πᾶσί τε οἷς προσφερόμεθα, εὐλογοῦμεν τὸν Ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος τοῦ ἁγίου· καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται μέχρις ἐγχωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος, ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νουθεσίαν καὶ πρόκλησιν (88) τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἔπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες, καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καὶ ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ· καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ (89), ἀναπέμπει (90), καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμήν· καὶ ἡ διάδοσις καὶ ἡ μετάληψις ἀπὸ τῶν εὐχαριστηθέντων ἑκάστῳ γίνεται, καὶ τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δὲ καὶ βουλόμενοι, κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ, ὃ βούλεται δίδωσι· καὶ τὸ συλλεγόμενον παρὰ τῷ προεστῶτι (91) ἀποτίθεται, καὶ αὐτὸς ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καὶ χήραις, καὶ τοῖς διὰ νόσον, ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καὶ τοῖς ἐν δεσμοῖς οὖσι, καὶ τοῖς παρεπιδήμοις οὖσι ξένοις, καὶ ἁπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρείᾳ οὖσι κηδεμὼν γίνεται. Τὴν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα·

[47] Luc. XXII, 19. [48] Matth. XXVI, 28.

A ex qua sanguis et carnes nostræ per mutationem aluntur, incarnati illius Jesu et carnem et sanguinem esse edocti sumus. Nam apostoli in commentariis suis, quæ vocantur Evangelia, ita sibi mandasse Jesum tradiderunt: eum scilicet accepto pane, cum gratias egisset, dixisse: *Hoc facite in meam commemorationem* [47]. *Hoc est corpus meum*; et poculo similiter accepto, actisque gratiis dixisse: *Hic est sanguis meus* [48], ipsisque solis tradidisse. Atque id quidem et in Mithræ mysteriis ut fieret, pravi dæmones imitati docuerunt. Nam panem et poculum aquæ in ejus, qui initiatur, mysteriis, quibusdam verbis additis apponi, aut scitis, aut discere potestis.

67. Ex illo tempore hæc semper nobis invicem in memoriam revocamus; et qui habemus, indigentibus B omnibus subvenimus, et semper una sumus. Atque in omnibus oblationibus laudamus creatorem omnium per Filium ejus Jesum Christum et per Spiritum sanctum. Ac solis, ut dicitur, die omnium sive urbes sive agros incolentium in eumdem locum fit conventus, et commentaria apostolorum, aut scripta prophetarum leguntur, quoad licet per tempus. Deinde, ubi lector desiit, is qui præest admonitionem verbis et adhortationem ad res tam præclaras imitandas suscipit. Postea omnes simul consurgimus, et preces emittimus; atque, ut jam diximus, ubi desiimus precari, panis affertur et vinum et aqua: et qui præest, preces et gratiarum actiones totis viribus emittit, et populus acclamat, *Amen*, et C eorum, in quibus gratiæ actæ sunt, distributio fit et communicatio unicuique præsentium, et absentibus per diaconos mittitur. Qui abundant et volunt, suo arbitrio, quod quisque vult, largiuntur, **84** et quod colligitur apud eum, qui præest, deponitur, ac ipse subvenit pupillis et viduis, et iis qui vel ob morbum, vel aliam ob causam egent, tum etiam iis qui in vinculis sunt et advenientibus peregre hospitibus; uno verbo omnium indigentium curam suscipit. Die autem solis omnes simul convenimus, tum quia prima hæc dies est, qua Deus, cum tenebras et materiam vertisset, mundum creavit, tum quia Jesus Christus Salvator noster eadem die ex mortuis resurrexit. Pridie enim Saturni eum

(87) *Ἀπομνημονεύμασιν*. Ἀπομνημονεύματα sunt dicta sapientium quæ memoria repetuntur. Sic Eusebius lib. V *Hist. eccl.* cap. 8, de Irenæo ait: Καὶ ἀπομνημονευμάτων ἀποστολικοῦ τινος πρεσβυτέρου .. μνημονεύει, *Dictorum apostolici cujusdam presbyteri... meminit*. Hinc Xenophon scripsisse dicitur libros τῶν Σωκράτους ἀπομνημονευμάτων, *Dictorum Socratis quæ memoria recolebat*. Eadem voce ante Justinum usus est Papias apud Eusebium lib. III, cap. 39. GRABIUS.

(88) *Πρόκλησιν*. Legendum Grabius existimat παράκλησιν.

(89) *Ὅση δύναμις αὐτῷ*. Non favent hæc verba his qui ratas et fixas Ecclesiæ preces impugnant. Neque enim eas Justinus in sacerdotis arbitrio positas fuisse dicit, sed sacerdotis orantis ardorem et intentionem animi exprimit. Nihil sibi aliud volunt hæc verba, ὅση δύναμις αὐτῷ, *quantum potest*, seu, ut reddidi, *totis viribus*. Sic paulo ante dicebat Christianos εὐτόνως, id est cum magna animi in- D tentione preces fundere. Et supra n. 13: Ὅση δύναμις αἰνοῦντες. Ninivitæ ἀνεβόησαν πρὸς τὸν Θεὸν ἐκτενῶς, Jonæ III, v. 8. Sic etiam Origenes VI. Cels. pag. 386: Ἀλλὰ τὸν ἕνα Θεὸν, καὶ τὸν ἕνα Υἱὸν αὐτοῦ καὶ Λόγον καὶ εἰκόνα, ταῖς κατὰ τὸ δυνατὸν ἡμῖν ἱκεσίαις καὶ ἀξιώσεσι σέβομεν. *Unum Deum*, inquit, *et unicum ejus Filium et Verbum et imaginem, quantum possumus, supplicationibus et precibus, colimus*.

(90) *Ἀναπέμπει*. Hoc verbo, quo Justinus hoc loco et antea et sæpe alias utitur, clamorem quemdam, sive vocem magno conatu emissam significari observat Valesius ad cap. 15. lib. IV. *Hist. eccles.* Eusebii.

(91) *Παρὰ τῷ προεστῶτι*. Hac voce presbyterum aut episcopum designat. Utrique enim communes perfunctiones de quibus hic agitur, nempe baptizare, sacrificare et pauperum curam gerere. Atque id causæ esse arbitror, cur nihil dicat Justinus de confirmatione; quia scilicet soli eam dabant episcopi.

crucifixerunt, et postridie ejusdem diei, id est Solis die, apostolis suis et discipulis visus ea docuit, quæ vobis quoque consideranda tradidimus.

A ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ᾗ ὁ Θεὸς, τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας, κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη. Τῇ γὰρ πρὸ τῆς Κρονικῆς (92) ἐσταύρωσαν αὐτόν· καὶ τῇ μετὰ τὴν Κρονικήν, ἥτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανεὶς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς, ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

68. Atque hæc quidem si vobis rationi et veritati consentanea videntur, in pretio habete; sin autem nugæ vobis videntur, ut nugas contemnite, nec, ut adversus hostes, ita adversus homines innocuos mortem decernite. Vobis enim prædicimus vos Dei judicium non evitaturos, si in injustitia permaneatis; ac nos exclamabimus : Quod Deo placet, id fiat. Et cum ex epistola maximi et illustrissimi Cæsaris Adriani, parentis vestri, postulare a vobis possemus, ut judicia, quemadmodum rogavimus, fieri jubeatis; non tamen magis ob hanc causam rogavimus, quod ita constitutum esset ab Adriano; sed quia scimus nos justa petere, orationem et rerum nostrarum enarrationem confecimus. Adriani autem epistolæ exemplum etiam subjecimus, ut in hoc quoque verum a nobis dici perspiciatis. Sic habet illud exemplum :

68. Καὶ εἰ μὲν δοκεῖ ὑμῖν λόγου καὶ ἀληθείας ἔχεσθαι, τιμήσατε αὐτά· εἰ δὲ λῆρος ὑμῖν δοκεῖ, ὡς ληρωδῶν πραγμάτων καταφρονήσατε, καὶ μὴ ὡς κατ' ἐχθρῶν, κατὰ τῶν μηδὲν ἀδικούντων θάνατον ὁρίζετε. Προλέγομεν γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκ ἐκφεύξεσθε τὴν ἐσομένην τοῦ Θεοῦ κρίσιν, ἐὰν ἐπιμένητε τῇ ἀδικίᾳ, καὶ ἡμεῖς ἐπιβοήσομεν· Ὃ φίλον τῷ Θεῷ, B τοῦτο (93) γενέσθω. Καὶ ἐξ ἐπιστολῆς (94) δὲ τοῦ μεγίστου καὶ ἐπιφανεστάτου Καίσαρος Ἀδριανοῦ, τοῦ πατρὸς ὑμῶν, ἔχοντες ἀπαιτεῖν ὑμᾶς καθὰ ἠξιώσαμεν κελεῦσαι τὰς κρίσεις γενέσθαι, οὐκ ἐκ τοῦ κεκρίσθαι (95) τοῦτο ὑπὸ Ἀδριανοῦ μᾶλλον ἠξιώσαμεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐπίστασθαι δίκαια ἀξιοῦν, τὴν προσφώνησιν καὶ ἐξήγησιν πεποιήμεθα (96). Ὑπετάξαμεν δὲ καὶ τῆς ἐπιστολῆς Ἀδριανοῦ τὸ ἀντίγραφον, ἵνα καὶ κατὰ τοῦτο (97) ἀληθεύειν ἡμᾶς γνωρίζητε· καὶ ἔστι τὸ ἀντίγραφον τοῦτο (98) ·

Adriani pro Christianis Epistola.

69. « Minucio Fundano. Litteras accepi ad me scriptas a Serenio Graniano clarissimo viro, cui successisti. Videtur igitur mihi res non sine inquisitione prætermittenda, ne et homines perturbentur, et sycophantis materia sceleris præbeatur. Si ergo ad hanc petitionis rationem provinciales sese obfirmare possunt adversus Christianos, ut etiam pro tribunali respondeant, illuc tantum sese vertant, non autem petitionibus aut solis utantur clamoribus. Multo enim magis convenit, si quis accusare velit,

Ἀδριανοῦ ὑπὲρ Χριστιανῶν Ἐπιστολή (99).

69. « Μινουκίῳ Φουνδανῷ. Ἐπιστολὴν ἐδεξάμην γραφεῖσάν μοι ἀπὸ Σερηνίου (1) Γρανιανοῦ λαμπροτάτου ἀνδρὸς, ὅντινα σὺ διεδέξω. Οὐ δοκεῖ οὖν μοι C τὸ πρᾶγμα ἀζήτητον καταλιπεῖν, ἵνα μήτε οἱ ἄνθρωποι ταράττωνται, καὶ τοῖς συκοφάνταις χορηγία κακουργίας παρασχεθῇ. Ἂν οὖν (2) σαφῶς εἰς ταύτην τὴν ἀξίωσιν οἱ ἐπαρχιῶται δύνωνται διισχυρίζεσθαι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, ὡς καὶ πρὸ βήματος ἀποκρίνεσθαι (3), ἐπὶ τοῦτο μόνον τραπῶσιν, ἀλλ' οὐκ ἀξιώσεσιν (4), οὐδὲ μόναις βοαῖς. Πολλῷ γὰρ μᾶλλον προσ-

(92) *Πρὸ τῆς Κρονικῆς*. Halloixius observat *Vit. Justini* p. 133, diem Veneris nolle appellare Justinum ob summam hujus deæ turpitudinem. Ridet Halloixium Thirlbius, quod hæc, ut abstrusa et difficilia, non sine magno apparatu observanda duxerit; ac joco non multum probando gratias agit « sagacissimo Halloixio, vel potius Ludovico de la Cerda a quo hoc suffuratus est. »

(93) *Ὃ φίλον τῷ Θεῷ, τοῦτο*. Legitur ad marg. in codicibus mss. et apud R. Stephanum ὡς τῷ Θεῷ φίλον, ταύτῃ γενέσθω.

(94) *Ἐπιστολῆς*. Habebant editi nostri et mss. ἀποστολῆς, sed melius Eusebius qui hunc locum transtulit in l. IV *Hist.*, c. 8.

(95) *Οὐκ ἐκ τοῦ κεκρίσθαι*. Eusebius : τοῦτο οὐχ ὡς ὑπὸ Ἀδριανοῦ κελευσθὲν μᾶλλον ἠξιώσαμεν· ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ.

(96) *Καὶ ἐξήγησιν πεποιήμεθα*. Mendose hæc desunt apud Eusebium, apud quem legitur tantum, δικαίαν ἠξίουν τὴν προσφώνησιν.

(97) *Καὶ κατὰ τοῦτο*. Eusebius καὶ τοῦτο.

(98) *Καὶ ἔστι τὸ ἀντίγραφον τοῦτο*. Legitur tantum apud Eusebium, καὶ ἔστι τόδε. — Justinus teste Eusebio (l. c. : αὐτὴν παρατέθειται [sc. Justin.] τὴν Ῥωμαϊκὴν ἀντιγραφήν, ἡμεῖς δ' ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν κατὰ δύναμιν αὐτὴν μετειλήφαμεν) genuinum *Latinæ* epistolæ exemplum apologiæ ascripsit idque a Rufino servatum repetii. Jam Alex. Sym. Mazochius rescripti illius Adrianei textum, quem Aquileiensi presbytero redivivum debemus, Eusebianæ interpretationis (l. c. c. 9, p. 315, sq.) loco subrogavit. Cf. Maz. *Comment. in vet. marmor.* 8. *Neapolit. eccl. Kalendar.*, vol. II, p. 476, sqq. (rec. in Gallandii *Biblioth.*, etc. t. I, p. 728, sqq.); add. Ern. Jul. Kimmel : *De Rufino Eusebii interprete* (Geræ 1838, 8,) p. 175, sq., Secutus autem sum eamdem Rufini editionem Basileensem recogn. per Beat. Rhenanum (Basil. ap. Jo. Froben. 1523, fol.) c. 9, p. 78, quam possedit Jo. Andr. Bosius, Jenæ olim bibliothecarius; hic enim a. 1672, instum quemdam D codicem *Norimbergensem* ita exhausit, omnes lectiones ut margini illius editionis nunc in bibliotheca Ienensi asservatæ ascriberet. OTTO.

(99) Hæc est rescripti interpretatio, quam postmodum librarii, primitivo exemplari spreto, Justini *Apologiæ* ex Eusebii *Hist. eccl.*, IV, 8, attexuerunt. OTTO.

(1) *Σερηνίου*. Mallet Valesius cum Rufino et Hieronymo Serenianum hunc proconsulem vocare, quem quidem post litteras Adriano missas e vita vel e provincia decessisse putat, et idcirco Adrianum illius successori respondisse. Hanc autem Adriani epistolam Latino sermone huic Justini *Apologiæ* subjectam Eusebius Græce reddidit, ut ipse testatur; et ex illius Historia lib. IV, c. 9, huc translata est.

(2) *Ἂν οὖν*. Euseb. εἰ οὖν, et mox ἐπαρχιῶται δύνανται.

(3) *Ἀποκρίνεσθαι*. Euseb. ἀποκρίνασθαι. Sed in nonnullis mss. codicibus legitur ut apud Justinum.

(4) *Ἀξιώσεσιν*. Observat Valesius hac voce de-

ἧκεν, εἴ τις κατηγορεῖν βούλοιτο, τοῦτό σε διαγινώσκειν. Εἴ τις οὖν κατηγορεῖ, καὶ δείκνυσί τι παρὰ τοὺς νόμους πράττοντας, οὕτως διόριζε (5) κατὰ τὴν δύναμιν τοῦ ἁμαρτήματος. Ὡς μὰ τὸν Ἡρακλέα, εἴ τις συκοφαντίας χάριν τοῦτο προτείνοι (6), διαλάμβανε ὑπὲρ τῆς δεινότητος, καὶ φρόντιζε ὅπως ἂν ἐκδικήσειας. »

A te ea de re cognoscere. Si quis igitur accuset et (Christianos) præter leges aliquid agere demonstret, ita statue, ut gravitas delicti postulabit. Quemadmodum etiam mehercule, si quis calumniandi causa hunc prætextum arripiat, **85** cogitationem suscipe de hac crudeli agendi ratione, et cura ut ulciscaris. »

Ἀντωνίνου Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ κοινὸν τῆς Ἀσίας.

70. Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ (7) Τίτος Αἴλιος Ἀδριανὸς Ἀντωνῖνος σεβαστὸς, εὐσεβὴς, ἀρχιερεὺς μέγιστος, δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ ιε΄, ὕπατος τὸ γ΄, πατὴρ πατρίδος, τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας (8) χαίρειν.— Ἐγὼ ᾤμην (9) ὅτι καὶ τοὺς θεοὺς ἐπιμελεῖς ἔσεσθαι μὴ λανθάνειν τοὺς τοιούτους. Πολὺ γὰρ μᾶλλον ἐκείνους κολάσοιεν, εἴπερ δύναιντο (10), τοὺς μὴ βουλομένους αὐτοῖς προσκυνεῖν (11). Οἷς ταραχὴν ὑμεῖς ἐμβάλλετε, καὶ τὴν γνώμην αὐτῶν ἥνπερ ἔχουσιν ὡς ἀθέων κατηγορεῖτε, καὶ ἑτερά (12) τινα ἐμβάλλετε, ἅτινα οὐ δυνάμεθα ἀποδεῖξαι. Εἴη δ' ἂν (13) ἐκείνοις χρήσιμον, τὸ δοκεῖν ἐπὶ τῷ κατηγορουμένῳ τεθνάναι· καὶ νικῶσιν ὑμᾶς (14) προϊέμενοι τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς, ἤπερ πειθόμενοι οἷς ἀξιοῦτε πράσσειν αὐτούς. Περὶ δὲ τῶν σεισμῶν τῶν γεγονότων καὶ τῶν γινομένων, οὐκ εἰκὸς (15) ὑπομνῆσαι ὑμᾶς ἀθυμοῦντας, ὅταν περ ὦσι, παραβάλλοντας τὰ ὑμέτερα πρὸς τὰ ἐκείνων, ὅτι εὐπαρρησιαστότεροι ὑμῶν γίνονται πρὸς τὸν

Antonini Epistola ad commune Asiæ.

70. Imperator Cæsar Titus Ælius Adrianus Antoninus Augustus Pius, pontifex maximus, tribun. potest. XV, cons. III, pater patriæ, communi Asiæ salutem.—Putabam equidem curaturos deos, ne tales homines laterent. Nam si possent, multo magis quam vos ab ejusmodi hominibus qui eos adorare nolunt, pœnas repeterent. Quibus quidem vos mo- B lestiam facessitis, et eorum sententiam, tanquam si essent athei, accusatis, et alia nonnulla impingitis, quæ probare non possumus. Utile autem illis fuerit ob id, cujus nomine accusantur, mortem videri oppetere, ac vos vincunt, dum animas suas projiciunt potius, quam illis pareant, quæ ab eis fieri postulatis. De terræ autem motibus qui vel evenerunt, vel eveniunt, non decet ut admoneatis, vos qui animum despondetis, cum fiunt, si cum illorum rebus vestras comparetis. Sunt enim illi fidentiores quam vos apud Deum. Ac vos quidem per

signari acclamationes illas, quæ a populo fieri solebant in theatris : *Christianos ad leonem*, ut testatur Tertullianus.

(5) *Διόριζε.* Euseb. ὅριζε.

(6) *Τοῦτο προτείνοι.* Id est, si calumniæ causa nomen Christianum obtendat, neque aliud crimen probare possit. Hanc esse mentem Adriani patet ex epistola sequenti, in qua Antoninus pœnas intentat his qui Christianos, quatenus Christianos, deferent, seque hac in re patris sui sententiam sequi declarat.

(7) *Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ.* De hac epistola ejusque titulo pluribus disserimus in Præfat. part. III. Ex Eusebii *Hist.* lib. IV, c. 13, huc translata est. — *Ἀντωνίνου*, etc. Hoc edictum, si modo fuit Justino in manibus, ipse apologiæ non inseruit, cui postea per alienam accessit sedulitatem. Nam nec mentionem ejus usquam fecit, neque illud omnino exstitit eo tempore, quo *Apologiam* suam scribebat. Quod si exstitisset, non est dubium, Justinum potius hoc usurum fuisse ad defensionem sui, quia ad Antoninum ipsum dirigitur Apologeticus, quam illo Adriani, ad quem Apologeticus non pertinet. Ita præceptor noster Eichstadius in Exercitatione Antoniniana v, *Annal. Academiæ Jenens.* vol. I, (Jen. 1823, 4) inserta p. 286, not. 3. Idem vir clarissimus istius decreti textum apposita versione Latina ex Justino et Eusebio (*Hist. eccl.* IV, c. 13, p. 326, sqq.) reddidit notis illustratum (l. c. p. 290, sqq.). Mirifice autem discrepat exemplar Eusebianum ab hoc nostro; quare de illo nihil afferemus. OTTO.

(8) *Τῷ κοινῷ τῆς Ἀσίας.* Ita Cicero *commune Milyadum* et *commune totius Siciliæ* in Verrinis dixit. Porro cum κοινὸν Ἀσίας dicitur, subaudiendum est συνέδριον. Habebant enim Asiani commune concilium totius gentis, quo singulæ civitates legatos, seu synedros mittebant, ut docet Aristides in 4 *Orat. sacrarum.* VALESIUS. — Hæc concilia fuere variarum in Christianos persecutionum seminarium. OTTO.

(9) *Ἐγὼ ᾤμην.* Habet Eusebius, ἐγὼ μὲν οἶδα, sed prorsus mendose, ut in multis aliis ejusdem epistolæ locis. Perhonorifice enim de Christianis Antoninus C loquitur : palam et aperte deorum in avertendis calamitatibus imbecillitatem arguit; Christianorum in veri Dei cultu constantiam prædicat. Quamobrem verisimile non est eum initio epistolæ dixisse : *Scio diis ipsis curæ esse ne hujusmodi homines lateant.*

(10) *Εἴπερ δύναιντο.* Hæc desunt apud Euseb.

(11) *Προσκυνεῖν.* Addit Eusebius ἢ ὑμεῖς. Quæ sequuntur, sic leguntur apud eundem : Οὓς εἰς ταραχὴν ἐμβάλλετε, βεβαιοῦντες τὴν γνώμην αὐτῶν ἥνπερ ἔχουσιν, ὡς ἀθέων κατηγοροῦντες. *Quos contra tumultum concitatis, sententiam eorum confirmantes, dum eos accusatis tanquam impios.* Observat Valesius Nicephorum addere περὶ ἡμῶν, ac Rufinum ipsum ita legisse. Sic enim vertit : *Confirmatis eorum quos persequimini, sententiam, quam de vobis habent, dicentes vos impios esse.*

(12) *Καὶ ἕτερα*, etc. Desunt apud Euseb.

(13) *Εἴη δ' ἄν.* Sic legit Eusebius : Εἴη δ' ἂν κἀκείνοις (in 3 mss., εἴη δ' ἂν ἐκείνοις) αἱρετὸν τὸ δοκεῖν κατηγορουμένοις τεθνάναι μᾶλλον, ἢ ζῆν, ὑπὲρ D οἰκείου τοῦ Θεοῦ.

(14) *Καὶ νικῶσιν ὑμᾶς.* Legitur ὅθεν καὶ νικῶσι, sine ὑμᾶς, apud Eusebium, ex quo ibidem reposui ἤπερ pro εἴπερ.

(15) *Οὐκ εἰκός.* Contra Eusebius, οὐκ ἄτοπον, et paulo post ἀθυμοῦντας μὲν, παραβάλλοντας δὲ τὰ ἡμέτερα. Ex quibus solam vocem παραβάλλοντας excerpsimus, pro παραβάλλοντες quod habebat Justinus. Cætera apud S. Martyrem accuratiora, ut quisque animadvertere potest ex interpretatione, quæ satis clara et perspicua est. Grabius vertit : *Vestra infortunia illis imputetis*; idem sensus a Rufino et Christophors. expressus, sed repugnantibus Græcis verbis, ut observat Valesius, cui probatur Langi non multo accuratior interpretatio, ὑπομνῆσαι παραβάλλοντες, *admonere ut comparetis.* — *Ὑπομνῆσαι.* Hoc verbum referendum est ad Asianos, quippe qui imperatorem de calamitatibus admonuerint per Christianos importatis. OTTO.

illud tempus deos nescire videmini, et templa negligitis, nec Dei colendi rationem nostis. Unde et illis, qui eum colunt, invidetis, et ad mortem usque insectamini. De ejusmodi hominibus et alii quidam provinciarum rectores divinissimo meo patri scripserunt. Quibus ille rescripsit nihil negotii exhibendum esse talibus hominibus, nisi quid adversus imperium Romanum moliri deprehendantur. Quin et ad me multi de illis retulerunt, quibus ego respondi patris mei sententiam secutus. Si quis autem adversus aliquem illorum, ut talem, actionem instituat, delatus crimine absolvatur, etiamsi illum talem esse constet : delator vero pœnas luet. »

A Θεόν. Καὶ ὑμεῖς μὲν ἀγνοεῖν δοκεῖτε παρ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον τοὺς θεοὺς (16), καὶ τῶν ἱερῶν ἀμελεῖτε, θρησκείαν δὲ τὴν περὶ τὸν Θεὸν οὐκ ἐπίστασθε. Ὅθεν καὶ τοὺς θρησκεύοντας ἐζηλώκατε, καὶ διώκετε ἕως θανάτου. Ὑπὲρ τῶν τοιούτων καὶ ἄλλοι τινὲς τῶν περὶ τὰς ἐπαρχίας ἡγεμόνων τῷ θειοτάτῳ μου πατρὶ ἔγραψαν· οἷς καὶ ἀντέγραψε μηδὲν ὀχλεῖν τοῖς τοιούτοις, εἰ μὴ φαίνοιντό τι ἐπὶ τὴν ἡγεμονίαν Ῥωμαίων ἐγχειροῦντες· καὶ ἐμοὶ δὲ περὶ τῶν τοιούτων πολλοὶ ἐσήμαναν· οἷς δὴ καὶ ἀντέγραψα, τῇ τοῦ πατρός μου κατακολουθῶν γνώμῃ. Εἰ δέ τις ἔχει (17) πρός τινα τῶν τοιούτων πρᾶγμα καταφέρειν ὡς τοιούτου, ἐκεῖνος ὁ καταφερόμενος ἀπολελύσθω τοῦ ἐγκλήματος, κἂν φαίνηται τοιοῦτος ὤν· ἐκεῖνος δὲ ὁ καταφέρων, ἔνοχος ἔσται τῇ δίκῃ. »

Marci imperatoris Epistola ad senatum, qua testatur Christianos victoriæ causam fuisse.

B *Μάρκου βασιλέως Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν σύγκλητον, ἐν ᾗ μαρτυρεῖ Χριστιανοὺς αἰτίους γεγενῆσθαι τῆς νίκης αὐτῶν.*

71. « Imperator Cæsar M. Aurelius Antoninus, Germanicus, Parthicus, Sarmaticus, populo Romano et sacro senatui salutem.—Certiores vos feci de consilii mei magnitudine, **86** quales ad confinia Germaniæ ex discrimine, in quod ab hostibus circumdatus veneram, utilitates et commoda consecutus sim, cum me laborantem et defessum cinxissent septuaginta quatuor dracones, novem millia-

71. Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ (18) Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνῖνος, Γερμανικὸς, Παρθικὸς, Σαρματικὸς, δήμῳ Ῥωμαίων, καὶ τῇ ἱερᾷ συγκλήτῳ χαίρειν. — Φανερὰ ὑμῖν ἐποίησα τὰ τοῦ ἐμοῦ σκοποῦ μεγέθη (19), ὁποῖα ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἐκ περιστάσεως διὰ περιβολῆς ἐπακολουθήματα ἐποίησα ἐν τῇ μεθορίᾳ καμὼν καὶ παθὼν (20), ἐν Κοτίνῳ (21) καταλαμβανομένου μου ὑπὸ δρακόντων (22) ἑβδομήκοντα τεσσάρων, ἀπὸ μιλίων

(16) *Ἀγνοεῖν δοκεῖτε... τοὺς θεούς*. Quod ethnicis exprobrat ethnicus imperator, eos in adversis rebus deorum templa negligere, nec tamen veram Dei colendi rationem assequi, id satis consentaneum est his quæ apud Lactantium leguntur lib. II, cap. I : « At vero, inquit, si qua necessitas gravis presserit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit; si morborum pestifera vis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit, si sæva tempestas, si grando ingruerit : ad Deum confugiunt; a Deo petitur auxilium.... Postquam metus deseruit, et pericula recesserunt, tum vero alacres ad deorum templa concurrunt; his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem quem in ipsa necessitate imploraverunt, ne verbo quidem gratias agunt. » Suetonius de morte Germanici sic loquitur in *Vita Caii Caligulæ:* « Quo defunctus est die, inquit, lapidata sunt templa, subversæ Deum aræ, lares a quibusdam familiares in publicum abjecti. » Totus hic locus apud Euseb. non accuratus.

(17) *Εἰ δέ τις ἔχει*. Eusebius : Εἰ δέ τις ἐπιμένοι τινὰ τῶν τοιούτων εἰς πράγματα φέρων, ὡς δὴ τοιοῦτον.

(18) *Αὐτοκράτωρ Καῖσαρ*. De hac epistola, quam quidam non doctissimus otii sui monumentum esse voluit, disserimus Præfat. part. 3. — Admonet Eichstadius in *Exercitat. Antonin.* II, l. c., p. 245, not. 4, apertum esse hanc epistolam ab ipso Justino ibi reponi non potuisse, qui diu ante, quam illa ederetur, martyrio periisset. Idem V. D. textum reddidit, Græcis apposuit Latina (l. c., p. 246, sqq.): « Ea quidem, quæ tanquam ex bibliothecæ Vaticanæ cimeliis protracta primus in lucem edidit Angelus Roccha (*De bibliotheca Vaticana* p. 288), ut ipsa scilicet imperatoris manu, quam vocat, nos bearet, qui sane non alia lingua quam Romana ad senatum Romanum scribebat. Rocchæ auctoritatem non tuentur cæteri, qui eamdem versionem repetiverunt. Nam Latina illa recentius esse, post Scaligeri adeo ætatem, conficta, ne ii quidem negare sunt ausi, qui epistolæ ipsius vindicias egerunt. Concinnata sunt enim ad censuram Græcorum Scaligerianam (cf Jos. Scaligeri *Animadvers. in Chronolog. Euseb.* p 223), ut pia scilicet fraude tollerentur dubitationes, quibus criticus primarius epistolæ αὐθεντίαν impugnaret (l. c., p. 245 sq). Otto.

(19) *Τὰ τοῦ ἐμοῦ σκοποῦ μεγέθη*. Voluit enim M. Antoninus, quemadmodum Jul. Capitolinus in *Vita* ejus c. 24, p. 384, narrat, Marcomanniam provin-
C ciam, voluit etiam Sarmatiam facere; et fecisset, nisi Avidius Cassius sub eodem in Oriente rebellasset. Eichstadius.

(20) *Καμὼν καὶ παθών*. Vulgo σπαθῶν. Sed illud Scaliger et Eichstad. recte receperunt. Sylburg. in vulgata lectione argutius quam verius nomina invenit populorum Κοάδων καὶ Σαρματῶν. Otto.

(21) *Ἐν Κοτίνῳ*. Legit Salmasius ἐν Καρνούτῳ. Ibid. leg. παθών. — *Καρνούτῳ*. Ita emendo Thirlbium secutus. Eichstadius cum Scaligero legit Καρνούτῳ; illius correctionem etiam recepit Rocchæ interpres (*sane dum Carnuti essem*). Vulgo Κοτίνῳ. Otto

(22) *Ὑπὸ δρακόντων*. Δρούγκων in locum δρακόντων substituit Scaliger; notans, vocem drungus significare cohortem, eamque a barbaris sæculo Diocletiani ad Latinos, et ab his ad Græcos transmissam esse. Sed Salmasius in Not. ad Julium Capitolinum *De vita Antonini*, cap. 24, retinendam
D docet vocem δρακόντων, utpote quæ signum militare denotat, atque dracones decem in unaquaque legione fuisse, adeo ut septuaginta dracones septem effecerint legiones : neque Romanos solum, sed et Parthos, Indos atque Scythas hoc signo usos esse probat; quanquam hoc loco de Romanis potius copiis accipiat, maxime vero ad præsentem rem faciunt verba Luciani ab eo allegata : Σημεῖον δὲ πλήθους τοῦτο αὐτοῖς. Χιλίους γὰρ οἶμαι δράκων ἄγει. Grabius. — *Ὑπὸ δρακόντων*. Non possunt hæc ex contextus ratione nisi ad hostiles copias referri; ideoque Scaliger pro δρακόντων reponi jussit δρούγγων, siquidem *dracones* signa Romano exercitui propria, *drungi* autem vocatæ fuerint barbarorum cohortes, quod vocabulum Diocletiani demum sæculo in Latinam linguam irrepserit. Sed ne sic quidem his congruunt sequentia, ubi barbarorum ὄχλος memoratur χιλιάδων ἐνναχοσίων ἑβδομήκοντα ἑπτά. Nec dracones prorsus ignoraverunt barbaræ gentes.

ἐννέα. Γενομένων δὲ αὐτῶν ἐγγὺς ἡμῶν, ἐξπλωράτωρες (23) ἐμήνυσαν ἡμῖν, καὶ Πομπηϊανὸς ὁ ἡμέτερος πολέμαρχος ἐδήλωσεν ἡμῖν ἅτινα εἴδομεν (καταλαμβανόμενος δὲ ἤμην ἐν μεγέθει πλήθους ἀμίκτου, καὶ στρατευμάτων λεγεῶνος πρίμας δεκάτης, γεμιναφρεντησία (24) μίγμα κατηριθμημένον), πλήθη παρεῖναι παμμίκτου ὄχλου χιλιάδων ἐνναχοσίων ἑβδομηκονταεπτά. Ἐξετάσας οὖν ἐμαυτὸν καὶ τὸ πλῆθος τὸ ἐμὸν πρὸς τὸ μέγεθος τῶν βαρβάρων καὶ πολεμίων, κατέδραμον εἰς τὸ θεοῖς εὔχεσθαι πατρῴοις (25). Ἀμελούμενος δὲ ὑπ' αὐτῶν, καὶ τὴν στενοχωρίαν μου θεωρήσας τῆς δυνάμεως, παρεκάλεσα τοὺς παρ' ἡμῖν λεγομένους χριστιανούς· καὶ ἐπερωτήσας, εὗρον πλῆθος καὶ μέγεθος αὐτῶν (26), καὶ ἐμβριμησάμενος (27) εἰς αὐτοὺς, ὅπερ οὐκ ἔπρεπε, διὰ τὸ ὕστερον ἐπεγνωκέναι με τὴν δύναμιν αὐτῶν· ὅθεν ἀρξάμενοι, οὐ βελῶν παράρτησιν (28), οὔτε ὅπλων, οὔτε σαλπίγγων (διὰ τὸ ἐχθρὸν εἶναι τὸ τοιοῦτο αὐτοῖς, διὰ τὸν Θεὸν ὃν φοροῦσι κατὰ συνείδησιν (29)· εἰκὸς οὖν ἐστιν (30), οὓς ὑπολαμβάνομεν ἀθέους εἶναι, Θεὸν ἔχουσιν (31)

A rium spatio in Cotino. Qui cum non longe abessent, exploratores nuntiaverunt nobis, et Pompeianus militiæ nostræ magister significavit, id quod sciebamus (eram enim comprehensus ab immensa et ordinata multitudine, mecum habens legionis primæ, decimæ, Geminæ, Ferentariorum numerabile et permistum agmen) exercitum ex omni genere immensum adesse, hominum nongentorum septuaginta millium. Cum me igitur et meorum numerum cum multitudine barbarorum et hostium compararem, eo decurri ut deos patrios precarer. Sed cum me illi negligerent, et quas in angustias redactæ essent copiæ meæ cernerem, evocavi eos qui Christiani apud nos dicuntur, iisque interrogatis multitudinem illorum magnumque numerum co-
B gnovi, et in eos infremui; quod quidem non oportebat, propterea quod eorum potestatem postea perspexi. Illi enim exorsi sunt non ab observandis telis aut armis aut tubis (id enim invisum illis est propter Deum, quem in conscientia sua gestant.

Cfr. Lipsius *De milit. Rom.* L. IV. in Opp. t. III, p. 194. — Aut oscitanter scripsit, nihil attendens ad sequentia, quisquis has litteras Marco supposuit, aut interpolatoris culpa factum est, ut hoc additamentum contextum turbaret. EICHSTADIUS.

(23) *Ἐξπλωράτωρες*. Hanc vocem sub imperio Græcorum Constantinopolitano demum usurpari cœptam notat Scaliger loco citato. GRABIUS.

(24) *Γεμιναφρεντησία*. Γεμίνας, φρετηνσίας reposuit Scaliger, Salmasius φρεντησίας. Ibidem legendum videtur ἀμίκτου ὄχλου, ut antea ἐν μεγέθει ἀμίκτου πλήθους. Utrumque enim referendum ad
C barbaros; ad Romanos autem μίγμα κατηριθμημένον, ita ut hostium numerum et ordinem opponat suorum paucitati et confusioni. — *Γεμίνας, φρεντησίας*. Vulgo γεμιναφρεντησία. Legionum nomina Salmasius *ad Jul. Capitol.* p. 383, restituit, bene monens, Græcos ita consuesse hæc nomina enuntiare: *fretense*, φρεντήσιον (non φρετήνσιον, quod Scaliger voluerat), *castrense*, κανστρήσιον, etc. De legione XIV *gemina* cfr. Reimar. *ad Dion. Cass.* LV, c. 23, p. 796. Cæterum ab his criticorum correctionibus rursus profecit Rocchæ interpres *geminam et fretensem*). — Post μίγμα excidisse videtur ἦν. Scaliger malebat ἀκατηριθμημένῳ πλήθει, quo non fit facilior junctura reliquorum. EICHSTADIUS.

(25) *Πατρῴοις*. In codicibus mss. legitur ad marginem πτρίοις.

(26) *Πλῆθος καὶ μέγεθος αὐτῶν*. Negat Scaliger verisimilitudinem hac in re servatam ab artifice. Sed Scaligerum refellit Tertullianus, qui ait *Apol.* cap. 37: « Hesterni sumus, et vestra omnia imple-
D vimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum. »

(27) *Καὶ ἐμβριμησάμενος*. Sylburgius illud *καὶ* idem esse vult ac καίπερ, *etiamsi in illos infremuissem*; ut indignatio illa, qua se commotum fuisse ait Marcus, non ad hoc periculi tempus, sed ad superiores imperii annos referatur. Sed manifestum est indignationem, quæ hic memoratur, non aliunde ortam esse, quam ex perspecto Christianorum magno numero. Atque hic quidem artifex epistolæ satis apte mihi videtur M. Aurelii mores notasse. Is enim in summo discrimine, ubi videt deos suos merum esse somnium, advocat Christianos; sed ubi tam multos esse in suo exercitu perspicit, infremit et indignatur. Mirifice hæc quadrant in Marcum, qui odium religionis Christianæ medullis conceperat, et tanto beneficio provocatus, a Christianis vexandis vix unquam discessit. — *Καὶ ἐμβριμησάμενος*. Fremuit autem desperatis rebus omnibus imperator et Christianos increpuit, quasi isti essent causa præsentium malorum. — Sic terræ motus, eodem sæculo in Asia exorti, ad Christianos referebantur tanquam publicæ calamitatis auctores, qui iram deorum concitavissent. Sic multa ejusdem generis tradit illorum temporum historia. Itaque assentiri non possumus Marano, qui indignationem imperatoris non aliunde ortam esse ait, quam ex perspecto Christianorum magno numero. EICHSTADIUS.

(28) *Ὅθεν ἀρξάμενοι, οὐ βελῶν παράρτησιν*. Scaliger legit οἱ οἴκοθεν ἀρξάμενοι, ac commentum militum sine armis et telis merito ridet, sed immerito affingit epistolæ auctori. Vix autem dubium est, quin hoc loco institutum aliquod indicetur, quod omnino a Christianis moribus abhorreret. Quare ferre non possum illam παράρτησιν, *expeditionem*, ut reddit Langus, *armorum et telorum et tubarum*. Neque enim parare arma res erat invisa Christianis propter Deum, quem in conscientia gestabant. Sed si legamus παρατήρησιν, id est *contemplationem sive observationem*, habebimus superstitiosam Romanorum cærimoniam, qui pugnæ auspicia ab ejusmodi nugis sumebant. Hinc illud Ciceronis lib. II *De divin.* « Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, jam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. » Et Arnobius lib. II *adv. gentes*: « Cum paratis bella, signum monstratis ex arce? aut fecialia jura tractatis? Per clarigationem repetitis res raptas? aut Martium discrimen obeuntes, spem prælii sumitis et ex acuminibus auspicatis? » Ejusmodi aliqua videtur hoc loco designati consuetudo; quæ quidem fortasse jam tum erat obsoleta Marci tempore; sed non mirum, si illam adhuc viguisse parens epistolæ supposititiæ aut finxit aut credidit.

(29) *Ὃν φοροῦσι κατὰ συνείδησιν*. In Martyrio S. Ignatii tom. I *Spicileg. Patrum* sæculi II, p. 11, Trajanus imp. Ignatium interrogasse fertur: Σὺ οὖν ἐν ἑαυτῷ φέρεις τὸν σταυρωθέντα; *Tu ergo in teipso crucifixum geris?* Ignatius vero respondisse: *Ναί. Γέγραπται γάρ· Ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐμπεριπατήσω. Omnino. Scriptum est enim: « Inhabitabo in ipsis, et ambulabo in eis. »* GRABIUS.

(30) *Εἰκὸς οὖν ἐστιν*. Hæc a Scaligero reciduntur, sed immerito.

(31) *Θεὸν ἔχουσι*. Sylburgius præmittit ὅτι, et mox legit ὑπὲρ τοῦ παντός.

Veri simile ergo est, quos atheos esse suspicamur, eos in conscientia sua Deum habere sponte insidentem, ejusque præsentia communitos esse), sed cum se humi projecissent, non pro me solum precati sunt, sed etiam pro universo exercitu, ut præsentem sitim et famem sedarent. Quinto enim jam die aquam non acceperamus, eo quod prorsus deesset. Eramus enim in meditullio Germaniæ et in finibus hostium. Statim autem atque illi in terram sunt provoluti, ac Deum, quem ego ignorabam, invocarunt, confestim imber de cœlo consecutus est, in nos ille quidem frigidissimus, in hostes autem Romanorum grando **87** ignea. Sed et cum oratione ipsa illico præsentia Dei adfuit, tanquam insuperabilis et invicti. Inde igitur incipientes, permittemus hisce, Christianis esse; ne, si talia adversum nos arma postulent, voti compotes fiant. Quocirca statuo ne hominem hujusmodi, quod videlicet Christianus sit, accusare liceat. Si quis autem inveniatur qui Christianum, propterea quod Christianus sit, deferat, de Christiano qui defertur, quique Christianum se esse profitetur, manifestum fieri volo nullam aliam ob rem eum accusari, nisi quod Christianus sit; delatorem vero ipsum vivum comburi; Christianum autem confitentem atque id probantem, se scilicet non aliam ob rem accusari, is cui administratio provinciæ credita est, non coget ab hoc instituto discedere, nec libertatem auferet. Hæc vero etiam senatusconsulto confirmari volo, et constitutionem hanc meam in foro Trajani proponi jubeo, ut legi possit. Illam quoque in provincias quasque mittendam curabit Verasius Pollio præfectus. Quicunque autem hac uti, et habere exemplar ejus voluerit, ne recipere id ex eo, quod a nobis propositum est, prohibeatur.

A αὐτόματον ἐν τῇ συνειδήσει τετειχισμένον)· ῥίψαντες γὰρ ἑαυτοὺς ἐπὶ τὴν γῆν, οὐχ ὑπὲρ ἐμοῦ μόνον ἐδεήθησαν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τοῦ παρόντος στρατεύματος, παρήγοροι (32) γενέσθαι δίψης καὶ λιμοῦ τῆς παρούσης. Πεμπταῖοι γὰρ ὕδωρ οὐκ εἰλήφειμεν διὰ τὸ μὴ παρεῖναι. Ἦμεν γὰρ ἐν τῷ μεσομφάλῳ τῆς Γερμανίας, καὶ τοῖς ὅροις αὐτῶν. Ἅμα δὲ τῷ τούτους ῥίψαι ἐπὶ τὴν γῆν ἑαυτοὺς, καὶ εὔχεσθαι Θεῷ, ᾧ ἐγὼ ἠγνόουν, εὐθέως ὕδωρ ἠκολούθει οὐρανόθεν, ἐπὶ μὲν ἡμᾶς ψυχρότατον, ἐπὶ δὲ τοὺς Ῥωμαίων ἐπιβούλους (33), χάλαζα πυρώδης· ἀλλὰ καὶ εὐθὺ Θεοῦ παρουσίαν (34) ἐν εὐχῇ γινομένην παραυτίκα, ὡς ἀνυπερβλήτου καὶ ἀκαταλύτου. Αὐτόθεν οὖν ἀρξάμενοι, συγχωρήσωμεν τοῖς τοιούτοις εἶναι Χριστιανοῖς, ἵνα μὴ, καθ' ἡμῶν τι τοιοῦτον B αἰτησάμενοι ὅπλον, ἐπιτύχωσι. Τὸν δὲ τοιοῦτον συμβουλεύω, διὰ τὸ τοιοῦτον εἶναι Χριστιανὸν, μὴ ἐγκαλεῖσθαι. Εἰ δὲ εὑρεθείη τις ἐγκαλῶν τῷ Χριστιανῷ, ὅτι Χριστιανός ἐστι, τὸν μὲν προσαγόμενον Χριστιανὸν πρόδηλον εἶναι βούλομαι γίνεσθαι (35) ὁμολογήσαντα τοῦτο, ἄλλο ἕτερον μηδὲν ἐγκαλούμενον, ἢ ὅτι Χριστιανός ἐστι μόνον· τὸν προσάγοντα δὲ τοῦτον, ζῶντα καίεσθαι· τὸν δὲ Χριστιανὸν ὁμολογήσαντα, καὶ συνασφαλισάμενον περὶ τοῦ τοιούτου, τὸν πεπιστευμένον τὴν ἐπαρχίαν εἰς μετάνοιαν καὶ ἀνελευθερίαν τὸν τοιοῦτον μὴ μετάγειν. Ταῦτα δὲ καὶ τῆς συγκλήτου δόγματι κυρωθῆναι βούλομαι, καὶ κελεύω τοῦτό μου τὸ διάταγμα ἐν τῷ φόρῳ τοῦ Τραϊανοῦ προτεθῆναι, πρὸς τὸ δύνασθαι ἀναγινώσκεσθαι. Φροντίσει ὁ πραίφεκτος Βηράσιος (36) Πολλίων εἰς τὰς πέριξ C ἐπαρχίας πεμφθῆναι· πάντα δὲ τὸν βουλόμενον χρῆσθαι καὶ ἔχειν, μὴ κωλύεσθαι λαμβάνειν ἐκ τῶν προτεθέντων παρ' ἡμῶν.

(32) *Παρήγοροι*. Scaliger legit παρήγορον, referendo ad Deum.

(33) *Ἐπιβούλους*. Hæc vox optime respondet textui Julii Capitolini in *Vita M. Antonini* cap. 24, scribentis : « Fulmen de cœlo precibus suis contra hostium machinamentum extorsit. » Ubi Salmasius in Notis *Hostium machinamentum*, cum ἐπιβούλοις confert, ac primum quidem, quale illud machinamentum fuerit, se ignorare profitetur; postea vero id ex Dionis *Epitome* expiscatur, nempe quod barbari pugnam detrectantes, Romanos æstu sitique interituros speraverint, locis omnibus, unde aquam consequi possent, occupatis. Grabius.

(34) *Θεοῦ παρουσίαν*. Supplendum est verbum aliquod ac forte verbum ἐγνωκέναι, quod supra occurrit, quanquam nimis remotum videri potest.

(35) *Γίνεσθαι*. Rejicit hoc verbum Sylburgius ut redundans. Infra nonnulli legunt Βιτράσιος Πολλίων.

(36) *Βιτράσιος*. Vulgo Βηράσιος. Nomen præfecti jam Brissonius (*De Formulis, p. R.* III, 234) restiD tuit eumque Eichstadius est secutus. Otto

ANALYSIS APOLOGIÆ SECUNDÆ.

—

Cum meminisset Justinus optatos exitus primæ suæ Apologiæ concessos a Deo fuisse, eamdem operam Ecclesiæ navare voluit in persecutione M. Aurelii. Sciebat ille quidem inita esse de sua pernicie a philosophis consilia, sed in communi periculo suum esse negligendum duxit; seque audacter in medium discrimen pro fratribus conjecit. Propositum est ei demonstrare Christianos non aliam ob causam occidi, nisi quia veritatem docent et virtutem colunt.

Declarat igitur in ipso primordio (n. 1) *homines improbos et dæmones operam conjungere, ut Christianos occidant : atque hujus rei manifestum argumentum profert* (n. 2) *ex trium martyrum, qui paucis ante diebus passi fuerant, historia. Quinetiam se quoque exspectare testatur* (n. 3), *ut a Crescente in judicium vocetur, quem ut improbum, contemptis ipsius minis, et indoctum notat. Ne quis autem diceret Christianis, cur non vobis mortem ipsi consciscitis ut ad Deum abeatis; rationem reddit Justinus* (n. 4), *cur nihil ejusmodi faciant nec tamen interrogati negent.*

Aliud erat quod ethnici objicere solerent, nimirum Deum, si esset adjutor Christianorum, non passurum illos occidi ab improbis. Id quoque ita expedit Justinus (n. 5), *ut Dei justitiam et Christianorum innocentiam defendat.*

Justitiam Dei sic probat (n. 6). *Hominum curam Deus angelis commiserat. Sed hi, in vitia lapsi scelerum et flagitiorum omne genus in humanum genus sparserunt. Malis ex eorum nequitia profluentibus opposuit Deus potentissimum remedium, Verbi incarnationem; quod quidem Justinus argumento probat* (n. 7) *et ad eam rem, quæ agebatur, et ad totam religio-*